

ยอดคน ร่วมสมัย

ท่านพุทธทาสภิกขุ
ปรีดี พนมยงค์
ป๋วย อึ๊งภากรณ์
ยาขอบ

ชีวิตและคุณงามความดีของยอดคน

ณรงค์นุช ไพโรพินุลยกิจ

ยอดคน ร่วมสมัย

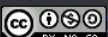
นงศ์นุช ไพรพิบูลย์กิจ

PRIDI-PHOONSUK
ปรีดี - พูนสุข พนมยงค์

www.pridi-phoonsuk.org

ChangeFusion OPENBASE.in.th

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike
BY NC SA 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา ห้ามนำไปใช้เพื่อ
การค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

■ ISBN : 974-7849-98-4

■ เรื่อง

ยอดคนร่วมสมัย

■ ผู้เขียน

นง ศันุฑ ข ไพรพิบูลยกิจ

■ กรรมการผู้จัดการ

วสันต์ มีวงษ์

■ บรรณาธิการ

สุภาพร ณ พัทลุง

■ กองบรรณาธิการ

กันทิมา พร้อมประเสริฐ

นิภา ภูทองไชย

■ หัวหน้าฝ่ายศิลปกรรม

เฉลิมศักดิ์ ไชยรัตน์

■ ศิลปกรรม

อรรณกร เพ็ชรสุวรรณ

■ เพลท

ไพฑูรย์ เขยจันทร์ผลิ

บริษัท ยูนิเวอร์สฟิล์ม จำกัด โทร.509-0864

■ เรียงพิมพ์

อินเลย์ คอมพิวเตอร์กราฟฟิค โทร.946-7622 ต่อ 1076

■ พิมพ์ที่

โรงพิมพ์ O.N.G.

■ ผู้จัดการจำหน่าย

บริษัท วันเนส มีเดีย จำกัด

โทร.948-4190-2

■ สงวนลิขสิทธิ์ ตาม พ.ร.บ.ลิขสิทธิ์

พิมพ์ พ.ศ. 2543

■ สำนักพิมพ์ยุคแบงก์

119/179 หมู่บ้านสินธานีวิลล่า ถนนนวมินทร์

แขวงคลองกุ่ม เขตบึงกุ่ม กรุงเทพฯ 10240

โทร. 948-4190-2 แฟกซ์. 948-4194

■ คำนำสำนักพิมพ์

แม้คนเราจะเลือกเกิดไม่ได้ แต่เมื่อเกิดมาแล้วเราก็เลือกที่จะกำหนดชีวิตของตัวเองได้ว่าจะเดินไปทางไหน มีบุคคลหลายๆ ท่านที่เรา รู้จักชื่อเสียงเป็นอย่างดี ได้กำหนดแนวคิดและทางเดินชีวิตในอันที่จะทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ จนเป็นที่ยอมรับและชื่นชมในผลงาน

ดังเช่นบุคคลที่ได้หยิบยกมากล่าวถึงในหนังสือเล่มนี้ทั้ง 4 ท่าน หากพูดถึงชื่อเสียงและคุณงามความดีของท่านแล้ว ย่อมเป็นที่รู้จักกันดี แต่จะมีสักกี่คนที่จะรู้ว่าท่านจะได้เป็นที่รู้จักและยอมรับในผลงานนั้น ท่านมีประวัติชีวิตความเป็นมาอย่างไร แน่หนอย่อมไม่ใช่เส้นทางที่โรยด้วยกลีบกุหลาบแน่ แต่ด้วยความมุ่งมั่นและความคิดอันแน่วแน่ที่จะมุ่งสร้างประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ ทำให้ท่านเอาชนะอุปสรรคทั้งปวง และสร้างคุณูปการให้แก่บ้านเมือง ควรที่คนรุ่นหลังจะได้เอาเยี่ยงความคิดและเอาอย่างในความมุ่งมั่นเพื่อส่วนรวมของท่าน

หนังสือ **ยอดคนร่วมสมัย** เล่มนี้ รวบรวมประวัติชีวิต ผลงาน และคุณความดีของบุคคลที่ได้ชื่อว่าเป็นยอดคนร่วมสมัยของไทยไว้ 4 ท่าน คือ ท่านพุทธทาสภิกขุ, ปรีดี พนมยงค์, ป๋วย อึ๊งภากรณ์, และ ยาชอบ ซึ่งประวัติของท่านเหล่านี้ล้วนน่าสนใจและควรที่เราจะได้ศึกษาไว้เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตต่อไป

ด้วยความปรารถนาดี
สำนักพิมพ์บุ๊คแบงก์

คำนำผู้เขียน

มีคนเคยกล่าวว่า มนุษย์เราไม่สามารถเลือกเกิดได้ แต่สามารถเลือกที่จะลิขิตชีวิตตัวเองได้ เช่นเดียวกับบุคคลที่ถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวอ้างในหนังสือเล่มนี้ แต่ละท่านล้วนมีประวัติความเป็นมา ตลอดจนผลงานที่น่าสนใจ

แต่สิ่งสำคัญที่สุดคือ ทุกท่านล้วนเลือกทางเดินชีวิตของตนเองตามความมุ่งมั่นและอุดมการณ์ทางความคิด ที่สุดก็สามารถผลักดันตัวเอง จนกลายเป็นบุคคลชั้นนำที่มีบทบาทสำคัญต่อความคิดของคนในกระแสวิพากษ์วิจารณ์ไทย

หนังสือ ยอดคนร่วมสมัย เล่มนี้เป็นการรวบรวมอัตชีวประวัติของผู้มีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทยในหลากหลายอาชีพ อาทิ ท่านพุทธทาสภิกขุ อ.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ปรีดี พนมยงค์ ฯลฯ ผู้เป็นแบบอย่างที่อนุชนรุ่นหลังอยากเอาเยี่ยง ไม่ว่าจะเป็นผู้นำทางความคิด แบบอย่างในการทำงาน จนเรียกได้ว่าเป็นยอดคนร่วมสมัย ของสังคมไทย

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า เนื้อหาชีวิตของยอดคนร่วมสมัย ที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ จะจุดประกายความคิดให้กับคนไทยรุ่นใหม่ ในอันที่จะพัฒนาตนเอง เพื่อพัฒนาสังคมต่อไปในอนาคตอันไกล

น ง ค์ นุ ช ไ พ ร พิ บุ ล ย กิ จ

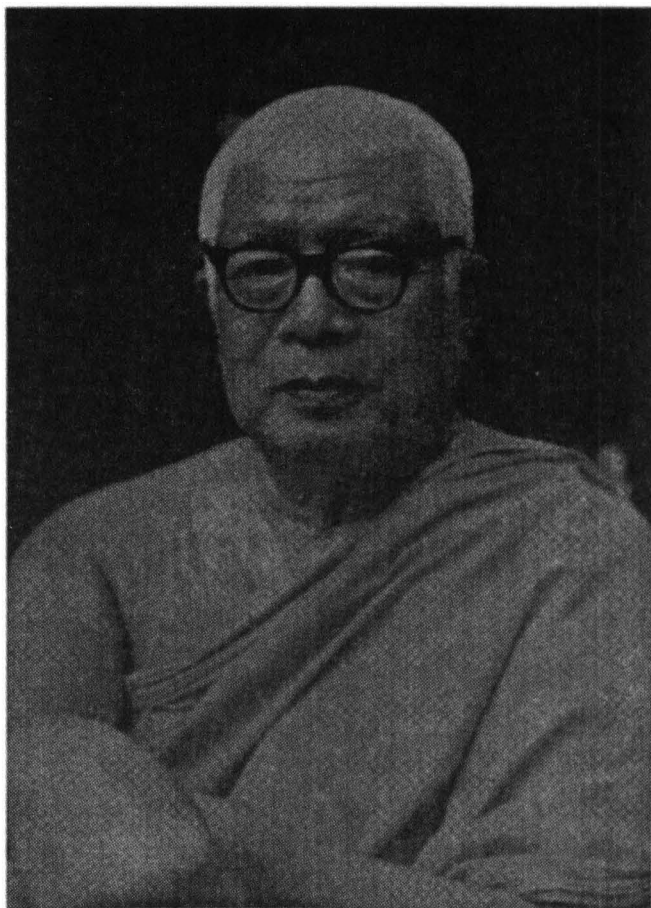
ยอดคนร่วมสมัย

สารบัญ

- พุทธทาสภิกขุ
 น ำ ค ร ชุ น แ ห่ ง เ ถ ร ว า ท 9
- ปรีดี พนมยงค์
 บิ ด ำ แ ห่ ง ป ร ะ ช า ธิ ป ไ ต ย 45
- ป๋วย อึ๊งภากรณ์
 ช ำ ย ผู้ ร ัก ส ัจ จ ะ 89
- ยາขอบ
 จ ะ เ ตี ด แ ห่ ง ผู้ ช น ะ สิบ ทิศ 137

พุทธทาสภิกขุ

“นาครชนแห่งเถรวาท”

พุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุ

นาครชนแห่งเถรวาท

ในบรรดาพระมหาเถระที่มีความคิดร่วมสมัย ชื่อของท่าน “พุทธทาสภิกขุ” ถูกจัดอยู่ในระดับแนวหน้า...

ท่านเป็นทั้งนักคิด นักพูด และนักเขียนที่ผลิตผลงานที่ทรงอิทธิพลต่อคนไทยมากที่สุด จนคนไทยบางคนถึงกับกล่าวว่า ท่านเป็นพระมหาเถระที่สำคัญที่สุดในวงการพุทธศาสนาของไทยนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

ยิ่งไปกว่านั้น ท่านยังเป็นบุคคลแรกๆ ที่มองเห็นวิกฤติและความเสื่อมสลายของพุทธศาสนาในประเทศไทยก่อนใคร จนคิดตั้งสถานปฏิบัติธรรมที่เลื่องชื่อนาม “สวนโมกขพลาราม” ขึ้น เพื่อพลิกฟื้นพุทธศาสนาให้กลับเข้าสู่ยุคทองพุทธกาลตั้งแต่ปี 2475

ผลงานต่างๆ ที่ท่านสั่งสมส่งผลให้นานาอารยประเทศพากันถวายสมัญญาให้ท่านว่า “นาครชนแห่งเถรวาท”

เด็กชายเงื่อม พานิช ...

ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่บ้านตลาดพุมเรียง เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ครอบครัวของนายเชียง และนางเคลื่อน พานิช ได้ให้กำเนิดบุตรชายคนหัวปีในวันอาทิตย์ที่ 27 พฤษภาคม 2449 ตรงกับวันขึ้น 7 ค่ำ เดือน 7 ปีมะเมีย พวกเขาตั้งชื่อให้เด็กคนนั้นว่า “เงื่อม” ในเวลานั้นคงไม่มีใครคาดคิดว่า เด็กชายเงื่อมจะเติบโตกลายเป็นพระมหาเถระ ผู้สืบสานพุทธศาสนาที่กำลังเสื่อมโทรมให้ฟื้นขึ้นมาอีกครั้ง ในนามของ “พุทธทาสภิกขุ”

บรรพบุรุษทางฝ่ายพ่อของเด็กชายเงื่อมมาจากมณฑลชกเกียน ประเทศจีน แต่เดิมแซ่ไคว้ ต่อมาเมื่อมีพระราชบัญญัตินามสกุลในรัชกาลที่ 6 พวกข้าราชการจึงเปลี่ยนให้เป็นนามสกุล “พานิช” เพราะขณะนั้นบ้านที่ค้าขายมีเพียงบ้านของนายเชียงเท่านั้น ส่วนบรรพบุรุษฝ่ายแม่เป็นคนไทย บ้านเดิมอยู่ที่ท่าฉาง ตาของเด็กชายเงื่อมมียศเป็นขุนสิทธิสาร ตำแหน่งหัวเมืองกะตะ (อำเภอกาญจนดิษฐ์) เทียบเท่ากับนายอำเภอในปัจจุบัน

เด็กชายเงื่อมมีน้องอีก 2 คน คนรองเป็นชายชื่อว่า ยี่เกย พานิช ซึ่งต่อมากลายเป็น “นายธรรมทาส” คู่คิดที่ร่วมอุดมการณ์ในการสืบสานพระพุทธศาสนาพร้อมกับพี่ชาย ส่วนน้องคนสุดท้องเป็นหญิงชื่อ กิมฮ้อย พานิช (เหมะกุล) พี่น้องทั้งสามใกล้ชิดสนิทสนมและเติบโตมาในครอบครัวที่เลื่อมใสพุทธศาสนา เพราะครอบครัวฝ่ายแม่มีศรัทธามั่นคงในพระศาสนา ทำสมาธิภาวนากันภายในบ้านเรือน

จึงมีความใกล้ชิดกับพุทธศาสนาเป็นพิเศษ

เจ็มนั้นได้รับอิทธิพลทางความคิดและความชื่นชอบในงานช่างไม้ และวิญญูณนักกวีจากบิดา และได้รับการอบรมสั่งสอนจากมารดาให้เป็นคนละเอียด รอบคอบ ทำอะไรแล้วต้องทำให้ดีที่สุด ที่สำคัญคือต้องประหยัดและใช้สิ่งที่อยู่ให้ได้ประโยชน์สูงสุด เช่น น้ำกินจะดกมากินเพียงนิดเดียวแล้วสาดทิ้งไม่ได้ แม้แต่น้ำที่จะล้างเท้าก็ห้ามใช้มาก

ภายหลังท่านพุทธทาสได้เขียนถึงโยมมารดาไว้ว่า

“โยมหญิงละก็ประหยัดจนถึยิบไปหมด ประหยัดแม้กระทั่งเวลา ขึ้นชื่อว่าเวลาต้องใช้ให้เป็นประโยชน์ เมื่อจะพักผ่อนก็ไม่ต้องเสียไปเปล่าๆ ผมติดนิสัยประหยัดเพื่อให้มันใช้น้อย แต่มันก็มีนิสัยประหยัดเพื่ออวดด้วย เพื่ออวดการประหยัดก็มี คือแสดงว่ามีความรู้ในการที่จะประหยัด กลายเป็นเรื่องรู้ให้ดีที่สุด แม้ไม่จำเป็นต้องประหยัดก็ประหยัดเพื่อให้เห็นว่าทำได้ ใช้สิ่งของเครื่องมือเครื่องใช้ก็ต้องประหยัด เสียก็ซ่อมไม่ทิ้งทันที บางอย่างเขาทิ้งเราไม่ได้ทิ้งอย่างตะปู้เก่าๆ นี่เขามักทิ้งกัน เราเอามาดัดปรับปรุงไว้ใช้ได้อีก”

นายเชียงประกอบอาชีพค้าขายจึงมักไม่อยู่บ้าน เด็กชายเจ็มนจึงสนิทสนมกับมารดามากกว่า เพราะต้องเข้าไปช่วยในครัว ทำให้เขาได้รับการถ่ายทอดความรู้ในการทำอาหารจากแม่ นับตั้งแต่อาหารง่ายๆ ไปจนถึงอาหารที่ทำยากอย่างห่อหมก แกงเนื้อควาย นางเคลื่อนไหวมีบทบาทในการอบรมเลี้ยงดูเด็กชายเจ็มนเป็นอย่างมาก

ชีวิตในวัยเด็กของเด็กชายเจ็มนก็เหมือนกับเด็กทั่วๆ ไป แต่จะแปลกกว่าเด็กคนอื่นๆ ตรงที่เป็นเด็กที่ไม่กลัวผี ไม่เชื่อเรื่องผี ซึ่ง

เป็นอิทธิพลที่ได้รับมาจากทางบ้าน เพราะพ่อแม่ไม่สนใจเรื่องเหล่านี้เลย รวมทั้งเรื่องโชคลางต่างๆ ด้วย แม้จะเป็นครอบครัวค้าขายแต่ก็ไม่มีนางกวัก กุมารทอง หรือสิ่งที่ชาวบ้านทั่วไปให้ความเคารพนับถือว่าช่วยให้ทำมาค้าขึ้น แม้กระทั่งศาลพระภูมิเจ้าที่ก็ไม่มี ทั้งๆ ที่ชาวบ้านพุมเรียงในสมัยนั้น ยังมีความเชื่อในเรื่องประเภทนี้มาก

งานอดิเรกอย่างหนึ่งที่เด็กชายเงื่อมชอบทำเป็นที่สุดคือ การเลี้ยงปลากัด แต่เป็นการเลี้ยงที่แปลกกว่าเด็กอื่นๆ อยู่สักหน่อย ตรงที่เขาเพียงแต่เลี้ยงใส่ขวดไว้อวดเล่นให้เพลินตา แต่ไม่ได้นำมากัดกัน และยังชอบดนตรีเป็นชีวิตจิตใจ โดยเฉพาะขลุ่ยและออแกนที่โยกด้วยมือ แต่ไม่มีโอกาสได้ฝึกฝน เพราะมารดาห้ามไม่ให้เอาเครื่องดนตรีเข้าบ้าน ถือว่าเป็นของไม่ดีทำให้เกิดความเสื่อมเสียเหมือนกับการกัดปลา หรือชนไก่ แม้แต่หมากรุกก็ห้ามเล่น

เมื่อเงื่อมอายุได้ 8 ขวบ บิดามารดาก็พาไปฝากให้เข้าศึกษาเบื้องต้นแบบโบราณที่วัดพุมเรียง เพราะสมัยก่อนเป็นธรรมเนียมที่เด็กผู้ชายต้องไปอยู่วัดเพื่ออบรมบ่มนิสัยและเรียนหนังสือ โดยนำดอกไม้ธูปเทียนไปฝากตัวเป็นศิษย์ ให้พระคอยดูแลเรื่องอาหารการกิน คอยควบคุมให้มีความประพฤติเป็นระเบียบเรียบร้อย

ที่วัดพุมเรียง เด็กชายเงื่อมจึงได้เริ่มหัดเรียนหนังสือ ก ข ก กา มูลบทบรรพกิจ รวมทั้งการแพทย์แผนโบราณ การไชยาสมุนไพรรชนิดต่างๆ การสวดมนต์ไหว้พระ การอุปัฏฐากพระ การทำสวนครัว การทำเครื่องจักสาน แต่มีอยู่อย่างหนึ่งที่มีเฉพาะในวัดเท่านั้นคือการฝึกฝนให้เป็นคนเฉลียวฉลาด ให้รู้จักใช้ความคิดปฏิภาณแก้ปัญหาเฉพาะหน้า

ท่านพุทธทาสเล่าถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“มันมีธรรมเนียมหนึ่งที่มีทุกวัดทุกวา เป็นการฝึกเด็กวัดให้เป็นคนเฉลียวฉลาด เล่นกันในหมู่เด็กวัดรวมทั้งเณรด้วย โดยไม่ต้องให้ใครจัดให้ มันจะตั้งเป็นประเด็นขึ้นมา เอ้าวันนี้เรามาพูดเรื่องหุงข้าว ใครจะเล่าก่อน มันต้องเล่าวิธีหุงข้าวว่าทำอะไร เด็กทั้งหลายก็คอยฟัง คนโง่ๆ หน่อยมันอาจจะเริ่มต้นว่า “กูก็เอาข้าวสารใส่หม้อตั้งบนไฟ” เด็กนอกนั้นก็จะชวนกันค้านว่า “มึงยังไม่ได้เข้าไปในครัวสักที จะทำได้ยังไรล่ะ” อย่างนี้เป็นต้น ถ้ามีช่องให้ซักค้านได้มากๆ มันก็ต้องให้คนอื่นเล่า เวลาถูกค้านได้ทีก็จะเฮกันที ในที่สุดมันจะต้องได้เล่าถึงขั้นตอนทุกขั้นตอน จนไม่มีอะไรบกพร่องเหมือนกับการบรรยายของนักประพันธ์ละเอียดถี่ถ้วนไปหมด”

พออายุได้ 11 ปี เจื่อมก็ออกจากวัดกลับมาอยู่บ้าน เพื่อเรียนชั้นประถมที่วัดเหนือ (โพธาราม) เป็นโรงเรียนแบบใหม่ที่ปรับปรุงในสมัยรัชกาลที่ 5 มีถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 แต่เจื่อมยังเรียนไม่ทันจบ ป.5 ก็มีการเปลี่ยนหลักสูตรเสียก่อนคือ พอจบ ป.3 ก็มาเรียนมัธยม 1 โดยย้ายมาเรียนที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ตัวเมืองไชยา จนจบ ม.3

สมัยเรียนชั้นประถม เด็กชายเจื่อมไม่ใช่เด็กเรียนเก่ง เพียงแค่สอบผ่านไม่เคยตก มีบันทึกการเรียนและอุปนิสัยไว้ในสมุดพกว่า

“ประพฤติก็นอนอยู่ปกติไม่ค่อยได้ ทำทางองอาจมักชวนเพื่อนคุย มารยาทพอใช้ ทำงานการสะอาดเรียบร้อย มีความจำที่ดี ทำอะไรสามารถจำได้อย่างแม่นยำ และชอบทำสิ่งที่จริง ส่วนสติปัญญานั้นธรรมดาไม่พิเศษกว่าเด็กคนอื่น”

ปี 2465 หนุ่มเจื่อมเรียนจบมัธยม 3 บิดาได้เสียชีวิตลง ใน

ฐานะบุตรชายคนโต เจื่อมจึงต้องออกมาเป็นผู้ดูแลกิจการร้านค้าไชยาพานิช เพื่อรับภาระให้นายธรรมทาสน้องชายได้เรียนหนังสือ หนุมเจื่อมไม่เพียงแต่ขายของ ยังต้องกลายสภาพเป็นกรรมกรแบกของไปส่งตามบ้านด้วยตัวเอง เพราะไม่มีทั้งลูกจ้างและรถส่งของ

แต่ด้วยความเป็นคนขยันศึกษาหาความรู้ แม้จะไม่ได้เรียนต่อ หนุมเจื่อมก็ยังพยายามหาหนังสือมาอ่านจนปรูปร่ง จนได้ชื่อเป็นนักอ่านตัวงคนหนึ่ง และยังโชคดีที่บ้านของเขาเป็นร้านขายหนังสือ เจื่อมจึงได้อ่านหนังสือหลากหลายทั้งนิยายจักรๆ วงศ์ๆ หนังสือแปลจากต่างประเทศอย่างไซโรดา พันหนึ่งทิวา และหนังสือเบ็ดเตล็ดประเภทเล่มละสลึงพึงรู้ รวมทั้งยังได้อ่านหนังสือของเทียนวรรณ และหนังสือของ ก.ศ.ร.กุหลาบ ที่อาคนหนึ่งซึ่งบวชอยู่ที่วัดปทุมคงคาส่งมาให้อ่านด้วย

พุมเรียงในสมัยนั้นกำลังตื่นกับการศึกษานักธรรม เพราะเป็นการศึกษาระบบใหม่ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงดำริให้มีขึ้น โดยมีร้านค้าของหนุมเจื่อมเป็นเวทีสนทนาธรรม หนุมเจื่อมจึงถือโอกาสร่วมวงกับเขาด้วย และเป็นเด็กหนุมเพียงคนเดียวในหมู่ผู้เฒ่าผู้แก่ และบรรดาข้าราชการใหญ่ๆ เขาจึงพยายามชวนขายซื้อหาหนังสือนักธรรมตรี โท เอก มาอ่าน แล้วนำมาถกเถียงแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิดกับคนอื่นๆ อยู่เสมอ

ร้านไชยาพานิชในสมัยนั้นจึงคึกคักไปด้วยนักเลงธรรมะ มาตั้งวงถกธรรมะกันอย่างออกรสชาติ ในไม่ช้า หนุมเจื่อมเจ้าของร้านก็กลายเป็นที่ยอมรับและถูกยกย่องให้เป็นอาจารย์ธรรมะ ทั้งที่ยังไม่ได้บวชเรียน รวมทั้งได้ศึกษาอภิธรรมด้วยตนเอง จนเริ่มเกิดความ

สงสัยในคติความเชื่อของผู้คนในสมัยนั้นว่าเป็นเรื่องที่ถูกต้องตาม พุทธประสงค์หรือไม่ โดยเฉพาะการตีความหมายธรรมะ ซึ่งคนทั่วไป ในเวลานั้นสนใจ

บางเรื่องบางประเด็นที่ไม่เห็นด้วย หม่อมเจียมก็จะแสดงทรรศนะโต้แย้งออกไป ไม่ว่าจะเป็นการตีความเรื่องความหมายของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ การทำทาน การรักษาศีล รวมไปถึงการวิพากษ์ วิจารณ์เรื่องนรก-สวรรค์ ที่ผู้คนในสมัยนั้นเชื่อถือกัน สร้างความ อือฮาให้กับผู้คนในสมัยนั้นพอสมควร เพราะยังไม่เคยมีใครกล้าออกมาวิจารณ์เรื่องประเภทนี้มาก่อน นับเป็นการจุดประกายความคิด ในการตีความพุทธศาสนาในมุมมองที่แตกต่างไปจากคนอื่นๆ และ คลี่คลายมาเป็นงานเขียนข้อธรรมะของเขาในนาม “พุทธทาสภิกขุ” ในเวลาต่อมา

ได้รับพุทธศาสนา ...

เมื่อนายเจียม พานิช พ่อค้าหนุ่มมีอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ จึงได้บวชเรียนตามประเพณี ณ อุโบสถวัดนอก (อุบล) แต่มาจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่ (พุมเรียง) ด้วยปู่คนหนึ่งที่เป็นน้องของย่าเคยเป็นสมภารที่วัดนี้จนมรณภาพ เพราะฉะนั้นชั้นลูกหลานเหลนของตระกูล พานิชก็ต้องมาอยู่ที่วัดนี้ทุกคน โดยได้รับฉายาว่า “อินฺทปญฺโญ” มีความหมายว่า “ผู้มีปัญญาอันยิ่งใหญ่”

ด้วยเหตุที่มีพื้นฐานความรู้จากการอ่านหนังสือนักธรรม ตรี

โท เอก และเคยได้ธรรมะมาอย่างซ้ำของ พอบวชได้ไม่กี่วัน พระเจี๊อม ก็ถูกใช้ให้ขึ้นเทศน์ ปรากฏว่าได้รับความนิยมจากบรรดาญาติโยม เป็นอย่างมาก

สมภารที่เคยเป็นเด็กวัดมาด้วยกันซึ่งรักษาการณตำแหน่ง เจ้าอาวาส จึงหนุนให้พระเจี๊อมขึ้นเทศน์แทนทุกวัน คนฟังก็มากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากพระเจี๊อมเทศน์ไม่เหมือนใคร มักสรรหาคำ ข้อคิด แปลก ๆ จากการเรียนนักธรรมและที่อื่น ๆ มาสอดแทรกไว้ แม้จะถือ ไบลานั้งธรรมมาสน์เทศน์ตามธรรมเนียมเดิม แต่ก็ใช้ภาษาที่ฟังง่าย และไม่ซ้ำซาก ทำให้ผู้ฟังเกิดความเพลิดเพลิน ไม่เบื่อหน่ายเหมือน การเทศน์แบบเก่า ในที่สุดพระเจี๊อมก็กลายเป็นพระนักเทศน์ที่มีชื่อ ของหมู่เรียงไปในที่สุด

เวลาในพรรษาแรกของพระเจี๊อมนอกจากเรียนนักธรรมแล้ว จึงหมดไปกับการเตรียมเทศน์และการเทศน์เป็นประจำทุกวัน พอ ตกเย็นก่อนสวดมนต์ตอนค่ำ ก็ยังเขียนเรื่องชวนหัวด้วยกระดาษ ฟลุสกับ 2 คู่ ออกเป็นหนังสือพิมพ์เดือนปิดฝาผนัง ให้พระภายใน วัดอ่านหลังพระสวดมนต์เสร็จ

พระเจี๊อมเพลิดเพลินในกิจกรรมต่าง ๆ จนลืมลึก ทั้ง ๆ ที่ตอน แรกตั้งใจจะบวชเพียงพรรษาเดียว พอดีกับที่นายธรรมทาส น้องชาย ซึ่งเรียนเตรียมแพทย์จุฬาย ที่กรุงเทพฯ ได้กลับมาเยี่ยมบ้านและ ไม่ยอมกลับไปเรียนต่อ จึงเป็นการเปิดทางให้พระเจี๊อมได้มีโอกาส ศึกษาความรู้ทางธรรมะได้อย่างเต็มที่ โดยไม่ต้องพะวงกับความเป็น อยู่ของมารดาทางบ้าน

เมื่อมีโอกาสที่จะศึกษาธรรมะต่อ พระเจี๊อมจึงมุ่งมั่นศึกษาเพื่อ

สอบนักธรรมทั้งการอ่านและการเขียน แม้ว่าในระยะแรกๆ จะเขียนหนังสือไม่มากนัก แต่ก็นั่งคัดลอก ช้อมแต่งกระทู้ และยังต้องนั่งทำวัตรเป็นเวลานานๆ ในที่สุดพระเจี๊อมก็ล้มป่วยเป็นโรคไตอักเสบ หรือที่ชาวบ้านแถบนั้นเรียกกันว่า “กระษัย” ต้องรักษาด้วยยาแผนโบราณอยู่พักใหญ่จึงหาย

ปลายปี 2469 พระเจี๊อมก็สามารถสอบนักธรรมตรีได้ และสามารถสอบนักธรรมโทได้ในปีต่อมา พอออกพรรษาได้ไม่นาน (ต้นปี 2471) อาเสี่ยงที่ชุมพรได้ผลักดันให้พระเจี๊อมไปศึกษาปริยัติธรรมต่อที่วัดปทุมคงคา อันเป็นสำนักที่อาเสี่ยงเคยพำนักมาก่อน เพราะอยากให้หลานได้เรียนสูงๆ เพื่อเป็นเกียรติแก่วงศ์ตระกูล

ก่อนเดินทางมาศึกษาที่กรุงเทพฯ พระเจี๊อมวาดภาพไว้ว่า พระนครคือศูนย์กลางของความเจริญทุกอย่าง พระที่กรุงเทพฯ จะต้องเป็นผู้ที่เพียบพร้อมไปด้วยความรู้ทางปริยัติและธรรมวินัย และดีกว่าพระที่บ้านนอก ส่วนคนที่สอบได้เปรียญ 9 ประโยค คงเป็นเหมือนพระอรหันต์ที่ถูกต้องที่สุด และควรยึดถือเป็นตัวอย่าง

แต่เมื่อได้เข้าไปสัมผัสคลุกคลี ภาพในอุดมคติที่วาดไว้ในใจพระหนุ่มก็ลายหายไป เมื่อพบว่าพระเถรเมืองกรุงไม่มีวินัยยิ่งกว่าพระเถรบ้านนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเงินหรือเรื่องผู้หญิง ทำให้เกิดความคิดว่ามหาเปรียญไม่มีความหมายอะไร

เมื่อได้เห็นสิ่งที่ตนรู้สึกที่ไม่ถูกต้อง และเริ่มรู้สึกว่าตัวเองชักจะเป็นไปกับเขาด้วย พระเจี๊อมจึงเกิดความรู้สึกเบื่อหน่าย อยากจะสึก หลังจากอยู่ที่วัดปทุมคงคาได้เพียง 2 เดือน ก็เดินทางกลับมาจำพรรษาที่วัดพุมเรียง เพื่อรอเวลาสึก

แต่พอกลับมาถึงพุมเรียงเป็นเวลาที่ยาวเจียนจะเข้าพรรษาแล้ว จึงมีคนทักท้วงว่าน่าจะรอให้ออกพรรษาก่อน พระเงื่อมจึงตัดสินใจเข้าพรรษาที่ 3 พร้อมกับเรียนนักธรรมเอกด้วยตัวเอง โดยไม่ยอมเข้าเรียนที่โรงเรียนนักธรรมอีก เพราะเบื่อโรงเรียนและไม่เชื่อว่า ผู้ที่มาสอนจะมีความรู้จริงจัง การเรียนเองสนุกกว่า

เวลาส่วนใหญ่ของพระเงื่อมในพรรษานี้จึงหมดไปกับการอ่านหนังสือ ตั้งแต่หนังสือหลักสูตรและหนังสือต่างๆ ที่พอจะหาได้ เช่น ไทยเขมรรายเดือน หนังสือโคลงกลอนของครูเทพ (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) หนังสือหลวงวิจิตรวาทการ หนังสือของ น.ม.ส. เมื่อมีโอกาสเข้ากรุงเทพฯ ก็ซื้อหนังสือกลับมาอ่าน และสนทนาธรรมกับพระที่เรียนนักธรรมเอก ภายในปีนั้นพระเงื่อมก็สามารถสอบนักธรรมเอกได้

พอถึงเวลาออกพรรษา พอติญาติผู้ใหญ่คือ คุณนายห้วน เศรษฐภักดี ได้บริจาคเงินสร้างโรงเรียนนักธรรมวัดพระธาตุไชยาขึ้น แต่ยังขาดครูสอน บรรดาญาติโยมจึงขอร้องให้พระเงื่อมไปช่วยสอน ความคิดที่จะลาสิกขาบทเมื่อออกพรรษาจึงเลื่อนออกไป

เมื่อได้มาเป็นครูสอนนักธรรม ชั่วโมงเพียงปีเดียวพระเงื่อมก็กลายเป็นครูที่มีชื่อเสียง เพราะนักเรียนที่สอนสามารถสอบได้ยกชั้นทั้งชั้นตรีและชั้นโท ทั้งนี้ก็เนื่องจากพระเงื่อมมีกลวิธีการสอนที่ไม่เหมือนครูคนอื่น เล่ากันว่าท่านมีวิธีเล่า วิสพุทธที่ชวนให้ติดตาม บางครั้งก็จัดให้มีการประกวดตอบปัญหา นักเรียนจึงเรียนสนุก เข้าใจง่าย และผลที่สุดก็สามารถสอบไล่ได้ทุกคน

พระเงื่อมเป็นครูสอนนักธรรมอยู่เพียงปีเดียว อาเสี่ยงก็มา

เร่งเร้าให้ไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อหิบบัตถะมหาเปรียญกลับมา
อวดที่บ้าน บรรดาญาติโยมก็สนับสนุนส่งเสริม ในที่สุดพระเงื่อมจึง
ขึ้นกรุงเทพฯ อีกครั้งในปี 2473 ด้วยความตั้งใจศึกษาหาความรู้
เกี่ยวกับภาษาบาลีให้ได้มากที่สุด โดยไม่ใส่ใจว่าพระกรุงเทพฯ จะเป็น
อย่างไร เพราะขณะนั้นไม่มีความคิดที่จะสึกแล้ว การกลับไปเรียน
บาลีของพระเงื่อมในครั้งนี้เอง ที่ส่งผลให้ท่านกลายเป็นพุทธทาสภิกขุ
ที่พุทธศาสนิกชนเลื่อมใสศรัทธาในเวลาต่อมา

แรกๆ พระเงื่อมก็เข้าชั้นเรียนตามปกติร่วมกับพระรูปอื่นๆ แต่
หลังจากไปเรียนได้ไม่กี่วัน ท่านก็ทนความอึดอัดของการเรียนในห้อง
ไม่ได้ จึงขอเรียนพิเศษกับท่านพระครูชยาภินิเวศ (กลั่น) พระอาจารย์
สอนบาลี ซึ่งเป็นคนบ้านเดียวกันแทน

การเข้ากรุงเทพฯ ครั้งนี้ของพระเงื่อมจึงเป็นการท่องเที่ยว
เสียมากกว่า เพราะใช้เวลากลางคืนในการเรียนภาษาบาลี ส่วนเวลา
กลางวันจะหมดไปกับการเที่ยวชมสถานที่ต่างๆ ที่ไม่เคยเห็นมาก่อน
เช่น วัดกัลยาณ วัดประยุรวงศ์ ฯลฯ

ช่วงเวลานี้ พระเงื่อมเริ่มหันเหความสนใจไปที่วิทยาการใหม่ๆ
เช่น การถ่ายรูป พิมพ์ดีด วิทยุ แผ่นเสียง โดยไปซื้อของเก่าจาก
เวียงนครเขมรมาซ่อมแซมจนใช้งานได้ และหัดล้างฟิล์มอัดรูปเอง
ที่สำคัญพระเงื่อมยังให้ความสนใจกับข่าวสารบ้านเมือง และติดตาม
งานเขียนของปัญญาชนชั้นนำในสมัยนั้นอย่างใกล้ชิด ไม่ว่าจะเป็น
ครูเทพ น.ม.ส. พระองค์วรณ เสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป หลวง
วิจิตรวาทการ ครั้นพอถึงเวลาสอบไล่ ท่านพระครูชยาภินิเวศก็ช่วยให้
พระเงื่อมได้เข้าสอบด้วยทั้งที่ไม่ได้ไปโรงเรียนเลย

ขณะเดียวกัน พระเจี๊อมก็ได้เริ่มเขียนบทความทางพุทธศาสนา เป็นครั้งแรกคือ เรื่อง “ประโยชน์แห่งทาน” พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระอุปัชฌาย์ มีเนื้อหาตอบคำถามคนสมัยใหม่ที่เริ่มสงสัยคุณค่าของการทำทานแบบที่ทำสืบเนื่องกันมา

พอผลสอบปีแรกประกาศออกมา ปรากฏว่าพระเจี๊อมสอบได้เปรียญธรรม 3 ประโยค กลายเป็นพระมหาเจี๊อม อินทปญโญ สมดังตั้งใจ แต่หลังจากนั้นก็เริ่มเกิดความรู้สึกเบื่อหน่ายการเรียน ด้วยอุปนิสัยดั้งเดิมเป็นคนที่ชอบวิเคราะห์วิจารณ์ ทำให้พระมหาเจี๊อมเกิดความคิดเห็นขัดแย้งกับการเรียนการสอนพุทธศาสนาที่ทำกันอยู่ ซึ่งเน้นให้ผู้เรียนมีความเชื่อตามครูผู้สอน และมุ่งศึกษาคัมภีร์ของอาจารย์ผู้ตีความพระไตรปิฎกโดยตรง

พระมหาเจี๊อมเริ่มรวบรวมหนังสือพุทธศาสนา และหันเหความสนใจศึกษาพุทธศาสนา เพื่อรู้และปฏิบัติจริงมากกว่าเรียนเพื่อสอบ ในที่สุดความคิดเห็นที่แตกต่างก็ส่งผลให้พระมหาเจี๊อมสอบตกเปรียญธรรม 4 ประโยค แต่ก็มิได้สร้างความเสียใจให้กับพระมหาเจี๊อมแต่อย่างใด เพราะขณะนั้นอุดมคติในใจของพระมหาเจี๊อมเริ่มสุมงอมแล้วว่า ประโยชน์แห่งพระพุทธศาสนาไม่ได้อยู่ที่การเรียนแข่งขันกันเพื่อสอบเอาเปรียญธรรม แต่พระพุทธเจ้าได้ชี้ทางประเสริฐไว้ให้แล้ว

ในที่สุด พระมหาเจี๊อมก็เลิกล้มความคิดที่จะสอบเอาพัดยศ พร้อมกับหอบหิ้วตำราที่จำเป็นเดินทางกลับพุมเรียง เพื่อหาสถานที่สงบศึกษาค้นคว้าหลักธรรมสำหรับปฏิบัติ เพื่อความดับทุกข์ตามรอยของพระบรมศาสดา ประกอบกับน้องชาย นายยี่เกย และพรรคพวกอีก 3-4 คน มีความคิดที่จะก่อตั้งวัดป่าแบบสมัยพุทธกาล

ซึ่งตรงกับแนวความคิดของพระมหาเจี๊ยมที่มีอยู่ก่อนแล้ว พระมหาเจี๊ยมจึงมีจดหมายถึงนายธรรมทาส เพื่อหาสถานที่ปฏิบัติธรรมที่พุ่มเรียงความว่า

“การมาบ้านของฉันทันยังบอกไม่ได้ในเวลานี้ให้แน่นอนนัก คือฉันได้เปลี่ยนความเห็นจากเดิมอย่างเด็ดขาด แน่ใจลงไปแล้ว เนื่องจากเป็นโชคดีที่ฉันได้พบคัมภีร์ดีๆ พอที่ฉันจะตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด ฉันทันจะออกจากกรุงเทพฯ ซึ่งฉันคิดว่าควรอยู่เป็นการออกครั้งสุดท้าย และตั้งใจจะไปหาที่สงบปราศจากการรบกวนทั้งภายนอกและภายในสักแห่งหนึ่ง เพื่อสอบสวนค้นคว้าวิชาธรรมที่ได้เรียนมาแล้ว จะได้เพิ่มเข้าใหม่เมื่อเรียบร้อย เป็นการฟื้นความจำและได้หลักธรรมพอที่จะเชื่อว่าการค้นคว้าของฉันทันไม่ผิดพลาดแล้ว ก็จะทิ้งตำราที่ฉันทันเคยรักและชอบหิวมาแล้วโดยไม่เหลือเลย มีชีวิตอย่างปลอดโปร่งเป็นอิสระที่สุด เพื่อค้นหาความบริสุทธิ์และความจริงต่อไป และไม่ว่าจะอยู่ที่ไหน หากว่าค้นล้าพั้งเองไม่พบแม้แต่เบื้องต้นแล้ว จึงคิดว่าจะไปสมาคมกับพวกที่อาจเป็นเหตุผลแห่งการค้นคว้า เช่น พวกโยคีในอินเดีย ตามที่คิดไว้ บัดนี้เรากำลังรออยู่ว่า จะได้ที่สงบที่ไหนอาศัยสักชั่วคราว เพื่อจัดการกับตำราสัก 5-6 เดือน

ฉันมีโชคดีซึ่งดีจนฉันรู้สึกว่ามีค่ามาก คือได้เพื่อนคนหนึ่งซึ่งมีความรู้สึกเกี่ยวกับชีวิตเหมือนกัน ตรงกันโดยมิได้แนะนำชี้แจงแก่กันและกันเลย เราต่างมีเข็มมุ่งหมายอย่างเดียวกันในกิจการข้างหน้า และเวลานี้มีฐานะทางกายใจเหมือนกันทุกอย่าง และถ้าโชคยังดีขึ้นไปอีกเราอาจจะได้ทำร่วมกันก็ได้

เราตกลงกันแน่นอนแล้วว่า กรุงเทพฯ มิใช่เป็นที่ที่จะพบความ

บริสุทธิ์ เราดล่ำเข้าเรียนปริยัติธรรมทางเจ็ดด้วยศักดิ์ เป็นผลดีให้เรา
รู้สึกตัวว่า เป็นการก้าวผิดไปก้าวหนึ่ง หากรู้ไม่ทันก็จะต้องก้าวผิด
ไปอีกหลายก้าว และยากที่จะถอนออกได้เหมือนบางคน จากการ
รู้ตัวว่าก้าวผิดนั้นเอง ทำให้พบเงื่อนไขว่าทำอะไรเราจะก้าวถูกด้วย

เรายังพบอีกว่าการเป็นห่วงญาติพี่น้องเพื่อนและศิษย์ เป็น
การทำลายความสำเร็จแห่งการค้นหาความสุขและความบริสุทธิ์ ซึ่ง
เราตั้งใจจะพยายามจะหามาให้แก่มารแม่พี่น้องที่เรากำลังเป็นห่วงอยู่
นั่นเอง ขึ้นเป็นดังนี้ เราคงตายเสียก่อนเป็นแน่ เราจะทำตามอย่าง
พระพุทธเจ้า ตามคำบอกเล่าของพระองค์ว่า พระองค์ออกค้นหา
ความบริสุทธิ์ทั้งขณะที่พ่อแม่พี่น้องน้ำตานองหน้า เพราะไม่อยาก
ให้จากไป (ในบาลีแท้ยังไม่พบการหนีออกบวช) การที่เราปลงตก
เช่นนี้ เป็นการทำให้เราฟรีขึ้นอีกเปลาะหนึ่ง และหวังว่าพ่อแม่พี่น้อง
ของเราคงจะปลงตกเช่นเดียวกัน แม้บางที่เราจะต้องจากจนไม่อาจ
พบกันอีกเลยก็ได้

เรื่องของฉัน บัดนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ลัทธิเกลียด
อสังขีหรือเกลียดกรุงเทพย ได้แผ่ออกไปได้มากกว่าหนึ่งคนกลายเป็น
สองคนแล้วถึงสามคน และยังมีต่อไปอีกตามลำดับ ฉันแปลกใจ
ที่สุดเพราะไม่เคยเชื่อเลยว่าจะมีคนเชื่อและยอมทำตาม เขากลับ
ความเห็นได้อย่างเด็ดขาดยอมสละเป็นลำดับ เช่นครั้งแรกไม่กลัว
อาจารย์จะในทางที่บริสุทธิ์ รู้แต่ว่าที่เป็นมาแล้วและกำลังเป็นอยู่ ไม่มี
ทางที่จะพบพระพุทธเจ้าได้เท่านั้น

ฉันก็มีดแปดด้าน ไม่รู้ว่าจะไปขอสถานที่ที่ไหนเพื่อการศึกษา
ของเราจึงจะเหมาะสมนอกจากบ้านเราเอง และไม่มีที่ไหนนอกจากบ้าน

เราคือที่พุ่มเรียง ก่อนที่อื่น จึงจำเป็นต้องขอความช่วยเหลือรบกวนในบางอย่าง คือต้องมีผู้ช่วยให้ได้โอกาสเรียนมากที่สุด และใครๆ จงถือเสียว่าฉันไม่ได้กลับออกมาพักอยู่ที่พุ่มเรียงเลย การกินอยู่ขอรบกวนให้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมสักเล็กน้อย คือถ้าไม่ยากทำอย่างอื่น ข้าวที่ใส่บาตรจะคลุกน้ำปลาสักนิดก็จะดี ลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้าจะไม่รบกวนอย่างอื่นอีกเลย ฉันเป็นผู้พิสูจน์ให้เพื่อนกันเห็นว่า พระอรหันต์แทบทั้งหมดมีชีวิตรอดอยู่ด้วยข้าวสุกที่หุงด้วยปลายข้าวสารหัก แล้วราดน้ำส้มหรือน้ำผักดองนิดหน่อยเท่านั้น เราลองกินข้าวสุกของข้าวสารที่เป็นตัวและน้ำปลาก็ยังดีกว่าน้ำส้ม และเราลองกินอยู่เดี๋ยวนี้ รู้สึกไม่มีการขัดข้องเลยที่จะกินต่อไป”

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้พระมหาเจี๊ยมหันกลับมาหาสถานที่สงบศึกษาพระธรรมคือ ในอดีตกาลก่อนปี 2475 สังคมชาวพุทธอยู่ในสภาพที่มีความตกต่ำด้านปฏิบัติธรรมถึงกับมีผู้กระทำการที่เรียกว่า “เหยียหยันพุทธจักร” นั่นคือ นายนรินทร์ (กลิ้ง) ภาษิต ได้ตั้งสำนักนาริวงศ์ขึ้น โดยมีเจตนากระทบกระทั่งเบียดเบียนเปรยประจบสงฆ์ว่า พุทธศาสนาตกต่ำ เพราะพระภิกษุสงฆ์ย่อหย่อนต่อพระธรรมวินัย ในปี 2471 นรินทร์ (กลิ้ง) จึงจับบวชลูกสาวสองคนให้เป็นสามเณรีคือ สามเณรสาระและสามเณรจตตี

นายนรินทร์ (กลิ้ง) ประกาศว่าจะปราบอสังขี พิมพ์หนังสือกล่าวโจมตีพระสังฆราชและพระเถระผู้ใหญ่ กลายเป็นเรื่องฮือฮาแตกตื่นกันมากในหมู่สงฆ์และฆราวาส พระมหาเจี๊ยมก็ได้รับรู้ในพฤติกรรมของนายนรินทร์ (กลิ้ง) ด้วย ขณะนั้นท่านเรียนปริยัติอยู่ในวัดปทุมคงคา และมองเห็นความเสื่อมในพระพุทธศาสนาแล้ว

6 เมษายน 2475 พระมหาเงื่อม อินฺทปญฺโญ ได้เดินทางมาถึงพุมเรียง ด้วยหัวใจที่เปี่ยมไปด้วยความมุ่งมั่นที่จะอุทิศชีวิตร่างกาย และวิญญาณ รื้อฟื้นพระศาสนาให้กลับสู่สภาพเดิม โดยเข้าพักที่โบสถ์วัดใหม่พุมเรียงเป็นการชั่วคราว รอให้นายธรรมทาสและเพื่อนคณะธรรมทานหาสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับสร้างวัดป่า จนมาลงตัวที่วัดตระพังจิก ซึ่งเป็นวัดที่รกร้างมานาน อาณาบริเวณเป็นป่ารกชัฏ ชาวบ้านชอบมาล่าหมีป่าและเขียดเห็ดเผาะ และล่ำลือกันว่า มีผีดู สวนโมกขพลารามจึงถือกำเนิดขึ้น และวิถีชีวิตของพระมหาเปรียญหนุ่มจึงเบนไปสู่ความเป็นพระเถื่อน

กำเนิดพุทธทาสและสวนโมกข์ ...

พระมหาเงื่อมได้ย้ายเข้ามาอยู่ที่วัดร้างตระพังจิกในวันที่ 12 พฤษภาคม 2475 ซึ่งตรงกับวันวิสาขบูชา จึงถือกันว่าเป็นวันเริ่มเปิดสวนโมกข์ โดยมีเพียงเครื่องอัฐบริขาร ตะเกียง และหนังสือติดตัวไปเท่านั้น ที่พักก็เป็นแต่เพียงเพิงพักต่อออกไปจากด้านหลังของพระพุทธรูปในโบสถ์ร้าง ซึ่งผู้หญิงที่ไม่มีลูกมักมานอนขอลูกมีเพียงไม้กระดานทำเป็นแคร่สำหรับนอน

และที่สำคัญเป็นการปฏิบัติธรรมที่นั่นเพียงรูปเดียว จึงกลายเป็นที่มาของการถูกกล่าวหาจากอุบาสกคนหนึ่งว่า เป็นพระบ้า แล้วต่อๆ มาเด็กแถวนั้นก็พากันพูดตาม แต่พระมหาเงื่อมก็มีได้ตอบโต้กลับคร่ำคร่ำอยู่กับการค้นคว้าพระไตรปิฎกโดยไม่สนใจกับคำกล่าวหา

การมาอยู่ที่วัดร้างตระพังจิก พระมหาเจี๊อมได้ตั้งปณิธานไว้ 3 ข้อคือ คั่นคว่ำพระไตรปิฎก ตามรอยพระอรหันต์ และเผยแพร่ความรู้ธรรมะชั้นลึก ซึ่งเท่ากับเป็นการรื้อฟื้นปฏิบัติธรรมของเดิมที่หายไปให้กลับคืนมา และส่งเสริมให้มีความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้นนั่นเอง

แรกสร้างสวนโมกข์ พระมหาเจี๊อมวางรากฐานไว้เพียงต้องการจะให้สิ่งแวดล้อมและวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เรียบง่ายใกล้ชิดกับธรรมชาติ คล้ายกับความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ในครั้งพุทธกาล แต่ไม่ใช่ทำอย่างงมงาย หากเป็นการศึกษาทดลองเช่นเดียวกับการคั่นคว่ำทดลองทางวิทยาศาสตร์

พระมหาเจี๊อมจึงเป็นพระสงฆ์ไทยรูปแรกที่เห็น และนำฝ่ายกามวาสีและอรัญวาสีหรือฝ่ายทฤษฎีกับฝ่ายปฏิบัติมาเชื่อมต่อกัน กลายเป็นการเรียนทางทฤษฎีต้องมีจุดมุ่งหมายเพื่อการปฏิบัติ และการปฏิบัติต้องอาศัยทฤษฎีที่ถูกต้องชี้แนะ แทนการปฏิเสฐซึ่งกันและกันอย่างที่ผ่านมา เพราะตามคติที่เชื่อถือกันมาตั้งแต่ครั้งลัทธิขงจื๊อ ทั้งสองฝ่ายจะต้องแยกกัน ซึ่งนับเป็นคุณูปการที่ท่านได้มอบให้กับวงการพุทธศาสนาในเมืองไทย

เมื่อพระมหาเจี๊อมเข้าไปอยู่ในวัดร้างตระพังจิกได้ไม่นาน ก็เกิดความคิดที่จะตั้งชื่อของวัดแห่งนี้ใหม่ และด้วยเหตุที่พื้นที่บริเวณนี้เต็มไปด้วยต้นโมกข์และต้นพลา พระมหาเจี๊อมจึงนำคำสองคำนี้มารวมกันกลายเป็น “สวนโมกขพลาราม” อันมีความหมายว่า “สวนป่าอันเป็นกำลังแห่งความหลุดพ้นจากทุกข์”

หลังจากนั้น พระมหาเจี๊อมก็เริ่มลงมือคั่นคว่ำพระไตรปิฎกต่อจากที่เคยศึกษามาตั้งแต่ต้นโดยถอดความใหม่จากภาษาบาลีออกมา

เป็นหลักปฏิบัติธรรม ถ่ายทอดออกมาเป็นหนังสือเรื่อง “ตามรอยพระอรหันต์” และนับเป็นครั้งแรกที่ชื่อ “พุทธทาส” ปรากฏสู่สายตาชาวไทย

ชื่อ “พุทธทาส” ไม่ได้มีที่มาอื่นไกล นอกจากความรู้สึกภายในตัวของพระมหาเจี๊ยมเอง ที่รู้สึกด้วยตัวเองว่า ชีวิตนี้จะยอมพลีเพื่อรับใช้พระศาสนาสืบสานพระพุทธศาสนา อีกทั้งในบทสวดทำวัตรเย็นยังปรากฏอีกว่า “ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าเป็นนาย มีอิสระเหนือข้าพเจ้า, ข้าพเจ้ามอบกายถวายชีวิตนี้แด่พระพุทธเจ้า” ซึ่งเท่ากับเป็นการบอกย้ำว่า พุทธบริษัททุกคนเป็นทาสรับใช้พระพุทธเจ้าโดยแท้

ปี 2476 ควบคู่กับการศึกษาค้นคว้าเนื้อหาในพระไตรปิฎก ท่านพุทธทาสได้ร่วมกับนายธรรมทาสน้องชายออกหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” รายสามเดือน เพื่อโฆษณางานของสวนโมกข์และคณะธรรมทาน และเป็นสื่อในการตีความธรรมะให้กับคนรุ่นใหม่ในเวลานั้น ทำให้พระเถรหนุ่มและปัญญาชนรุ่นใหม่หลายคนได้มีโอกาสรู้จักสวนโมกข์และท่านพุทธทาสโดยผ่านหนังสือพิมพ์ฉบับนี้

ด้วยความที่ “พุทธศาสนา” เป็นหนังสือพิมพ์ที่ชี้นำสติปัญญาของคนในยุคสมัยจึงปรากฏว่ามีฆราวาสซึ่งเป็นปัญญาชนระดับสูงหลายคนมาเป็นกำลังสนับสนุนให้กับสวนโมกข์ เช่น พระยาลัดพลี ธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลัดพลี) เนติบัณฑิตจากอังกฤษและข้าราชการผู้ใหญ่ประจำศาลอุทธรณ์ พระยาภะระตราขสุพิช พระดุลยพากย์ สุวณฺท์ สัญญา ธรรมศักดิ์ ปรีดี พนมยงค์ กุหลาบ สายประดิษฐ์

ข้อเขียนต่างๆ ในหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” ยังส่งผลให้

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวเรเถระ) เดินทางมาพุมเรียง เพื่อเยี่ยมชมสวนโมกข์ และให้กำลังใจท่านพุทธทาส เมื่อครั้งที่ดำเนินกิจการได้เพียง 6 ปี ซึ่งขณะนั้นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นถึงประธานกรรมการมหาเถรสมาคมยังความงุนงงให้กับท่านพุทธทาสเป็นอย่างมาก ที่ไม่คาดฝันว่าจะได้รับความเมตตาจากบุคคลสูงสุดในวงการสงฆ์มากถึงขนาดนี้ เพราะในยามนั้นสวนโมกข์กำลังถูกผู้คนส่วนใหญ่กล่าวหาว่าเป็นอาณาจักรของพระเถื่อน ที่ปฏิบัติตนแหวกแนวไปจากวงการพุทธศาสนาทั่วไป

การมาเยือนของพระมหาเถรรูปนี้มีผลต่อกำลังใจของท่านพุทธทาสเป็นอย่างมาก ซึ่งท่านได้เปิดเผยในภายหลังว่า

“...ในที่สุดยังคงมีอยู่แต่ความสงสัยในใจของข้าพเจ้าว่า ในอดีตก็ดี ในอนาคตก็ดี ได้มีหรือจะได้อะไร พระมหาเถระองค์ใดที่ทำให้กำลังใจแก่พระเด็ก ๆ ในทำนองที่ท่านได้ประทานให้แก่ข้าพเจ้า อันทำให้ผู้ได้รับสามารถทำงานที่ลึกซึ้ง เหนื่อยสมองได้โดยไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยด้วยอิทธิพลแห่งกำลังใจนั้น ทำให้ข้าพเจ้ามีความกล้าหาญและทะนงตัวในการทำงานยิ่งขึ้นกว่าเดิมหลายเท่าทีเดียว”

บุคคลอีกท่านหนึ่งที่มีคุณูปการต่อการก่อตั้งสวนโมกข์และคณะธรรมทานอย่างมากก็คือ นางเคลื่อน พานิช โยมมารดาของท่านพุทธทาสเอง ที่เห็นด้วยกับอุดมการณ์ของลูกชายทั้งสองคนจนยอมมอบเงิน “เพื่อนผี” ซึ่งเป็นเงินที่เก็บไว้ใช้ในวัยชรา ให้นำมาใช้ในการดำเนินกิจการของคณะธรรมทานและสวนโมกข์ และให้ใช้บ้านหลังเดิมที่ว่างอยู่เปิดเป็นห้องธรรมทาน มีการทำบุญถวายสังฆทานทุกวันพระและวันแปดค่ำ รวมทั้งเป็นห้องสมุดประชาชนขนาดย่อม

ท่านพุทธทาสเริ่มงานสวนโมกข์และคณะธรรมทานได้ไม่นาน ทางกราก็ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากตำบลพุมเรียงมาที่ตำบลตลาดริมทางรถไฟ คณะธรรมทานจึงได้ย้ายตามมาในปี 2478

หลังจากนั้น ท่านพุทธทาสจึงต้องเดินจากพุมเรียงมาแสดงธรรมที่คณะธรรมทานแห่งใหม่อยู่เป็นประจำ บางครั้งท่านต้องค้างที่วัดชยาราม ซึ่งเป็นวัดที่อยู่ในเขตตำบลตลาด ในที่สุดจึงได้มีการสร้างที่พักถาวรขึ้นในปี 2482 เรียกว่า “หอสมุดธรรมทาน” ใช้เป็นทั้งที่พัก หอสมุด และที่ทำงานค้นคว้าเขียนหนังสือของท่านพุทธทาส พร้อมกันนั้นก็ได้มีการสร้าง “สโมสรมธรรมทาน” เพื่อใช้เป็นที่อบรมสั่งสอนธรรมะแก่ประชาชนทั่วไป ระยะนี้ท่านพุทธทาสจึงไปๆ มาๆ ระหว่างวัดชยารามและสวนโมกข์

การสร้างสโมสรมธรรมทานนี้เอง ที่ทำให้ท่านพุทธทาสได้พบสถานที่แห่งหนึ่ง บริเวณธารน้ำไหลและเขาพุทธรทอง ซึ่งมีบริเวณกว้างขวางและร่มรื่นเหมาะสำหรับจัดสถานที่แบบสวนโมกข์ตามอุดมคติ ประกอบกับขณะนั้นชื่อเสียงของสวนโมกข์ก็เริ่มเป็นที่สนใจของคนในวงกว้าง มีพระภิกษุสามเณรและฆราวาสผู้ใฝ่ศึกษาธรรมเดินทางมาที่สวนโมกข์มากขึ้นทุกที ทำให้สวนโมกข์เก่าที่พุมเรียงเริ่มคับแคบลง

ท่านพุทธทาสจึงตกลงซื้อที่ดินบริเวณนั้นในนามของคณะธรรมทาน เมื่อรวมกับที่ดินที่ชาวบ้านบริจาคเพิ่มเติมอีกกลายเป็นที่ดินผืนใหญ่ 310 ไร่เศษ สวนโมกข์แห่งใหม่จึงบังเกิดขึ้น และท่านพุทธทาสก็ได้เข้ามาจำพรรษาแรกที่สวนโมกข์แห่งนี้ในปี 2487 ตราบจนมรณภาพ

งานแห่งชีวิต ...

ช่วงปีแรกๆ ของสวนโมกข์ ท่านพุทธทาสได้ทุ่มเทเวลาทั้งหมด กับการค้นคว้าพระไตรปิฎก และเขียนงานตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” จนกระทั่งปี 2483 งานเผยแพร่พุทธธรรมของท่าน จึงได้ก้าวขึ้นไปอีกขั้นหนึ่งนั่นก็คือ การปาฐกถาธรรม โดยเริ่มจากการรับนิมนต์ไปแสดงธรรมที่พุทธสมาคม กรุงเทพฯ

ณ พุทธสมาคมแห่งนี้ ท่านพุทธทาสได้ริเริ่มประเพณีแบบใหม่ ขึ้นในหมู่พระสงฆ์ ด้วยการแสดงปาฐกถาธรรมแทนการเทศน์แบบเดิม ปาฐกถาธรรมครั้งนั้นมีชื่อว่า “วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม” เป็นที่แตกตื่นในหมู่พุทธบริษัทของกรุงเทพฯ เป็นอย่างมาก และมีผู้นำไปตีพิมพ์หลายต่อหลายครั้ง แม้ทุกวันนี้ก็ยังปรากฏมีผู้นำไปตีพิมพ์ใหม่อยุ่เสมอ

หลังจากนั้น ท่านพุทธทาสก็เริ่มได้รับนิมนต์ให้ไปพูดตามที่ต่าง ๆ มากขึ้น งานเขียนโดยตรงจึงค่อย ๆ ลดลง ท่านจึงเปลี่ยนมาเรียบเรียงจากที่ไปพูดตามที่ต่าง ๆ ที่มีผู้ช่วยจดหรือบันทึกเสียงไว้แทน

งานพูดชุดสำคัญต่อจากชุดพุทธธรรมก็คือ ชุดอบรมข้าราชการตุลาการ ที่ท่านพุทธทาสได้รับนิมนต์ให้อบรมข้าราชการตุลาการที่จะเป็นผู้พิพากษาตั้งแต่ปี 2499 และทำต่อเนื่องกันเป็นเวลายาวนานถึง 14 ปี

คำอบรมของท่านพุทธทาสต่อมาได้กลายเป็นหนังสือที่วางหลักพื้นฐานของพุทธศาสนาหลายเล่ม โดยคำอบรมชุดแรกเรื่อง

“หลักพระพุทธศาสนา” นั้นได้รับการติดต่อเอาข้อความแวดล้อมเกี่ยวกับผู้พิพากษาและอื่นๆ ออกเหลือแต่หลักธรรมทั่วไป กลายเป็นหนังสือเล่มกะทัดรัดชื่อ “คู่มือมนุษย์” ซึ่งได้รับความนิยมมากมีการตีพิมพ์หลายครั้ง และได้รับการแปลออกเป็นภาษาอังกฤษและภาษาเยอรมัน

ระหว่างจำพรรษาอยู่ที่สวนโมกข์ ท่านพุทธทาสยังได้จัดอบรมหลักธรรมชุดพิเศษขึ้นทุกวัน เพื่อวางรากฐานหลักปฏิบัติสำหรับบรรพชิต ซึ่งในเวลาต่อมาได้กลายเป็นหนังสือสำคัญหลายเล่ม เช่น คำสอนผู้บวช (2495-2499) อานาปานสติฉบับสมบูรณ์ (2502) ตัวกู-ของกู (2504) และธรรมปาฏิโมกข์ (2510-2514) ฯลฯ

ยามใดที่ท่านพุทธทาสแสดงปาฐกถาธรรมให้กับคนฟังต่างกลุ่มต่างโอกาส ท่านมักจะวางแนวทางการนำหลักธรรมะไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับกลุ่มคนและโอกาสนั้นๆ ด้วย โดยแบ่งออกเป็นชุด

กล่าวกันว่า งานชุดที่มีความสำคัญที่สุดของท่านพุทธทาสก็คือ “บรรยายธรรมวันเสาร์” ภายในสวนโมกข์เป็นประจำทุกปี ปีละ 3 ภาคๆ ละ 3 เดือน ยกเว้นฤดูฝน การพูดแต่ละภาคภายหลังได้เกิดเป็นหนังสือขนาดมาตรฐาน 1 เล่ม ที่สำคัญได้แก่ สันทิสต์พิพพรรณ โอสเรตพิพพรรณ อิทัปปัจจยตา พุทธจริยา ปรมัตถาสภาวธรรม เป็นต้น

แม้จะมีงานพูดเข้ามามาก แต่ท่านพุทธทาสก็ไม่เคยวางมือจากการค้นคว้าพระไตรปิฎกบาลี และเลือกสรรเรื่องที่นำเสนอแปลออกมาเป็นภาษาร่วมสมัย ในจำนวนหนังสือที่ท่านศึกษาค้นคว้าหนังสือชื่อ “อริยสัจจากพระโอสถ” นับเป็นหนังสือที่ท่านพุทธทาส

ภาคภูมิใจที่สุด งานชิ้นนี้ท่านเริ่มค้นคว้าตั้งแต่เริ่มก่อตั้งสวนโมกข์ และมาเสร็จสิ้นเอาในปี 2527

นอกจากท่านพุทธทาสจะทำงานเผยแพร่ความคิดตามแนวทางที่เห็นว่าถูกต้องในรูปแบบงานเขียนและงานพูดแล้ว ท่านยังคงศึกษาพระไตรภูมิ และนำมาทดลองปฏิบัติอันเป็นแนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์ในสมัยพุทธกาล ไม่ว่าจะเป็นการดำรงชีวิตอยู่แบบสมณะ และการพยายามใช้ชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติมากที่สุด

ท่านพุทธทาสได้ทำการทดลองก็มีพื้นฐานตามที่ได้ศึกษามา และทำวัตรต่างๆ อย่างเคร่งครัดจริงจัง แล้วทำการจดบันทึกไว้เป็นข้อมูล เพื่อจะได้รู้ว่าที่ผ่านมาพระพุทธเจ้าสอนเอาไว้อย่างไร และหากปฏิบัติตามแล้วจะมีผลอย่างไร

ยิ่งในช่วงเทศกาลเข้าพรรษา ท่านพุทธทาสจะทำการปฏิบัติตามอย่างเข้มงวดกว่าปกติ ขณะที่ทำการฝึกก็ทำการบันทึกในสมุด “ปฏิบัติธรรมรายวันแบบพุทธทาส” เพื่อใช้เป็นแนวทางสำหรับศึกษาและทบทวนว่า ยังมีข้อผิดพลาดตรงจุดไหนเพื่อหาแนวทางแก้ไข นับเป็นการทดลองปฏิบัติด้วยความอดทนเป็นอย่างยิ่ง เพราะในบางช่วงของการปฏิบัติ ท่านงดการพูดอย่างเด็ดขาดเป็นเวลาถึง 3 เดือน และฉันแต่อาหารมังสวิรัต รวมทั้งทำการทดลองปฏิบัติอย่างแปลกๆ เป็นการหาวิถีในการดับกิเลส

ความคิดและผลที่ได้จากการศึกษาทดลองของท่านพุทธทาส ถูกถ่ายทอดในหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” เผยแพร่ให้ผู้ที่สนใจได้ศึกษาหาความรู้ ทำให้บุคคลชั้นนำฝ่ายบรรพชิตและฆราวาสหันมาให้ความสนใจและเห็นความสำคัญของสวนโมกขพลาราม ในเวลา

ต่อมาสวนโมกข์จึงได้ขยายจากสำนักปฏิบัติธรรมเล็กๆ ในหัวเมืองทางใต้ไปสู่สำนักปฏิบัติธรรมที่เป็นที่รู้จักของสาธารณชนทั่วประเทศไทย

แม้ท่านพุทธทาสจะมีความมุ่งมั่นที่จะศึกษาพระไตรปิฎกของเถรวาทให้แตกฉาน แต่ท่านก็หาได้ปิดกั้นการรับรู้เกี่ยวกับลัทธิศาสนาอื่น ท่านได้ศึกษาทั้งลัทธิมหายานและวัชรยานจนได้แปลคัมภีร์เว่ยหล่างและฮวงโป อันเป็นคัมภีร์หลักของเซนออกเป็นภาษาไทย ซึ่งกลายเป็นสะพานเชื่อมให้เกิดสัมพันธไมตรีอันดีระหว่างพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายานในเมืองไทย

ขณะเดียวกัน ท่านพุทธทาสก็ยังได้ศึกษาคัมภีร์ไบเบิลของคริสต์ศาสนาและคัมภีร์อัลกุรอานของอิสลาม เพราะท่านได้ค้นพบแล้วว่า โลกใบนี้จำเป็นต้องมีศาสนาสำหรับคนทุกรูปแบบ และท่านพุทธทาสยังเป็นผู้ที่ไม่ได้นับถือศาสนาคริสต์คนแรกที่ได้รับนิมนต์ให้ไปแสดงปาฐกถาสำคัญประจำปีของวิทยาลัยพระคริสตธรรมของสภาคริสตจักรแห่งประเทศไทยที่จังหวัดเชียงใหม่

วิชาความรู้อีกแขนงหนึ่งที่ท่านพุทธทาสสนใจและศึกษาอย่างลึกซึ้งนั่นก็คือ วิชาโบราณคดี เป็นที่ทราบกันดีว่า เมืองไชยาบ้านเกิดของท่านนั้นเต็มไปด้วยหลักฐานทางโบราณคดีทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรศรีวิชัย ท่านพุทธทาสจึงให้ความสนใจมากเป็นพิเศษ ซึ่งเป็นความสนใจตั้งแต่ครั้งยังเป็นครูสอนนักเรียนอยู่ที่วัดพระธาตุไชยา

ความสนใจในโบราณคดีของเมืองไชยา ทำให้ท่านพุทธทาสได้เฝ้าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อปรึกษาเกี่ยวกับโบราณคดี

ในไชยา และสมเด็จพระสังฆราชยังได้ฝากให้ท่านตรวจดูร่องรอยที่สงสัยว่าจะเป็นเมืองเก่าทางตำบลปากหมากด้วย

ท่านพุทธทาสยังได้ร่วมกับเจ้าหน้าที่โบราณคดีจัดตั้งพิพิธภัณฑ์เมืองไชยา จนได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้อำนวยการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี ในปี 2493 และในปีเดียวกันนี้ ท่านได้พิมพ์หนังสือ “แนวสังเขปของโบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน” ออกมาเป็นครั้งแรก

พระนักคิด ...

ท่านพุทธทาสจัดเป็นพระนักคิดหัวก้าวหน้าท่านหนึ่ง หลายสิ่งหลายอย่างในสวนโมกข์เป็นเครื่องยืนยันความจริงข้อนี้ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “โรงหนังแบบสวนโมกข์” หรือโรงมหรสพทางวิญญูณ ที่ท่านได้ประยุกต์ประเพณีการสอนธรรมะด้วยภาพ เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนัง มาเป็นการนำอุปกรณ์โสตทัศนศึกษาสมัยใหม่เข้ามาประกอบ นับได้ว่าท่านพุทธทาสเป็นพระสงฆ์รูปแรกที่บุกเบิกการใช้โสตทัศนูปกรณ์สมัยใหม่ในการเผยแพร่ธรรมะอย่างจริงจัง โดยท่านได้ประดิษฐ์เครื่องฉายภาพนิ่ง (สไลด์) ขึ้นใช้ตั้งแต่ 30 กว่าปีก่อน ซึ่งขณะนั้นเครื่องชนิดนี้ยังไม่เป็นที่แพร่หลายทั่วไป

โรงหนังแบบสวนโมกข์นี้เป็นอาคาร 2 ชั้น ตามฝาผนังและเสาลอยภายในประดับภาพเขียนเกี่ยวกับธรรมะ เช่น สุภาษิต คำพังเพยไทย นิทานเต้าของจีน นิทานเยอรมัน ภาพประวัติศาสตร์

สำคัญๆ เกี่ยวกับศาสนาและสันติภาพของโลก

ภาพทั้งหมดนี้มีความแปลกไปจากภาพฝาผนังทั่วไปตรงที่มีรูปแบบหลากหลายทั้งแบบไทย จีน ญี่ปุ่น อินเดีย ยุโรป ทิเบต ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความใจกว้างที่ยอมรับเอาสิ่งที่ดีของทุกชาติทุกภาษา มาบำรุงให้พุทธศาสนาเจริญงอกงามมากยิ่งขึ้น ภายในโรงหนังแห่งนี้ยังมีอุปกรณ์โสตทัศนศึกษาไว้บริการตามโอกาสพิเศษ เช่น สไลด์ ภาพยนตร์ เครื่องบันทึกเสียง

การบุกเบิกสวนโมกข์ของท่านพุทธทาส แม้จะใช้ความอดทนและระยะเวลายาวนานกว่าจะได้รับการยอมรับจากสาธารณชนแต่ก็นับว่าคุ้มค่า เพราะปรากฏว่ามีผู้ตามอย่างกิจการของสวนโมกข์เป็นจำนวนมาก อีกทั้งหนังสือเกี่ยวกับศาสนาก็มีออกเผยแพร่มากขึ้น ทั้งที่ออกใหม่และที่เคยออกแล้วหยุดไปนานก็กลับมาใหม่อีกครั้ง

ยิ่งมาในช่วงระยะหลัง สวนโมกข์ได้ต้อนรับชาวต่างประเทศหลายเชื้อชาติเดินทางมาศึกษาธรรมะเป็นจำนวนมาก เพราะในเวลานั้นนามของ “พุทธทาส” กลายเป็นที่ยอมรับในหมู่นักวิชาการศาสนาของตะวันตก ถึงกับขนานนามท่านพุทธทาสว่า เป็น “นาครซุน” แห่งเถรวาท

ดอกเตอร์โดนัล เค.สแวนเนอร์ นักปราชญ์คนสำคัญของโลกได้ยกย่องท่านพุทธทาสภิกขุว่า เป็นพระมหาเถระ ผู้เป็นเพชรน้ำเอกในหมู่พุทธสาวก นับตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานเป็นต้นมา

สำหรับสมณศักดิ์ที่ท่านพุทธทาสได้รับพระราชทานนั้นมีอยู่มากมาย โดยหลังจากเป็นพระมหาเถรแล้ว ในปี 2489 ก็ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูอินทปัญญจารย์ เป็นพระอริยธานมุนีในปี

2493 เป็นพระราชชัฎกวีปี 2500 เป็นพระเทพวิสุทธิเมธีปี 2514 และสุดท้ายในปี 2530 เป็นพระธรรมโกศาจารย์

ในทางโลก ท่านพุทธทาสได้รับปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัยในปี 2522 และในปี 2529 มีมหาวิทยาลัยถึง 2 แห่ง ได้ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์แก่ท่าน คือ สาขาอักษรศาสตร์ฝ่ายศาสนาและปรัชญาของมหาวิทยาลัยศิลปากร และสาขาศึกษาศาสตร์ของมหาวิทยาลัยรามคำแหง

และนับเป็นเรื่องที่น่ายินดีที่ทุกวันนี้ ตามวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยในยุโรปและอเมริกาเหนือที่เปิดสอนหลักสูตรพุทธศาสนาได้ผนวกเอางานของท่านพุทธทาสไว้เป็นบทความที่บังคับให้นักศึกษาอ่าน และยังมีวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทและปริญญาเอกทั้งภาษาไทย อังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมัน อีกเป็นจำนวนมากที่ทำเรื่องเกี่ยวกับความคิดฟื้นฟูพุทธศาสนาของท่านพุทธทาส

อุปนิสัยของท่านพุทธทาส ...

ในจำนวนอุปนิสัยของท่านพุทธทาสนั้นดูเหมือนว่า “ความประหยัด” จะเป็นนิสัยที่โดดเด่นที่สุด อุปนิสัยนี้เป็นที่รับรู้อย่างชัดเจน และเห็นพ้องต้องกันในหมู่ผู้ใกล้ชิดท่านพุทธทาสทุกคน แม้ตัวท่านพุทธทาสเองก็ยอมรับและเคยเล่าไว้ในหนังสืออัตชีวประวัติ “เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา” ว่า ลักษณะนิสัยดังกล่าวได้รับการถ่ายทอด และ

ฝึกฝนมาจากโยมมารดาของท่านตั้งแต่เด็ก ซึ่งมีผลให้ท่านเป็นผู้ที่เห็นคุณค่าและมีความละเอียดลออรอบรอบในการใช้ของแต่ละสิ่ง

ผู้ใกล้ชิดท่านพุทธทาสเล่าว่า ความประหยัดของท่านพุทธทาสนั้นรวมไปถึงการใช้เครื่องนุ่งห่มด้วย แม้จะมีผู้ศรัทธานำผ้าห่มจีวรใหม่มาถวายแต่ท่านพุทธทาสก็ยังคงนุ่งห่มผ้าเก่า ซึ่งท่านใช้จนกระทั่งเปื่อยทำอะไรไม่ได้แล้วจึงทิ้ง ผ้าห่มใหม่ๆ ท่านจะใช้ก็ต่อเมื่อมีงานพิธีการ เช่น รับเสด็จสมเด็จพระสังฆราช รับถวายปริญญาบัตร

แม้แต่ห่อพัสดุที่มีคนส่งมาถึงท่านที่สวนโมกข์ ท่านจะห้ามไม่ให้ฉีกหรือตัด แต่ให้แกะออกดีๆ เพื่อที่จะได้นำกลับมาใช้อีก ท่านจึงไม่เคยซื้อของใช้ที่เป็นพวกวัสดุห่อของ เช่น กระดาษ หรือเชือกเลย เวลาจะห่อของหรือส่งอะไรให้ใครก็เอาวัสดุที่เขาใช้ส่งมาห่อกลับคืนไปให้เขาอีกทีหนึ่ง ซึ่งท่านหัดให้พระลูกวัดทำเช่นท่านด้วย

พระพรเทพ วิฑฐปัญญา เลขาธิการผู้ทำงานใกล้ชิดท่านพุทธทาสเล่าถึงนิสัยประหยัดในการทำงานของท่านพุทธทาสว่า

“ท่านอาจารย์ใช้ข้าวของประหยัดมากอย่างไม่น่าเชื่อเลย อย่างพิมพ์จดหมาย ซึ่งต้องพิมพ์ก็อบปี้ด้วย เมื่อพิมพ์เสร็จ ท่านอาจารย์อ่านทวนใหม่ แล้วบอกว่าจะเปลี่ยนตรงนี้อีกหน่อย อาตมาบอกท่านว่า เดี่ยวผมพิมพ์เปลี่ยนให้ใหม่ ท่านไม่เอา บอกว่าเสียกระดาษ มันพิมพ์ไปแล้วผิดอย่างนี้ ช่างมันเถอะ อย่างมากก็ให้เขาคิดว่าเราโง่ ดีกว่าเสียกระดาษ เสียพลังงาน เสียทรัพยากร ก็ส่งไปอย่างนั้น แต่บางงานท่านก็ให้พิมพ์ใหม่เหมือนกันแล้วแต่กรณีและความเหมาะสม คือถ้าไม่จำเป็นท่านจะยึดหลักประหยัดไว้ก่อน”

การทำงานของท่านพุทธทาสนอกจากจะเน้นการประหยัดแล้ว

ยังเป็นการฝึกปฏิบัติธรรมไปในตัวด้วย

ส่วนกระดาษที่ใช้จัดข้อความต่าง ๆ ท่านพุทธทาสจะประยุกต์จากพื้นที่ด้านหลังของกระดาษของจดหมายที่คนส่งมาให้ใช้แทนกระดาษหรือสมุดโน้ต

“สมุดโน้ตดีๆ ก็มีแต่ท่านไม่ใช่ เคยถามท่านเหมือนกัน แต่ท่านอาจารย์บอกว่ามันดีเกินไปเสียตาย แล้วกระดาษปฏิทินที่ท่านฉีกแล้วก็ห้ามทิ้งนะ ท่านจะสั่งว่า คุณเอามาเก็บตรงนี้ แล้วท่านก็เอาด้านหลังมาโน้ตอีก แล้วข้อความสำคัญทั้งนั้นเลยนะที่โน้ตในเศษกระดาษพวกนั้นนะ”

หรือแม้แต่กระดาษชำระที่ใช้เช็ดปากแล้ว ท่านยังนำมาใช้เช็ดโต๊ะอีกจนกระดาษนั้นสกปรกจริง ๆ จึงจะนำไปทิ้ง

“มีบางครั้งท่านเช็ดแล้วไม่ทิ้ง เราไปเห็นเข้า เราบอกท่านอาจารย์ครับ อันนี้ทิ้งนะครับ ท่านบอกไม่ทิ้ง มันไม่เลอะอะไร เอาเช็ดน้ำเฉยๆ ให้เอาไว้ตรงนั้น เดี่ยวมันแห้ง เอามาเช็ดโต๊ะใหม่ ท่านประหยัดและละเอียดขนาดนี้เลย”

นอกจากนิสัยประหยัดแล้ว ท่านพุทธทาสยังได้ชื่อว่าเป็นพระนักทดลองตัวจริง และมักจะคิดทำในสิ่งที่ผิดแปลกไปจากคนอื่น ครั้งหนึ่งในระหว่างก่อสร้างโรงมหรสพทางวิญญูณ ทางวัดไม่มีอุปกรณ์ในการผสมปูนจึงต้องอาศัยแรงพระ เมื่อท่านมาเห็นก็เกิดความคิดทดลองหาวิธีที่ง่ายและเบาแรง ท่านจึงให้ทดลองเอาอิฐ หิน ปูน หวาย และน้ำ ใส่ลงไปในถังน้ำมันกลลอนขนาดใหญ่ แล้วกลิ้งลงมาจากที่สูง แต่เมื่อเปิดออกดูปรากฏว่าอิฐหินปูนทรายไม่ผสมกัน ท่านก็ยอมรับ แต่ขอให้ได้ทดลองให้เห็นจริงก่อน

“ท่านอาจารย์เคยสอนว่าไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้น หรือมีปัญหาหนักหนาอะไรก็ตาม ให้เราถามพระพุทธเจ้าก่อน คือให้มีสติเต็มที ถ้ามีสติและมีปัญญาแล้ว ทุกอย่างทุกปัญหาจะแก้ไขได้ อาตมาอยู่กับท่านจำได้เลยว่า เวลาท่านให้ทำอะไรแล้วเรอบอกว่าทำไม่ได้ ท่านมักจะบอกว่า อย่าเพิ่งพูด ให้ไปลองเสียก่อนคือให้เรารู้จักคิด รู้จักทำเสียก่อน อย่าเพิ่งยอมแพ้โดยที่ยังไม่ได้ทำอะไรอย่างเต็มที่เลย”

นิสัยการเรียนรู้และชอบทดลองนี่เป็นสิ่งที่คนใกล้ชิดเห็นได้โดยตลอด คนภายนอกบางคนที่ไม่เข้าใจ จะรู้สึกที่ท่านพุทธทาสชอบทำอะไรแปลกๆ เช่น ในห้องพักของท่านจะมีโยแนวมมูมเต็มไปหมด แพทย์ที่ไปเห็นก็ไม่สบายใจกราบเรียนท่านว่าไม่ควรอยู่อย่างนี้ เพราะผิดหลักสุขลักษณะ ท่านกลับบอกหมอว่า ท่านอยู่อย่างนี้ก็เพราะอยากจะศึกษาชีวิตการอยู่ร่วมกับแมงมุม

นอกจากแมงมุมแล้ว สมัยอยู่สวนโมกข์เก่าที่พุมเรียง ตรงที่ท่านนั่งอยู่ก็มีตะกวด แม่ไก่ และสุนัขอีกหลายตัวอยู่ด้วย บางครั้งแม่ไก่มากก่ไข้อยู่บนโต๊ะทำงานของท่านๆ ก็ได้ไล่ เพราะท่านถือว่าการอยู่ร่วมกับสัตว์ทำให้ได้เรียนรู้ ท่านได้ใช้สิ่งต่างๆ ที่สังเกตจากธรรมชาติและสัตว์ต่างๆ เป็นข้อมูลในการแสดงปาฐกถาธรรมของท่านด้วย

ท่านพุทธทาสยังมีวิธีการเรียนรู้แปลกๆ ซึ่งเป็นวิธีการเก็บข้อมูลตามแบบของท่านเอง เช่น มีอยู่พรรษาหนึ่งที่ท่านพุทธทาสจะไม่สร่งน้ำเลยเป็นเวลา 1 เดือนเต็มๆ ใช้เพียงการเช็ดตัว แล้วท่านก็นำข้อมูลนี้ไปบรรยายธรรมถึงสภาพร้าวกาย จิตใจ อารมณ์

ความรู้สึกต่าง ๆ เช่น ความเหนียวตัว ความหงุดหงิดเป็นอย่างไร อย่างกระฉ่างแจ้ว โดยที่ไม่มีใครรู้มาก่อนเลยว่า ท่านได้ทดลองด้วยตัวเองมาแล้ว

หรือแม้แต่เรื่องสุขภาพ ท่านพุทธทาสก็ยังคงทำการทดลอง เรียนรู้ด้วยตนเองอยู่เสมอ เช่น ถ้าหมอบอกห้ามฉันหอยเพราะเป็นสาเหตุให้โรคเกาต์กำเริบ ท่านก็จะทดลองดูก่อนว่าจริงหรือไม่ ถ้าทดลองแล้วเป็นจริงท่านก็เชื่อ เพราะท่านเห็นว่าบางเรื่องแพทย์บอกอะไรไม่ตรงกัน จนท่านไม่รู้อะไรจะเชื่อถือใครดี การทดลองด้วยตนเอง จึงเป็นวิธีการพิสูจน์หาข้อเท็จจริงที่ดีที่สุด

พินัยกรรมของท่านพุทธทาส ...

ในด้านสุขภาพร่างกาย ท่านพุทธทาสจัดเป็นพระภิกษุรูปหนึ่งที่มีสุขภาพแข็งแรงมาโดยตลอด เพิ่งจะมาในช่วง 20 ปีสุดท้ายของชีวิตนี้เองที่ท่านเริ่มอาพาธด้วยโรคต่างๆ เช่น โรคเกาต์ เบาหวาน หัวใจ ความดันโลหิตสูง ริดสีดวง

ท่านพุทธทาสเริ่มอาพาธหนักๆ ครั้งแรกในปี 2527 ด้วยโรคกล้ามเนื้อหัวใจขาดเลือด หลังจากนั้นก็มีอาการหัวใจวาย น้ำท่วมปอด เส้นเลือดเลี้ยงสมองอุดตัน จนกระทั่งมรณภาพในวันที่ 8 กรกฎาคม 2536 ด้วยอาการเส้นเลือดในสมองแตก รวมสิริอายุได้ 87 พรรษา

ก่อนที่ท่านพุทธทาสจะมรณภาพได้เขียนพินัยกรรมการทำงานศพของท่านไว้ว่า มิให้ฉินียาศพ หรือจัดงานพิธีใดๆ แต่ให้เผาศพ

ด้วยวิธีเรียบง่ายที่สุด แล้วนำอิฐไปเก็บไว้ใต้ฐานพระพุทธรูปในศาลาธรรมโฆษณ์ พร้อมกับใช้ปูนซีเมนต์โบกทับ ส่วนอังคารให้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน นำไปลอยที่ช่องหมู่เกาะอ่างทอง เขาประสงค์ และต้นน้ำดาปีที่เขาสก

บรรดาญาติโยมและผู้ใกล้ชิดของท่านพุทธทาสได้วิเคราะห์ความหมายแห่งพินัยกรรมของท่านพุทธทาสที่ให้น้ำอังคารไปลอยยังสถานที่ทั้ง 3 แห่งไว้หลายนัยด้วยกัน

สำหรับช่องหมู่เกาะอ่างทอง นายธรรมทาส น้องชายได้อธิบายว่า บริเวณช่องอ่างทองนั้นน้ำเขียวและมีปะการังมาก เป็นทางผ่านของเรือกำปั่นโบราณระหว่างเกาะสมุยกับแผ่นดินใหญ่ และมีความอุดมสมบูรณ์ทางด้านทรัพยากรทางทะเลมาก

ขณะที่พระครูปลัดศีลวัฒน์ (โพธิ์ จันทสโร) กล่าวว่า ท่านพุทธทาสให้ความสนใจในอารยธรรมของอาณาจักรศรีวิชัยมาโดยตลอด และเชื่อว่าช่องอ่างทองเป็นเส้นทางมาสู่อารยธรรมดังกล่าว รวมทั้งพระพุทธรูปด้วย

ส่วนเขาประสงค์นั้นเป็นสุสานบรรพบุรุษของท่านพุทธทาส ทั้งกระดูกของโยมพ่อและโยมแม่ได้นำมาไว้ที่นี่ ซึ่งท่านพุทธทาสเคยปรารภกับผู้ใกล้ชิดว่า หากท่านมรณภาพไม่ต้องเสียสตงค์สร้างเจดีย์ให้ยุ่งยาก หมดเปลือง ให้เอาภูเขาทั้งลูกนี้แหละเป็นเจดีย์ใครเห็นภูเขาลูกนี้ก็จะได้ระลึกถึงท่าน และธรรมะที่ท่านสั่งสอน รวมถึงเป็นอนุสติเตือนใจตนเองให้ละความชั่วร้ายทำความดี

สำหรับเขาสกต้นแม่น้ำดาปี นายธรรมทาสกล่าวว่า เป็นทางเดินเรือของคนโบราณพวกค้าแพรไหม ซึ่งจะบรรทุกเรือกำปั่น

มาขึ้นที่ไชยาและลงเรือเล็กไปตามแม่น้ำตาปี ขึ้นเขาสกแล้วขี่ช้างไป
ตะกั่วป่า ไปอินเดีย ถือเป็นแม่น้ำสายสำคัญของสุราษฎร์ธานี

ขณะที่พระครูปลัดศีลวัณ (โพธิ์ จันทสโร) กล่าวว่า ท่าน
พุทธทาสรักธรรมชาติมากและประสงค์จะให้ทุกคนได้เห็นธรรมชาติ
ที่บริสุทธิ์ สวยงาม และสมบูรณ์ เพื่อให้ทุกคนรักป่า ไม่ทำลายป่า
และช่วยกันดูแลป่า ดูแลรักษาต้นน้ำ

พุทธทาสจักอยู่ไปไม่มีตาย
แม้ร่างกายจะดับไปไม่ฟังเสียง
ร่างกายเป็นร่างกายไปไม่ลำเอียง
นั้นเป็นเพียงสิ่งเปลี่ยนไปในเวลา
พุทธทาสคงอยู่ไปไม่มีตาย
ถึงดีร้ายก็จะอยู่คู่ศาสนา
สมกับมอบกายใจรับใช้มา
ตามบัญญัติของพระพุทธรูปไม่หยุดเลย
พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย
อยู่รับใช้เพื่อนมนุษย์ไม่หยุดเฉย
ด้วยธรรมโฆษณตามที่วางไว้อย่างเคย
โอ้เพื่อนเอ๋ยมองเห็นไหมอะไรตายๆ
แม้ฉันทายกายกลับไปหมดแล้ว
แต่เสียงสังข์ยังแจ้วแว่วหูสหาย
ว่าเคยพลอดกันอย่างไรไม่เสื่อมคลาย
ก็เหมือนฉันไม่ตายกายธรรมยัง

ทำกับฉันอย่างกะฉันนั้นไม่ตาย
 ยังอยู่กับท่านทั้งหลายอย่างหนหลัง
 มีอะไรมาเชียวได้ให้กันฟัง
 เหมือนฉันนั่งร่วมด้วยช่วยชี้แจง
 ทำกับฉันอย่างกะฉันไม่ตายเกิด
 ย่อมจะเกิดผลสนองหลายแขนง
 ทุกวันนัดสนทนอย่าเลิกแล้ง
 ทำให้แจ้งที่สุดได้เลิกตายกันฯ

พุทธทาส อินทปัญโญ

หนังสือประกอบการเขียน

- ภาพชีวิต 80 ปีของพุทธทาสภิกขุ มิติใหม่ของพระพุทธศาสนา, กรุงเทพฯ :
 สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2529.
 สอนโมกขพลาราม. พุทธทาส สอนโมกขพลาราม กำลังแห่งการหลุดพ้น,
 กรุงเทพฯ : หจก.ภาพพิมพ์, 2537.
 อรศรี งามวิทยาพงศ์. เกร็ดธรรมะจากเกร็ดชีวิตของพุทธทาสภิกขุ จากคำ
 บอกเล่าของคนใกล้ชิด กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง,
 2541.

ปรีดี พนมยงค์

“บิดาแห่งประชาธิปไตย”

ปรีดี พนมยงค์

ปรีดี พนมยงค์

บิดาแห่งประชาธิปไตย

ในอดีตบุคคลท่านนี้คือมันสมองของคณะราษฎร ที่ได้ทำให้ประเทศไทยของเราเกิดการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นประชาธิปไตย การจะเอ่ยถึงท่านก็ย่อมต้องเอ่ยถึงประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของประเทศด้วย

คนไทยบางคนอาจรู้จักท่านในนามของ “รัฐ” ผู้นำขบวนการใต้ดินในประเทศไทย ที่ทำให้ไทยไม่ต้องตกเป็นประเทศผู้แพ้สงครามในสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง และหลายคนก็รู้จักท่านในฐานะผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บนเส้นทางการเมือง ท่านเคยเป็นมาแล้วทั้งนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงที่สำคัญหลายกระทรวง ผู้แทนพระองค์ ไปจนถึงรัฐบุรุษอาวุโส แต่สุดท้ายวิถีการเมืองก็ทำให้ท่านต้องลี้ภัยไปพำนักอยู่นอกประเทศราบกระทั่งสิ้นอายุขัย

ผู้คนที่รู้จักท่านดีในนามของ “ศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์” หรืออีกนัยหนึ่ง “หลวงประดิษฐมนูธรรม”

กำเนิดปรีดี ...

รุ่งอรุณของวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2443 เด็กชายปรีดี พนมยงค์ ได้ถือกำเนิดขึ้น ณ บ้านริมคลองหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าวาสกรี อำเภอรุ่งเกา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อติไตรราชธานี อันรุ่งเรืองของไทย เป็นบุตรคนที่สองในจำนวนพี่น้อง 8 คนของนายเสียงและนางลูกจันทน์ พนมยงค์ ผู้มีอาชีพเป็นกระดุกสันหลังของชาติ

จะว่าไปแล้ว ทั้งปู่และย่าของปรีดีถือว่าเป็นผู้มีอันจะกินเข้าขั้นคหบดี และได้แบ่งส่นปันส่วนมรดกให้ลูกๆ ได้ไปประกอบอาชีพ บิดาของปรีดีนั้นไม่ชอบรับราชการ ภายหลังที่อยู่กินกับภรรยาจนให้กำเนิดลูกคนแรก จึงได้ไปทำป่าไม้แถวพระพุทธบาท

ต่อมาจึงได้หันมายึดอาชีพทำนาที่ทำหลวง แต่สมัยนั้นยังไม่มี การชลประทาน พอฝนแล้งติดต่อกัน 2 ปี การทำนาก็ไม่ได้ผล บิดาของปรีดีจึงตกลงใจไปบุกเบิกทุ่งข้างแถวชายอำเภอกุทัย จนโขลงข้างถอยหนีไปเพื่อจับจองที่นา แต่ปรากฏว่า รัฐบาลได้ให้สัมปทานบริษัทขุดคลองแห่งหนึ่ง ซึ่งได้ขุดคลองมาจนถึงบริเวณที่จับจอง บิดาของปรีดีจึงต้องเสียเงินเป็นค่าขุดคลองในอัตราไร่ละ 4 บาท แลกกับการเป็นเจ้าของที่นา 200 ไร่

จากการเป็นลูกชาวนานี้เอง ทำให้ปรีดีได้รับรู้ถึงสภาพความเป็นอยู่ และความยากแค้นของชาวนามาตั้งแต่จำความได้ แต่นับว่าเป็นโชคดีของปรีดี ที่แม้จะเกิดมาในครอบครัวชาวนา แต่เขาก็มีพ่อเป็นผู้ใฝ่รู้และเล็งเห็นประโยชน์ของการศึกษา เด็กชายปรีดีจึงได้รับ

การส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาที่ดีมาโดยตลอด

เด็กชายปรีดีเข้าเรียนหนังสือครั้งแรกเมื่ออายุได้ 5 ขวบที่โรงเรียนบ้านครูแสง ซึ่งเป็นโรงเรียนเอกชนที่อยู่ใกล้บ้าน ต่อมาเมื่อปรีดีถูกส่งไปอยู่กับยายที่อำเภอท่าเรือ จึงได้ย้ายไปเรียนต่อที่บ้านหลวงปราณี (เปี่ยม) พออ่านออกเขียนได้แล้วจึงได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนวัดรวก ซึ่งเป็นโรงเรียนรัฐบาลประจำอำเภอท่าเรือ เด็กชายปรีดีในวัย 9 ขวบ จัดเป็นเด็กเรียนเก่งคนหนึ่งชั้น แต่แล้วเขาก็ต้องย้ายที่เรียนอีกครั้ง เมื่อโรงเรียนวัดรวกได้ล้มเลิกไปเพราะครูที่เป็นหัวเรือใหญ่เกิดเสียชีวิตกะทันหัน

โรงเรียนวัดศาลาปูนคือสถานศึกษาแห่งใหม่ที่ปรีดีเข้าไปเรียนต่อจนจบชั้นประถมศึกษา พอจบชั้นประถม บุพการีของปรีดีจึงตัดสินใจส่งบุตรชายไปเรียนต่อที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2454 โดยให้อาศัยอยู่กับท่านมหาบางที่วัด

ชีวิตในวัยเรียนของปรีดีดูช่างระหกระเหินเสียเหลือเกิน เพราะพอเขาสอบไล่ได้ชั้นมัธยมเตรียมที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรแล้ว ก็ได้ย้ายกลับมาเรียนต่อที่โรงเรียนตัวอย่างมณฑลกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จนจบชั้นมัธยม 6 ในปี พ.ศ. 2457 ขณะที่เขามีอายุ 14 ปี

ช่วงเวลาที่ปรีดีเรียนในชั้นมัธยมนี้เอง ที่ค่อยๆ บ่มเพาะความคิดเห็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่กษัตริย์อยู่เหนือกฎหมายมาเป็นระบอบที่กษัตริย์อยู่ภายใต้กฎหมาย เริ่มจากในชั้นเรียน เขาได้ความรู้ใหม่ในโลกนี้มีการปกครองประเทศถึง 3 แบบด้วยกันคือ พระเจ้าแผ่นดิน

อยู่เหนือกฎหมาย พระเจ้าแผ่นดินอยู่ใต้กฎหมายการปกครองแผ่นดิน และราษฎรเลือกตั้งขึ้นเป็นประมุข มีคณะเสนาบดีปกครองประเทศ ตามความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร

ครูสอนประวัติศาสตร์ยังกล่าวเสริมให้เขาฟังอีกว่า ประเทศเอกราชส่วนใหญ่ในโลกนี้มีรัฐบาลที่จัดตั้งขึ้นด้วยความยินยอม และเห็นชอบของรัฐสภา โดยที่ประชาชนจะเป็นผู้เลือกตั้งสมาชิกรัฐสภา ส่วนประมุขของแต่ละประเทศอาจมีฐานะเป็นกษัตริย์ หรือเป็นประธานาธิบดีแห่งสาธารณรัฐก็ได้

ครั้นถึง พ.ศ. 2454 เกิดสงครามในประเทศจีนระหว่างฝ่ายก๊กเหิง ภายใต้การนำของซุนยัตเซน กับฝ่ายกษัตริย์ราชวงศ์แมนจู หนังสือพิมพ์ไทยได้ลงข่าวการสู้รบอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งบรรดาคณะจิ๋วต่างพากันหยิบยกเรื่องนี้มาเล่นสร้างกระแสความสนใจให้กับคนไทยทุกมุมเมือง แม้เด็กชายปรีดีจะอยู่ไกลถึงอยุธยาก็ยังได้รับรู้ข่าวนี้ด้วยโดยพ่อของเขาได้นำหนังสือพิมพ์เก่าๆ ของญาติมาให้อ่าน ทำให้ปรีดีเริ่มรับรู้ทีละน้อยว่า การปกครองระบอบสมบูรณาญาฯ นั้นมีข้อเสียอะไร ชาวจีนถึงได้ร่วมกันต่อต้าน และเปลี่ยนมาปกครองในระบอบสาธารณรัฐ

ภายหลังสงครามสงบพร้อมกับความปราชัยของกษัตริย์แห่งราชวงศ์แมนจู ครูสอนประวัติศาสตร์ท่านเดิมก็ได้กล่าวกับนักเรียนในชั้นว่า ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์หมดสิ้นแล้วในจีน ยังคงเหลือในรัสเซียและไทยเท่านั้น ไม่รู้ว่าสองประเทศนี้ ประเทศไหนจะสิ้นสุดระบอบสมบูรณาญาฯ ลงก่อนกัน

พอปลายปีก็มีข่าวแพร่สะพัดไปถึงอยุธยาว่า ที่พระนครมี

นายทหารกับพลเรือนจำนวนหนึ่งได้เตรียมการเปลี่ยนแปลงการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพื่อให้มีการปกครองแบบกษัตริย์อยู่ภายใต้กฎหมายแทน แต่เกิดมีคนทรยศนำความไปแจ้งแก่รัฐบาลเสียก่อน ผู้ก่อการจึงถูกรัฐบาลจับกุมส่งศาลพิเศษพิจารณาคดีสินลงโทษชานานใหญ่ถึงขั้นประหารชีวิต แต่รัชกาลที่ 6 ทานทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดโทษประหารชีวิตเป็นโทษจำคุกตลอดชีวิตแทน ชาวไทยยิ่งกระตือรือร้นความสนใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองให้กับปรีดีมากยิ่งขึ้น

เมื่อจบชั้นมัธยม 6 อันเป็นชั้นสูงสุดสำหรับหัวเมืองในสมัยนั้น แต่ยังไม่สูงเท่าใจบิดามารดาของปรีดี ที่ต้องการส่งเสียบุตรชายให้ได้เรียนสูงที่สุดเท่าที่จะทำได้ ปรีดีจึงถูกส่งตัวเข้ามาเรียนที่กรุงเทพฯ อีกครั้ง แต่คราวนี้เป็นโรงเรียนสวนกุหลาบ โดยให้พักอยู่กับญาติผู้ใหญ่ฝ่ายมารดาที่ตำบลเสาธงชัย ปรีดีใช้เวลาเรียนเพียง 6 เดือนก็เรียนจบชั้นมัธยมอย่างสมบูรณ์ จึงได้ลาออก และกลับไปช่วยบิดาท่านา

ขณะนั้นปรีดีถือว่าได้เรียนสำเร็จชั้นมัธยมอย่างสมบูรณ์แล้ว ตามปกติจะเข้าเรียนต่อที่ไหนก็ได้ แต่ด้วยอายุที่เพิ่งจะ 15 ปีเศษของเขา ยังไม่อยู่ในเกณฑ์ที่จะเข้าโรงเรียนรัฐประศาสนศาสตร์ได้ เพราะผู้ที่เข้าเรียนต้องมีอายุครบ 17 ปี

การกลับบ้านไปช่วยพ่อทำนาเป็นเวลาเกือบ 2 ปีของปรีดี เป็นเพียงแค่การรอเวลาที่จะเข้าโรงเรียนกฎหมายเท่านั้น แต่กลับทำให้เขาได้ลิ้มลองชีวิตอย่างชานาน ได้รับรู้ความยากลำบากของชีวิต กระตุกสันหลังของชาติ และหวนรำลึกถึงคำสั่งสอนของครูบาอาจารย์

และเหตุการณ์ต่างๆ ที่เคยเกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ไทย จนเกิดความคิด คล้อยตามว่า ถ้าเมืองไทยมีสภาผู้แทนราษฎรเข้าไปเป็นตัวแทนของ ประชาชนในการเรียกร้องรัฐบาลให้บำบัดทุกข์ให้แก่ราษฎร ก็คงจะ แก้ไขปัญหาความเดือดร้อนที่เป็นอยู่ของราษฎรได้

พออายุได้เกณฑ์ 17 ปี ปรีดีจึงเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม พร้อมกับศึกษาภาษาฝรั่งเศสที่เนติบัณฑิตสภา ที่นี้ความคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองของปรีดีได้รับการ สนับสนุนมากยิ่งขึ้น เมื่อเขาได้เรียนรู้ถึงปัญหาความไม่เสมอภาค ระหว่างบุคคล และสิทธิพิเศษของบุคคลบางจำพวก โดยเฉพาะ ระหว่างราษฎรสามัญกับพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งปัญหาเรื่อง สิทธิสภาพนอกอาณาเขต ที่มหาอำนาจต่างชาติถือสิทธิเหนืออำนาจ อธิปไตยของไทยในเวลานั้น

ปรีดีเป็นคนขยัน ระหว่างที่เรียนกฎหมาย เขาจึงเจียดเวลา ว่างไปทำงานเป็นเสมียนสำนักงานทนายความของพระวิชิตรมนตรี (สุด กุณฑลจินดา) อดีตอธิบดีศาลมณฑลชุมพร ความที่เป็นคน ฉลาดเฉลียวฉลาดเรียนดีมาตั้งแต่เด็ก พอมาเรียนกฎหมาย เขาใช้เวลาแค่ 2 ปีเศษ ก็สามารถสอบไล่ได้เนติบัณฑิตชั้นที่ 1 แล้ว ซึ่งนับเป็น เนติบัณฑิตที่มีอายุน้อยที่สุดคนหนึ่งในขณะนั้นคือ อายุเพียง 19 ปี แต่การเรียนจบเร็วก็ใช่จะดีเสมอไป เพราะตามข้อบังคับในสมัยนั้น ผู้ที่จะเป็นเนติบัณฑิตได้ต้องมีอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ ปรีดีจึงต้อง รอจนมีอายุครบ จึงได้เป็นสมาชิกสามัญแห่งเนติบัณฑิตสภาในปี พ.ศ. 2463

ก่อนที่จะเรียนจบ ความร้อนวิชาทำให้ปรีดีขออนุญาตเป็น

ทนายความว่าความคดีที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า “คดีประทุษร้าย ส่วนแบ่ง” โดยขออนุญาตเป็นพิเศษต่อผู้พิพากษาเจ้าของคดี เพราะในเวลานั้นปรีดียังไม่สำเร็จวิชากฎหมาย และยังไม่บรรลุนิติภาวะ

คดีนี้ ปรีดีอาสาว่าความเป็นทนายแตกต่างให้กับจำเลยคือ นายลิ้ม ชุ่นหงวน โดยเรือสำเภากของจำเลยที่จอดอยู่ในเขตจังหวัดสมุทรปราการ ได้ไปชนพลับพลาที่ประทับของในหลวง ซึ่งตั้งอยู่ริมน้ำเสียหาย อัยการสมุทรปราการได้เป็นโจทก์ฟ้อง ขอให้จำเลยใช้ค่าเสียหายเป็นเงิน 600 บาท

พวกทนายอาวุโสเมื่อรู้ว่า ปรีดี พนมยงค์ นักเรียนกฎหมายที่ยังเรียนไม่จบ อีกทั้งยังไม่เคยว่าความมาก่อนเลยในชีวิต กลับอาจหาญมาอาสาว่าความให้กับจำเลยที่ดูตามรูปคดีแล้วอยู่ในฐานะเสียเปรียบทุกนัย จึงพากันหัวเราะเยาะทนายหน้าใหม่คนนี้นักยกใหญ่

ในศาลชั้นต้น อัยการโจทก์เป็นผู้ชนะ แต่ภายหลังจากที่ปรีดีทนายฝ่ายจำเลยได้ยกข้อกฎหมาย และข้อเท็จจริงอุทธรณ์คำพิพากษาศาลชั้นต้น โดยยกกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จอ้างคดีตัวอย่างสมัยพระเอกาทศรถ ในคดีจีนกงเส่งที่ผู้เช่าสำเภาไปค้าขาย และถูกพายุอัปปางกลางทะเล เจ้าของเรือได้ฟ้องเรียกค่าเสียหาย คดีว่ากันถึงฎีกาต่อพระเอกาทศรถ ทรงวินิจฉัยว่าเป็นภัยนอกอำนาจ (เหตุสุดวิสัย) ผู้เช่าเรือไม่ต้องใช้ค่าเสียหาย ทั้งศาลอุทธรณ์และศาลฎีกาจึงพิพากษาให้จำเลยเป็นฝ่ายชนะคดี

การที่ปรีดี พนมยงค์ ทนายความหน้าใหม่วัย 19 สามารถว่าความคดีซึ่งจำเลยตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบจนชนะคดีได้ ทำให้

ชื่อเสียงของเขาเป็นที่รู้จักในแวดวงทนายความเมืองไทย จนดูเหมือนว่าชีวิตของปรีดีจะรุ่งในฐานะทนายความ แต่กาลไม่เป็นดังนั้น เพราะหลังจากที่เขาเข้ารับราชการตำแหน่งเสมียนโทในกรมราชทัณฑ์ กระทรวงนครบาลได้ไม่นาน ดวงจะได้เดินทางไกลของปรีดีก็มาถึง เมื่อรัฐบาลเปิดให้มีการสอบชิงทุนนักเรียนผู้จบกฎหมายไปศึกษาต่อยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อจะได้กลับมาช่วยงานกระทรวงในด้านการร่างประมวลกฎหมายตามแบบฉบับของประเทศฝรั่งเศส

ปรีดีเป็นเด็กหนุ่มหัวก้าวหน้า เขาจึงไม่รอช้าที่จะเข้าร่วมสนามสอบครั้งนี้ด้วย และก็ไม่ได้ผิดหวัง เพราะเขาสามารถสอบชิงทุนหลวงครั้งนี้ได้เป็นที่หนึ่ง เขาจึงได้รับคัดเลือกไปศึกษาวิชากฎหมายต่อที่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2463 พร้อมทั้งพกพาความคิดที่จะศึกษาค้นคว้าหาวิธีการที่จะทำให้ความเป็นอยู่ของราษฎรไทยดีขึ้นติดตัวไปด้วย

ชีวิตนักเรียนนอก ...

ปรีดีเริ่มชีวิตนักเรียนนอก ด้วยการศึกษารัฐศาสตร์ ภาษาฝรั่งเศส อังกฤษ และลาตินที่โรงเรียนมัธยมในเมืองกiong พร้อมทั้งศึกษาพิเศษจากอาจารย์เลอบอนัวส์ เลขานุการสถานบันครุศาสตร์ระหว่างประเทศ ด้วยความเฉลียวฉลาดบวกกับสติปัญญาที่ดีเลิศ เพียงเวลาไม่ถึงปี ปรีดีก็สามารถสอบเข้าคณะนิติศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยเมืองกiongได้แล้ว

ณ มหาวิทยาลัยเมืองกiong ปรีดีใช้เวลาเรียนแค่ 3 ปี ก็ได้ปริญญาตรีเป็น “ลิของซิเอ” กฎหมาย ซึ่งเทียบได้กับปริญญาตรี

ทางนิติศาสตร์ หลังจากนั้นจึงได้ย้ายมาศึกษาต่อที่คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยปารีส ในระดับปริญญาโทและเอก จนได้รับปริญญา ดุษฎีบัณฑิตกฎหมายของรัฐ และได้รับเกียรตินิยมดีมากในปี พ.ศ. 2470 นับเป็นคนไทยคนแรกที่ได้ปริญญานี้ เพราะคนไทยส่วน มากจะได้รับแค่ดุษฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัยเท่านั้น

แต่ความรู้เป็นสิ่งที่เรียนกันไม่รู้จบ หลังจากที่ได้ว่าปริญญาด เอกได้แล้ว ปริติได้ศึกษาเพิ่มเติมในทางเศรษฐศาสตร์ จนสอบไล่ ได้ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลต่อ ความคิดในการจัดการเศรษฐกิจตามเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ของปริติในเวลาต่อมา

ใช่แต่จะเป็นนักศึกษาที่เรียนดีเท่านั้น ขณะที่อยู่ฝรั่งเศส ปริติ ยังเป็นนักกิจกรรมด้วยที่จัดอยู่ในระดับแถวหน้าเลยทีเดียว โดยเขา ได้ร่วมกับกลุ่มนักเรียนไทยในฝรั่งเศสและในยุโรปที่ขึ้นต่อสถานทูตสยามที่กรุงปารีส ก่อตั้งสมาคมนักเรียนไทยภาคพื้นยุโรป (ยกเว้น ประเทศอังกฤษ) ขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2466-2467 โดยเรียกชื่อว่า “สามัคยานุเคราะห์” มีอักษรย่อว่า “ส.ย.า.ม.” (อักษรย่อภาษาอังกฤษว่า “S.I.A.M.”)

ในการประชุมปีแรก ปริติได้รับเลือกเป็นเลขาธิการของสมาคม ขณะที่ ม.จ.เจริญใจ จิตรพงศ์ โอรสในกรมพระนครฯ เป็นสภานายกสมาคม ถัดมาอีกปีหนึ่ง เขาก็ได้รับเลือกตั้งให้เป็นสภานายกสมาคม ทั้งๆ ที่เขาเป็นเพียงสามัญชน ท่ามกลางที่ประชุมนักเรียนที่ล้วนแล้ว แต่เป็นพวกที่มีเชื้อสายราชวงศ์

ขณะที่ปริติได้รับเลือกเป็นสภานายกสมาคม ได้มีคนไทยผู้เคย

เป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็ก และเคยรับใช้ใกล้ชิดรัชกาลที่ 6 เดินทางมาถึงกรุงปารีส เขาคือ ร.ท.ประยูร ภมรมนตรี การพบกันของทั้งสองนี้เองที่ทำให้ความคิดที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ก่อตัวเป็นรูปเป็นร่างขึ้น

ร.ท.ประยูร ได้ถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ ในสยาม รวมไปถึงความเสื่อมโทรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเสียงเรียกร้องของราษฎรในสยามที่ต้องการให้เปลี่ยนระบบ แต่ยังไม่มีการลงมือทำอย่างจริงจังให้ปรีดี พนมยงค์ฟังอย่างหมดเปลือก

พวกเขาต่างเห็นพ้องต้องกันว่า ถึงเวลาแล้วที่จะต้องเริ่มลงมือทำกันอย่างจริงจังเสียที แผนการของพวกเขาจึงได้เริ่มขึ้น โดยการชักชวนสมัครพรรคพวกที่มีความคิดเดียวกันเป็นแนวร่วม และอาศัยตำแหน่งสภานายกสมาคมของปรีดีเป็นลู่ทางนำไปสู่การดำเนินการชี้แจงให้เพื่อนนักศึกษาคนอื่นๆ เห็นถึงความจำเป็นที่ต้องเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองของประเทศไทย

พวกเขาอาศัยช่วงเวลาในการประชุมประจำปี 2468 ของสามัคยานุเคราะห์ ที่ชาร์แดรท์ ซึ่งมีนักเรียนไทยในฝรั่งเศสมาร่วมประชุมประมาณ 50 คน ดำเนินการปลุกจิตสำนึกเพื่อนนักเรียนไทยด้วยการจัดแสดงปาฐกถาในเหตุการณ์ระหว่างประเทศ และเหตุการณ์ภายในประเทศ การโต้ว่าที่ การแสดงละครที่แสดงถึงความเหลื่อมล้ำแห่งการศาล

ผลจากการประชุมครั้งนี้ปรากฏว่า นักเรียนไทยทุกคนมีความสมัครสมานสามัคคี ไม่ถือพรรคถือพวก หรือแบ่งเป็นฝักฝ่ายต่อไปอีก

ครั้นพอปี พ.ศ. 2469 ปรีดี พนมยงค์ ก็ยังคงได้รับเลือกเป็น สภานายกสมาคมอีก แต่แล้วก็เกิดเหตุการณ์ที่เกือบจะทำให้ปรีดีถูกส่งกลับเมืองไทยทั้งที่ยังเรียนไม่จบ เรื่องมีอยู่ว่า ในปีนั้นนักเรียนไทยเกิดมีเรื่องขัดข้องใจกับพระองค์เจ้าจุรุธดัดดี กฤดากร อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส เนื่องจากนักเรียนไทยที่อังกฤษได้ส่งจดหมายเชิญให้นักเรียนไทยที่ฝรั่งเศสส่งตัวแทนไปเข้าร่วมประชุมที่อังกฤษ ตอบแทนที่นักเรียนไทยในอังกฤษได้ส่งผู้แทนมาประชุมกับนักเรียนไทยที่ฝรั่งเศส

ปรีดี พนมยงค์ ในฐานะสภานายกฯ ยินดีรับคำเชิญ พร้อมทั้งได้คัดเลือกตัวแทนเสร็จสรรพเรียบร้อย จึงเขียนจดหมายถึงอัครราชทูตเพื่อขออนุญาตพอบเป็นพิธี แต่อัครราชทูตกลับไม่ยอมอนุญาต โดยอ้างว่า สมาคมอังกฤษเป็นสมาคมไม่ดี ถ้าส่งผู้แทนนักเรียนไปแล้ว จะได้รับความอับอาย แต่นักเรียนไทยในฝรั่งเศสกลับเห็นว่า ทูตไม่มีอำนาจที่จะห้าม การที่ทูตคัดค้านก็เพราะเหตุผลส่วนตัวที่ไม่กินเส้นกับผู้ปกครองนักเรียนที่อังกฤษ

ที่ประชุมนักเรียนจึงเขียนจดหมายถึงทูตอีกฉบับหนึ่ง แต่กลับได้รับคำตอบว่า ผู้แทนนักเรียนที่จะไปนั้นเป็นนักเรียนของสถานทูต ทูตจึงมีอำนาจที่จะห้ามไม่ให้ไปได้ ที่ประชุมนักเรียนจึงตกลงที่จะส่งนักเรียนส่วนตัวไปแทน

เงาแห่งความขัดแย้งระหว่างทางนักเรียนไทยในฝรั่งเศสกับอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสเริ่มเห็นลงๆ และยิ่งปรากฏชัดเจนมากขึ้นในการประชุมประจำปีครั้งที่ 3 พ.ศ. 2469 คณะกรรมการสมาคมฯ ได้จัดปาฐกถาการเมืองมากขึ้นกว่าทุกปี ในที่ประชุมปรีดี

ในฐานะสถานายกฯ ได้เสนอให้ที่ประชุมอภิปรายถึงกิจกรรมของท่าน อัครราชทูตที่เพื่อนนักเรียนเห็นว่า ไม่เหมาะสม โดยมีวัตถุประสงค์ จะให้สมาคมได้ร่วมกันต่อสู้กับท่านอัครราชทูต ซึ่งเป็นเสมือนตัวแทน ของรัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

จากนั้น ปรีดีก็จัดให้มีการอภิปรายถึงวิธีจ่ายฟ็อคเก็ตมันนีและ เงินค่าใช้จ่ายสำหรับความเป็นอยู่ของนักศึกษา ซึ่งส่วนมากไม่ได้รับ เท่าที่ควร เพราะเงินฟรังค์มีค่าตกต่ำอยู่เรื่อยๆ ที่ประชุมจึงมีมติให้ ทำหนังสือไปยังอัครราชทูต เพื่อขอให้เพิ่มเงินค่าใช้จ่ายแก่นักศึกษา ที่ได้เงินน้อย และขอให้จ่ายเป็นเงินปอนด์ตามงบประมาณที่สถานทูต ได้รับจากกรุงเทพฯ

เมื่อเรื่องที่นักศึกษาพากันเซ็นชื่อขอขึ้นเงินเดือนทราบถึงท่าน อัครราชทูตก็โกรธจัด รีบส่งโทรเลขด่วนถึงกระทรวงต่างประเทศ ขอให้นำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้ส่งตัวปรีดีกลับสยามทันที เพราะปรีดีกระทำตัวเป็นหัวหน้า สหภาพแรงงาน ยุยงให้นักเรียนไทยเรียกร้องขอเงินเดือนเพิ่ม และ ยังปฏิบัติการขัดขึ้นคำสั่งท่านอัครราชทูต

ข้อความในโทรเลขนั้นได้กล่าวว่า “ปรีดีเป็นหัวหน้าชักชวน นักเรียนก่อการขัดคำสั่งทูต เป็นหัวหน้าสหบาลนักเรียนไทย เป็น คนผิดใฝ่ในประชาธิปไตย เห็นจะเป็นภัยต่อราชบัลลังก์” เท่านั้นยังไม่พอ ท่านอัครราชทูตยังได้มีหนังสือเวียนถึงนักเรียนไทยในยุโรป ทุกคน กล่าวหานักเรียนไทยในฝรั่งเศสโดยเฉพาะปรีดีต่างๆ นานา

ฝ่ายปรีดีและสมาชิกสมาคมฯ ตลอดจนนักศึกษาที่ได้ร่วม เซ็นชื่อก็ไม่ได้นิ่งเฉย พากันทูลเกล้าฯ ถวายฎีกากราบบังคมทูล

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อได้คำกล่าวหาของท่าน อัครราชทูต และนำความกราบทูลให้พระองค์ทรงวินิจฉัยคำฟ้องหาที่ว่า ราชทูตโกงเงินหลวงสำหรับจ่ายค่าเล่าเรียนของนักเรียน ราชทูตได้ทำความเสียหายถูกเขาฟ้องฐานเป็นขู้ ศาลตัดสินปรับ 1 แสน ฟรังก์ ในที่ประชุมสหชาติ ทำความเสียหายให้แก่รัฐบาลไทย

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า สมาคมนักเรียนได้เบี่ยงเบนออกจากวัตถุประสงค์เดิมที่ตั้งไว้ และทรงมีพระราชดำริว่า ปรีดีจะต้องรับผิดชอบในการที่สมาคมเบี่ยงเบนไปจากเดิม และการยุบยงให้นักศึกษาเกิดความรู้สึกไม่ไว้อัครราชทูต และละเมิดวินัย จึงมีพระราชกระแสรับสั่งให้เรียกปรีดี พนมยงค์ กลับ สยามทันที

แต่นายเสียง บิดาของปรีดีได้ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ขอพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเวลาเรียกตัวปรีดีกลับ ภายหลังการสอบไล่ชั้นปริญญาเอกเสียก่อน พระองค์ทรงพระราชทานตามฎีกานั้น แต่มีข้อแม้ว่า ปรีดีจะต้องทำหนังสือขอประทานโทษพระองค์เจ้าจุรญาติกัณฑ์ กฤดากร และต้องทำทัณฑ์บนว่าจะอยู่ในถ้อยคำต่อไป ปรีดีจึงได้ศึกษาต่อจนจบปริญญาเอก

ก่อนที่จะเดินทางกลับสยาม ปรีดีได้คิดการอย่างหนึ่ง โดยร่วมกับเพื่อนอีก 6 คน ประชุมก่อตั้งคณะราษฎรขึ้นที่กรุงปารีสในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469 ก่อนหน้าที่เขาจะเดินทางกลับเพียง 1 เดือน การประชุมครั้งนี้ ที่ประชุมมีมติเป็นเอกฉันท์ ให้ปรีดีเป็นประธานและหัวหน้าคณะราษฎร จนกว่าจะมีบุคคลที่เหมาะสมมาแทนที่

เมื่อปรีดีเดินทางกลับถึงประเทศไทยนั้นปรากฏว่า คนไทย

กำลังตื่นตัวทางการเมือง มีการเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นประชาธิปไตย เพื่อประชาชนจะได้มีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้น หนังสือพิมพ์พากันประโคมข่าว บทความ ชี้ให้เห็นข้อบกพร่องของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พร้อมทั้งนำความคิดเกี่ยวกับการปกครองประชาธิปไตยมาเผยแพร่ จึงไม่เป็นการยากที่กลุ่มคณะราษฎรภายใต้การนำของปรีดี พนมยงค์ จะชักชวนผู้ตื่นตัวในเมืองไทย เข้าเป็นสมาชิกของคณะ

หลวงประดิษฐมนูธรรม ...

อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ เริ่มต้นชีวิตการทำงานหลังสำเร็จการศึกษาจากฝรั่งเศสด้วยการรับตำแหน่งผู้พิพากษาชั้น 6 กระทรวงยุติธรรม โดยเข้าฝึกหัดเป็นผู้พิพากษาศาลฎีกาและฝึกหัดว่าความที่กรมอัยการ ทำอยู่ได้ 5 เดือน ก็ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นเลขานุการชั้น 2 (ผู้ช่วยเลขานุการ) กรมร่างกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2470

ต่อมาได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอก หลวงประดิษฐมนูธรรม เมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2471 ปีเดียวกันนี้เองที่เขาได้สมรสกับนางสาวพูนสุข ณ ป้อมเพ็ชร ธิดาของพระยาวิชัยสิทธิ์ธรรมธาดา (ขำ ณ ป้อมเพ็ชร) และคุณหญิงเพ็ง ชัยวิชัยฯ (สุวรรณคร) ซึ่งภายหลังกลายเป็นท่านผู้หญิงพูนสุข พนมยงค์

ระหว่างที่รับราชการในกระทรวงยุติธรรมนี้ อาจารย์ปรีดีได้

รวบรวมกฎหมายไทยตั้งแต่แรกจนถึงปัจจุบันที่กระจัดกระจายให้กลายมาเป็นเล่มเดียวกัน โดยใช้ชื่อว่า “ประชุมกฎหมายไทย” ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์นิติสาส์น ที่เขาเป็นเจ้าของดำเนินการเอง ไม่เพียงเท่านั้นอาจารย์ปรีดียังได้จัดพิมพ์หนังสือ “นิติสาส์น” เป็นหนังสือรายเดือนที่ลงบทความและความรู้ทางด้านกฎหมาย เริ่มออกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2471 รวมทั้งพิมพ์หนังสือกฎหมายอื่นๆ ออกเผยแพร่ด้วย

ในปี พ.ศ. 2472 อาจารย์ปรีดีได้รับเลือกให้เป็นเลขาธิการเนติบัณฑิตยสภา และเป็นบรรณาธิการหนังสือ “บทบัญญัติ” ซึ่งเป็นหนังสือรายสัปดาห์ของเนติบัณฑิตยสภาที่พิมพ์ออกแจกจ่ายแก่สมาชิก โดยเสนอข่าวคราวในเนติบัณฑิตยสภาและข่าวราชการในกระทรวงยุติธรรม รวมทั้งบทความแสดงความคิดเห็นหรือความรู้ต่างๆ ทางด้านกฎหมายเพื่อเสริมสร้างความรู้และประสบการณ์

ปฏิบัติการคณะราษฎร ...

ขณะที่อาจารย์ปรีดีสวมบทบาทเลขานุการกรมร่างกฎหมายอย่างเปิดเผยและถูกต้องตามกฎหมาย จากหลังในฐานะกรรมการกลางของคณะราษฎรและหัวหน้าคณะราษฎรฝ่ายพลเรือน ที่ทำหน้าที่เสาะหาสมาชิกเข้าร่วมขบวนการและร่วมประชุมวางแผนการยึดอำนาจก็ดำเนินไปอย่างเงียบเชียบ

ในที่สุด แผนการที่เตรียมอย่างค่อยเป็นค่อยไปในระยะ

เวลา 5 ปีก็เริ่มขึ้น ประวัติศาสตร์ครั้งนี้ถูกบันทึกในรุ่งอรุณของวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ซึ่งขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทับอยู่ ณ พระราชวังไกลกังวล หัวหินพอดิ

เพียงไม่กี่ชั่วโมง คณะราษฎรก็ทำการยึดอำนาจสำเร็จ ประเทศไทยจึงได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่ระบอบประชาธิปไตย โดยไม่มีการเสียเลือดเนื้อแต่อย่างใด หนังสือพิมพ์ต่างๆ พากันรายงานข่าวปฏิบัติการของคณะราษฎรมีใจความบางตอนดังนี้

“...ครั้นพอได้กำหนดนัด พ.อ.พระยาพหลพลพยุหเสนา พ.อ.พระยาฤทธิอาคเนย์ พ.อ.พระยาทรงสุรเดช และ พ.ท.พระประศาสน์พิทยายุทธ ในเครื่องแบบสนามอาวุธครบมือ พร้อมด้วยกำลังทหารอันมีนักเรียนนายร้อยเป็นส่วนใหญ่ ก็เคลื่อนย้ายมาจากที่ตั้งปกติ มาชุมนุมพลรวมกำลังกันอยู่ที่หน้าพระลาน พระบรมรูปทรงม้า

...เวลา 05.00 น. ของวันที่ 24 มิถุนายน กำลังทหารบกทหารเรือที่อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของฝ่ายทหาร อันมี พ.ต.หลวงพิบูลสงคราม, น.ต.หลวงสินธุสงครามชัย ร.น., น.ต.หลวงนิเทศกลกิจ ร.น., น.ต.หลวงศุภชลาศัย ร.น. และบุคคลอื่นๆ ก็มายังจุดนัดหมายโดยพร้อมเพรียงกัน พร้อมด้วยกำลังอาวุธเต็มอัตราศึก ต่อจากนั้นก็คุมกำลังไปทำการจับกุมบุคคลสำคัญต่างๆ ของประเทศ อันมีเสนาบดีกระทรวงต่างๆ ตลอดจนเชื้อพระวงศ์องค์สำคัญกับเสนาธิการทหารทั้งสามกองทัพบ...”

หลังจากนั้น พันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา หัวหน้าคณะราษฎรก็ได้อ่านประกาศของคณะราษฎรฉบับแรก ซึ่งอาจารย์ปรีดี

เป็นผู้ร่างขึ้นต่อหน้าแถวทหาร เบื้องหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม เป็นการประกาศเปลี่ยนแปลงการปกครองอย่างสมบูรณ์

ข้อความใน “ประกาศคณะราษฎร” ที่ร่างโดยอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ (หลวงประดิษฐมนูธรรม) แสดงถึงความเป็นปฏิกิริยาต่อเชื้อพระวงศ์ของอาจารย์ปรีดีด้วย ความคิดนี้เองที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตทางการเมืองของเขาในเวลาต่อมา ดังข้อความตอนหนึ่งที่ว่า

“...กษัตริย์คงทรงอำนาจอยู่เหนือกฎหมายตามเดิม ทรงแต่งตั้งญาติวงศ์และคนสอพลอไร้คุณงามความรู้ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ ไม่ทรงฟังเสียงราษฎร ยกพวกเจ้าขึ้นให้สิทธิพิเศษกว่าราษฎรปกครองโดยขาดหลักวิชา ปลอຍให้บ้านเมืองเป็นไปตามยถากรรม รัฐบาลของกษัตริย์ได้ถือเอาราชฎเป็นทาส (ซึ่งเรียกว่าไพร่บ้าง ข้าบ้าง) เป็นสัตว์เดรัจฉาน ไม่นึกว่าเป็นมนุษย์ เพราะฉะนั้นแทนที่จะช่วยราษฎร กลับพากันทำนาบนหลังราษฎร รัฐบาลของกษัตริย์ได้ปกครองอย่างหลอกลวงไม่ซื่อตรงต่อราษฎร มีหน้าซำ้กล่าวหมิ่นประมาทราษฎร ผู้มีบุญคุณเสียภาษีอากร ให้พวกเขาได้กินว่า ราษฎรมีเสียงทางการเมืองไม่ได้ เพราะราษฎรยังโง่ ถ้าราษฎรโง่เจ้าก็โง่ เพราะเป็นคนชาติเดียวกัน ที่ราษฎรรู้เท่าไม่ถึงเจ้านั้นไม่ใช่เพราะโง่ เป็นเพราะขาดการศึกษาที่พวกเจ้าปิดไว้ไม่ให้เรียนเต็มที่ ประเทศเรานี้เป็นของราษฎร ไม่ใช่ของกษัตริย์ตามที่เขาหลอกลวง พวกเจ้ามีแต่ซุบมือเปิบและกวาดทรัพย์สมบัติเข้าไว้ตั้งหลายร้อยล้าน เงินเหล่านี้เอาจากไหน? ก็เอามาจากราษฎรเพราะวิธีทำนาบนหลังคนนั่นเอง! บ้านเมืองกำลังอืดอืดฝืดเคือง แต่พวกเจ้าก็หาทำอย่างใดไม่ คงสูบเลือดกันเรื่อยไป เงินมีเหลือเท่าไรก็เอาฝากต่างประเทศคอยเตรียมหนีเมื่อ

บ้านเมืองทรุดโทรม ปลอ่ยให้ราษฎรอดอยากการเหล่านี้ย่อมชั่วร้าย...”

นอกจากนี้ อาจารย์ปรีดียังกล่าวอีกว่า “คณะราษฎรได้แจ้งความเห็นนี้ให้กษัตริย์ทราบแล้ว เวลานี้ยังอยู่ในความรับผิดชอบ ถ้ากษัตริย์ตอบปฏิเสธหรือไม่ตอบภายในกำหนดโดยเห็นแก่ส่วนตนว่าจะถูกลดอำนาจลงมาก็จะชื่อว่าทรยศต่อชาติ และก็เป็นกรณจำเป็นที่ประเทศต้องมีการปกครองอย่างประชาธิปไตยกล่าวคือ ประมุขของประเทศจะเป็นบุคคลสำคัญสามัญ ซึ่งสภาผู้แทนราษฎรได้ตั้งขึ้นอยู่ในตำแหน่งตามกำหนดเวลา”

ชั่วร้าย ในประกาศคณะราษฎรยังได้ประกาศยึดทรัพย์พวกเจ้า ถือเป็นการประกาศความเป็นปฏิปักษ์อย่างรุนแรงระหว่างคณะราษฎรกับพวกเจ้าโดยส่วนรวม แต่คณะราษฎรก็ไม่ได้ดำเนินการตามที่ประกาศไว้ เพราะภายหลังเมื่อพระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรีได้ประกาศว่า จะไม่มีการยึดทรัพย์พวกเจ้าแต่อย่างใด

ในตอนท้ายของประกาศคณะราษฎร อาจารย์ปรีดีได้กล่าวถึงหลัก 6 ประการ ซึ่งเป็นเจตนารมณ์ของคณะราษฎร หลัก 6 ประการนี้จึงเปรียบเสมือน “อุดมคติ” ของอาจารย์ปรีดีที่จะพยายามดำเนินการให้สำเร็จ เพื่อที่จะนำไปสู่รัฐในอุดมคติของท่านเอง ซึ่งได้แก่

1. จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจของประเทศไว้ให้มั่นคง
2. จะต้องรักษาความปลอดภัยในประเทศ ให้มีการประทุษร้ายต่อกันลดน้อยลงให้มาก
3. จะต้องบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำจะวางโครงการเศรษฐกิจ

ของชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก

4. จะต้องให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน (ไม่ใช่ให้พวกเจ้ามีสิทธิยิ่งกว่าราษฎรเช่นที่เป็นอยู่)

5. จะต้องให้ราษฎรมีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ เมื่อเสรีภาพนี้ไม่ขัดต่อหลัก 4 ประการดังกล่าวข้างต้น

6. จะต้องให้การศึกษาแก่ราษฎรเต็มที่

อย่างที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ขณะที่เกิดการปฏิวัตินั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทับอยู่ ณ พระราชวังไกลกังวล เมื่อคณะราษฎรยึดอำนาจได้แล้วจึงได้นำหนังสือไปกราบถวายบังคมทูลเกล้าฯ อัญเชิญเสด็จกลับพระนครในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ความตอนหนึ่งว่า

“คณะราษฎรไม่ประสงค์จะแย่งชิงราชสมบัติแต่อย่างใด ความประสงค์อันยิ่งใหญ่ก็เพื่อจะให้มີรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน จึงขออัญเชิญใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จกลับคืนสู่พระนคร และทรงเป็นกษัตริย์ต่อไป โดยอยู่ใต้รัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ซึ่งคณะราษฎรได้สร้างขึ้น ถ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทตอบปฏิเสธก็ดี หรือไม่ตอบภายใน 1 ชั่วนาฬิกา นับแต่ได้รับหนังสือนี้ก็ดี คณะราษฎรก็จะได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน โดยเลือกเจ้านายพระองค์อื่นที่เห็นสมควรขึ้นเป็นกษัตริย์ ถ้าไม่มีเจ้านายพระองค์ใดยอมรับเป็นกษัตริย์ คณะราษฎรก็จะจัดการปกครองประเทศชาติโดยระบอบสาธารณรัฐต่อไป”

ในที่สุด ด้วยทรงเห็นแก่ประเทศชาติ เกรงว่าหากขึ้นถ่วงเวลาออกไปอีกจะเกิดการนองเลือดของคนในชาติ พระบาทสมเด็จพระ

พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีลายพระหัตถ์ตอบแก่คณะราษฎรว่า พระองค์ทรงยินยอมเป็นกษัตริย์อยู่ใต้พระธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน รวมทั้งให้ความร่วมมือและช่วยเหลือคณะราษฎรในกิจการบ้านเมืองของประเทศ ซึ่งมีใจความบางตอนดังนี้

“...ความจริงข้าพเจ้าก็ได้คิดอยู่แล้วที่จะเปลี่ยนแปลงทำนองนี้ คือ มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองตามพระธรรมนูญ จึงยอมรับที่จะช่วยให้เป็นตัวเชิด เพื่อให้คุณโครงการตั้งรัฐบาลให้เป็นรูปตามวิธีเปลี่ยนแปลงตั้งพระธรรมนูญโดยสะดวก เพราะว่า ถ้าข้าพเจ้าไม่ยอมเป็นตัวเชิด นานาประเทศคงจะไม่ยอมรับรองรัฐบาลนี้ จึงจะเป็นความลำบากยิ่งขึ้นหลายประการ...”

เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้ คณะราษฎรจึงเข้าเฝ้าขอพระราชทานอภัยโทษครั้งแรกในวันที่ 26 มิถุนายน และได้เข้าเฝ้าขอขมาอีกครั้งในวันที่ 7 ธันวาคม โดยยอมรับผิดในถ้อยคำที่ได้ประกาศไปเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน แสดงให้เห็นว่า ความคิดที่เป็นปฏิปักษ์ต่อเชื้อพระวงศ์ของอาจารย์ปรีดีเริ่มอ่อนลงบ้างแล้ว

ในวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2475 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงลงพระปรมาภิไธยในร่างรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว พระราชทานแก่คณะราษฎร รัฐธรรมนูญฉบับนี้เรียกกันว่า “พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475” ซึ่งร่างโดยอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ นั้นเอง

แม้อาจารย์ปรีดีจะเคยแสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ แต่ครั้งหนึ่งเขาได้เคยช่วยเหลือพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ให้รอดพ้นจากอันตรายของภัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เรื่องนี้

ถูกบันทึกไว้ในหนังสือ “สมเด็จพระศรีสวรินทิรา”

โดยอาจารย์ปรีดีได้ถวายความปลอดภัยแก่สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ให้เสด็จจากโรงพยาบาลศิริราชมาประทับที่โรงพยาบาลจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพราะขณะนั้นมีระเบิดลงที่เกาะสีชังซึ่งอยู่ไม่ไกลจากศิริราชนัก

ระหว่างที่อยู่อยุธยา เวลาเย็นๆ อาจารย์ปรีดีซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการฯ ในขณะนั้นได้เชิญเสด็จประทับรถยนต์ประพาสรอบๆ เกาะเสมอ วันหนึ่งที่วัดมงคลพิตร สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ ตรัสว่า “ฉันจะไปปิดทอง” เมื่อเสด็จไปถึงองค์พระปรากฏว่าทรงปิดไม่ถึง อาจารย์ปรีดีจึงกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าจะปิดถวาย”

สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ จึงประทานทองให้ไปพร้อมตรัสว่า “เอาไปปิดเถอะคนที่ทำบุญด้วยกัน ชาตินี้ก็เป็นญาติกัน”

เล่าลือกันว่า กระแสพระราชดำรินี้ทำให้อาจารย์ปรีดีซาบซึ้งมาก ทุกคนที่ทราบข่าวพากันสรรเสริญพระปรีชาสามารถในสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ ทรงเปลี่ยนใจคนที่เคยเขียนประกาศประณามพระราชวงศ์ให้มีจิตใจจงรักภักดีได้

ความจงรักภักดีของอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ยังปรากฏอีกครั้งในข้อเขียน “พระบรมวงศานุวงศ์และขบวนการเสรีไทย” ของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ตอนหนึ่งว่า

“หัวหน้าเสรีไทย (หมายถึงท่านปรีดี) จึงได้มีโทรเลขแจ้งไปยังอังกฤษว่า บางทีเครื่องบินทหารอังกฤษมาถึงระเบิดปะปะ ขอให้ระมัดระวังให้ดี เฉพาะอย่างยิ่งอย่าทิ้งพระบรมมหาราชวัง หรือวังของเจ้านายต่างๆ ให้หลีกเสี่ยงพระบรมวงศานุวงศ์ และที่ตั้งรัฐบาล

กับที่ทำการเสรีไทยต่าง ๆ ได้แจ้งสถานที่ต่าง ๆ ที่ควรหลีกเลี่ยงไปอย่างชัดเจน ทางอังกฤษก็ตอบรับคำว่าจะปฏิบัติตาม

ครั้งหนึ่งมีพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งจะเป็นผู้ใดบ้างผมจำไม่ได้หลายองค์เสด็จหลบภัยไปบางปะอิน เผอิญในระยะนั้นมีเครื่องบินของอังกฤษบินไปทางบางปะอินและทิ้งระเบิดด้วย แต่เคราะห์ดีที่ไม่มีผู้ใดเป็นอันตราย รุ่งขึ้นผมได้รับคำต่อว่าจากหัวหน้าเสรีไทยในเรื่องนี้ และได้ส่งคำประท้วงไปอย่างดุเดือดต่อกองบัญชาการทหารอังกฤษ ทางทหารอังกฤษจึงมีโทรเลขตอบขอโทษและรับรองว่าจะพยายามมิให้เกิดความพลัดพลั่งอย่างนี้ขึ้นอีก

การที่เสรีไทย โดยเฉพาะหัวหน้าเสรีไทยได้แสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ถวายความอารักขาให้พ้นภัยสงครามในครั้งนั้น สมเด็จพระพันวัสสาพระบรมอัยยิกาเจ้าได้ทรงทราบซาบซึ้งพระทัยดี และเมื่อสิ้นสงครามได้รับสั่งเรียกนายปรีดี พนมยงค์ ไปที่ประทับและขอบใจ ซึ่งคณะเสรีไทยถือว่าเป็นพระมหากุณานธิคุณเป็นอย่างยิ่ง”

ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ในฐานะมันสมองของคณะราษฎร อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ จึงได้รับการแต่งตั้งจากสภาผู้แทนราษฎรให้เป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร และเป็น 1 ในอนุกรรมการร่างรัฐธรรมนูญที่มีหน้าที่ร่างรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินฉบับถาวร ซึ่งได้ประกาศเป็นรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475

และเมื่อได้มีการประกาศแต่งตั้งคณะรัฐมนตรีชุดแรกขึ้นมาบริหารประเทศ ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญฉบับถาวร โดยมีพระยา

มโนปกรณนิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรี อาจารย์ปรีดีเองก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีเหมือนกัน แต่เป็นรัฐมนตรีลอยๆ โดยมีได้ว่าการกระทรวงใด

ต่อมาในปี พ.ศ. 2476 อาจารย์ปรีดีได้เสนอร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจ หรือที่รู้จักกันในนาม “สมุดปกเหลือง” ต่อรัฐบาล โดยหวังจะแก้ไขสภาพเศรษฐกิจที่ตกต่ำลงอย่างน่าใจหายในขณะนั้น เขาเสนอให้รัฐซื้อที่ดินจากเจ้าของเดิมด้วยพันธบัตร มีดอกเบี้ยให้ประจำปีในอัตราที่เป็นธรรม ก่อตั้งสหกรณ์ต่างๆ ขึ้นอยู่ภายใต้การคุ้มครองของรัฐโดยให้ราษฎรได้ทำงานอย่างเต็มที่

แต่เค้าโครงการเศรษฐกิจของอาจารย์ปรีดีก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองตามมามากมาย เพราะมีทั้งเสียงสนับสนุนและเสียงคัดค้านว่า เค้าโครงในสมุดปกเหลืองของเขามีลักษณะเป็นระบบโซเชี่ยลลิสต์อย่างรุนแรง และยังมีการกล่าวหาว่าอาจารย์ปรีดีเป็น “คอมมิวนิสต์” เหตุการณ์บานปลายถึงขั้นต้องปิดสภาฯ และงดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตรา รวมทั้งมีการออกพระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์ พุทธศักราช 2476

ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับทรงมีพระราชวิจารณ์ไว้ในสมุดปกขาวโต้แย้งความคิดเห็นของอาจารย์ปรีดี มีใจความดังนี้

“...โครงการนี้นั้นเป็นโครงการอันเดียวกันอย่างแนบแน่นกับที่ประเทศรัสเซียใช้อยู่ ส่วนใครจะเอาอย่างไหนนั้น ข้าพเจ้าไม่ทราบ สตาลินจะเอาอย่างหลวงประดิษฐ์ หรือหลวงประดิษฐ์จะเอาอย่าง สตาลินก็ตอบไม่ได้ ตอบได้ข้อเดียวว่า โครงการทั้งสองนี้เหมือนกัน

เหมือนจนรายละเอียดเช่นที่ใช้ และรูปของวิธีการกระทำ จะผิดกันก็แต่รัสเซียนั้นก็เป็นสยาม หรือสยามนั้นก็เป็นรัสเซีย...”

ที่สุด อาจารย์ปรีดีจึงถูกบีบบังคับให้เดินทางออกนอกประเทศ ย้ายนิवासถานไปอยู่ที่ประเทศฝรั่งเศส ในวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2476

เมื่อมันสมองของคณะราษฎรถูกเนรเทศไป จำเป็นอยู่เองที่คณะราษฎรจะเกิดความคับแค้นเคือง สืบหาหนทางอย่าง พ.อ.พระยาพลพล พุทธิเสนา พ.อ.พระยาฤทธิอัคเนย์ พ.ท.พระประศาสน์พิทยายุทธ และ พ.อ.พระยาศรีสิทธิสงคราม จึงพร้อมใจกันลาออก ความขัดแย้งทางการเมืองในช่วงเวลานี้ได้นำไปสู่การยึดอำนาจการปกครองจากพระยามโนปกรณนิติธาดาในวันที่ 20 มิถุนายน 2476 โดยมีพระยาพลพล เป็นหัวหน้า

การยึดอำนาจครั้งนี้สำเร็จอย่างง่ายดาย เพราะพระยามโนปกรณฯ ยอมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ก่อนจะถูกเนรเทศไปอยู่ต่างประเทศ จนกระทั่งเสียชีวิต

พ.อ.พระยาพลพล ได้ตั้งคณะรัฐบาลชุดใหม่ขึ้นบริหารประเทศ แต่เมื่อเหลียวหาแล้วก็ไม่เห็นจะมีใครเก่งกาจเท่ากับอาจารย์ปรีดีพนมยงค์ จึงกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ให้อาจารย์ปรีดีกลับมาช่วยบริหารประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้า อาจารย์ปรีดีจึงได้กลับประเทศไทยอีกครั้ง พร้อมกับนั่งเก้าอี้รัฐมนตรี แต่มีข้อแม้ว่า เขาจะต้องไม่กล่าวถึงสมุดปกเหลืองเป็นการชั่วคราว

1 เดือนให้หลังจากที่ปรีดีกลับสู่ประเทศไทย ประวัติศาสตร์

ไทยก็ถูกจารึกอีกครั้งด้วยเหตุการณ์ “กบฏบวรเดช” ซึ่งนำโดย พลเอก พระองค์เจ้าบวรเดช กฤดากร เป็นคณะที่จงรักภักดีและ เทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์ เหตุที่ร่วมกันก่อการก็เพราะกลัวว่า อาจารย์ปรีดีจะนำเค้าโครงการเศรษฐกิจที่พวกเขาารู้สึกว่าเป็น คอมมิวนิสต์กลับมาใช้อีก

กบฏครั้งนี้เกิดขึ้นในระหว่างวันที่ 11-24 ตุลาคม 2476 โดยใช้นครราชสีมาเป็นศูนย์บัญชาการ มีการปะทะกันถึงขั้นนอง เลือด แต่สุดท้ายฝ่ายรัฐบาลก็เป็นผู้กำชัยชนะ สามารถปราบปราม ฝ่ายกบฏได้อย่างราบคาบ เหตุการณ์ครั้งนี้ได้ส่งผลให้เกิดความ ขัดแย้งทางการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความไม่ไว้วางใจระหว่าง สถาบันพระมหากษัตริย์กับคณะราษฎรในเวลาต่อมา

เมื่อเหตุการณ์สงบ จึงได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการพิเศษ ขึ้น เพื่อพิจารณาสอบสวนว่า อาจารย์ปรีดีเป็นคอมมิวนิสต์หรือไม่ รวมทั้งพิจารณาเค้าโครงการเศรษฐกิจของเขาเป็นรอบที่สอง ในที่ ประชุมอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ในฐานะเจ้าของโครงการได้ออกมา ชี้แจงว่า โครงการของเขานั้นไม่ใช่หลักการคอมมิวนิสต์ แต่มีทั้ง แคปปิตอลิสต์และโซเชี่ยลิสต์รวมกัน ถ้าหากพวกคอมมิวนิสต์มา อ่านก็จะติมากกว่าชม เพราะยังรับรองพวกมั่งมีให้ดำรงอยู่เช่นเดิม

สุดท้ายคณะกรรมการพิเศษก็รายงานผลต่อสภาผู้แทน- ราษฎรว่า แม้ร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจของอาจารย์ปรีดีบางส่วนจะ มีความคล้ายคลึงกับโครงการเศรษฐกิจ 5 ปีของโซเวียต แต่เนื้อหา สารในโครงการนี้เป็นเรื่องการปฏิรูปการเกษตร ซึ่งมีใช้โครงการแบบ คอมมิวนิสต์ เป็นอันว่าข้อกล่าวหาที่ว่า อาจารย์ปรีดีเป็นคอมมิวนิสต์

จึงตกไป

หลังจากพายุร้ายผ่านไป อาจารย์ปรีดีก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ขณะที่เขาอายุได้ 34 ปี จากมันสมองของคณะราษฎร อาจารย์ปรีดีกลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการเสนอร่างรัฐธรรมนูญ รัฐธรรมนูญ และพระราชบัญญัติสำคัญๆ หลายฉบับ อาจารย์ปรีดีนั่งเก้าอี้กระทรวงมหาดไทยได้ 3 ปีก็ได้ย้ายไปเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศในปี พ.ศ. 2479

3 ปีที่กระทรวงการต่างประเทศ อาจารย์ปรีดีได้สร้างผลงานอันโดดเด่น ด้วยการดำเนินการเจรจายกเลิกสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคของไทยกับ 13 ประเทศ ที่รัฐบาลภายใต้ระบอบการปกครองแบบเก่าได้ถูกบังคับให้ลงนามไว้ ทำให้ไทยเสียเปรียบในหลายๆ ด้าน ซึ่งเป็นสิ่งที่ค้างคาใจของเขามาตั้งแต่ครั้งที่ศึกษาวิชากฎหมาย จนในที่สุด ได้มีการลงนามในสนธิสัญญาใหม่ที่ทำขึ้น โดยยึดหลักของความเสมอภาคของกันและกัน ทำให้ประเทศไทยได้มีเอกราชอย่างสมบูรณ์นับแต่นั้นมา

อาจารย์ปรีดีใช้Zeitgeistทางด้านกฎหมายเพียงอย่างเดียว ในด้านการคลัง เขาก็สามารถแก้วิกฤติการณ์ต่างๆ ของบ้านเมืองได้อย่างดีเยี่ยม เพราะต่อมาเมื่อเขาได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในปี พ.ศ. 2482 สมัยที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี เขาได้ช่วยจอมพล ป. แก้ปัญหาเงินเฟ้อ รวมทั้งก่อตั้งระบบการคลังในส่วนที่เกี่ยวกับภาษีศุลกากรแบบใหม่ ทำให้ไทยสามารถจัดระบบภาษีศุลกากรและประมวลรัษฎากรใหม่ได้โดยอิสระ

และคงจะมีน้อยคนที่จะรู้ว่า อาจารย์ปรีดีคนนี้เองที่เป็นต้นคิด ธนาคารชาติหรือธนาคารแห่งประเทศไทยขึ้นเป็นคนแรก ทั้ง ๆ ที่ในตอนแรกได้มีผู้คัดค้านยับยั้งว่า การตั้งธนาคารชาติของเขาไม่มีทางไปรอด แต่ในเวลาต่อมาปรากฏว่า รัฐบาลของจอมพลป. พิบูลสงครามได้นำความคิดของอาจารย์ปรีดีมาจัดตั้งธนาคารชาติขึ้นมาจนได้ ทำให้ระบบการธนาคารของไทยเจริญก้าวหน้าตาบจนทุกวันนี้

ใช่แต่จะเป็นผู้ริเริ่มธนาคารชาติ อาจารย์ปรีดียังเป็นบุคคลแรกที่วางแผนการปฏิรูปที่ดินและการสหกรณ์ ที่นำมาใช้กันอยู่ทุกวันนี้ แต่น่าเสียดายที่ความคิดของเขาไม่สามารถนำมาใช้ได้ขณะที่เขามีอำนาจทางการเมือง เพราะยังเป็นสมัยที่ประเทศไทยเพิ่งจะเปลี่ยนแปลงการปกครองสด ๆ ร้อน ๆ ความคิดก้าวหน้าต่าง ๆ ของเขาจึงมักถูกมองว่า เป็นระบบคอมมิวนิสต์ไปเสียหมด

กำเนิดรู้เลื่องแดง ...

ขอย้อนกลับไปในสมัยที่อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ กลับมาถึงเมืองไทยใหม่ ๆ ในฐานะด็อกเตอร์หนุ่มทางกฎหมายจากฝรั่งเศส ขณะนั้นเขามีชื่อเป็นเพียงแค่ “มันสมอง” ของคณะราษฎรเท่านั้น เขายังได้ชื่อว่าเป็น “อาจารย์” มีลูกศิษย์ลูกหาเต็มบ้านเต็มเมืองอีกด้วย เพราะนอกจากงานที่กรมร่างกฎหมายแล้ว เขายังปลีกเวลามาเป็นอาจารย์สอนวิชากฎหมายที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรมด้วย

ในตอนแรกอาจารย์ปรีดีรับหน้าที่สอนวิชากฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3 ว่าด้วยลักษณะหุ้นส่วนบริษัทและสมาคม ต่อมาจึงได้สอนวิชากฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคลเพิ่มอีกวิชาหนึ่ง จนปี พ.ศ. 2474 โรงเรียนกฎหมายได้เปลี่ยนหลักสูตรการสอน มีการเพิ่มวิชากฎหมายปกครอง ซึ่งเพิ่งมีขึ้นเป็นครั้งแรก โดยมอบหน้าที่การสอนวิชานี้ให้กับอาจารย์ปรีดี พนมยงค์

เล่ากันว่า วิชากฎหมายปกครองนี้เป็นวิชาที่มีชื่อเสียงมาก เพราะสาระของวิชาอธิบายหลักการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตย อันเป็นหัวใจของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย แต่ขณะนั้นประเทศไทยยังปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อยู่ ในการสอนวิชานี้จึงต้องอาศัยความกล้าหาญและความมุ่งมั่นทางการเมืองมิใช่น้อย

ในฐานะอาจารย์ ปรีดี พนมยงค์ อนุญาตให้นักเรียนเข้าพบเพื่อปรึกษาปัญหาการเรียนที่บ้านป้อมเพ็ชรบ้านพักบนถนนสีลม ทำให้มีลูกศิษย์ลูกหาไปมาหาสู่ที่บ้านหลังนี้อย่างสม่ำเสมอ ทำให้อาจารย์ปรีดีเป็นที่รักใคร่ของนักเรียนกฎหมายในสมัยนั้น

ลูกศิษย์ในยุคนั้นของอาจารย์ปรีดีได้แก่ สัตยญา ธรรมศักดิ์, ดิเรก ชัยนาม, เสริม วินิจฉัยกุล, เสวต เปี่ยมพงศ์สานต์, โชติ สุวรรณโพธิ์ศรี, ศิริ สันตะบุตร, ทองเปลว ชลภูมิ, ประยูร กาญจนดุล ฯลฯ

และโรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรมนี้เองคือ ต้นตอของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปัจจุบัน โดยก่อนหน้าที่จะมีการก่อตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นั้น โรงเรียนกฎหมายฯ ได้ถูกโอนไปขึ้นกับคณะรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ก่อนจะ

ถูกโอนมาเป็น “มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง” ในปี พ.ศ. 2477

ขณะนั้นอาจารย์ปรีดีได้รับการแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยควบคู่ไปกับตำแหน่งผู้ประศาสน์การของทางมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง โดยเขาเป็นผู้เสนอร่างพระราชบัญญัติจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พุทธศักราช 2476 ต่อสภาผู้แทนราษฎร จนปรากฏเป็น พ.ร.บ. มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ. 2476 มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองจึงได้อุบัติขึ้นในวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2477 โดยมีอาจารย์ปรีดีเป็นทั้งผู้วางหลักสูตรการศึกษา จัดหาบุคลากร สถานที่ ผู้บรรยาย และเป็นผู้ให้ความคิดเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของมหาวิทยาลัย

การสร้างมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองครั้งนี้ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาของคนไทยเป็นอย่างมาก เพราะสมัยนั้นมีมหาวิทยาลัยเพียงแห่งเดียวคือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยปิดรับนักศึกษาจำนวนจำกัด และมักจะเป็นลูกเจ้านายและผู้มีอันจะกินเท่านั้นเพราะค่าเล่าเรียนสูง

พอมีมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (มธก.) ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยเปิดเกิดขึ้น จึงทำให้คนธรรมดาสามัญที่ต้องทำงานส่งเสียตัวเอง สามารถเข้าเรียนมหาวิทยาลัยได้เป็นครั้งแรก แต่เพียงปีแรกก็มีคนมาสมัครเรียนถึง 7 พันกว่าคน ทั้งนี้เพราะ มธก. เปิดกว้างสำหรับทุกชนชั้น และยังเสียค่าใช้จ่ายต่ำอีกด้วย

อาจารย์ปรีดีนั้นเป็นแต่เพียงผู้ประศาสน์ หรือผู้ก่อตั้ง มธก.

เท่านั้น เขามิได้สอนหนังสือที่นี่ แต่ก็ยังปรากฏว่า มีนักศึกษาบางกลุ่ม ที่อยู่ในระดับหัวกะทิ ให้ความนับถือในความสามารถของอาจารย์ ปริดีถึงขั้นเข้าไปขอพบปะพูดคุยปรึกษาหารืออยู่เสมอ

ตำแหน่งผู้ประสานงานมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองของอาจารย์ปริดีมาสิ้นสุดเอาเมื่อ พ.ศ. 2495 เพราะได้มีการเปลี่ยนชื่อมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง มาเป็น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และได้ยกเลิกตำแหน่งผู้ประสานงาน แต่มีตำแหน่งอธิการบดีมาแทนที่ โดยมีจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เป็นอธิการบดีคนแรก บทบาทหน้าที่ผู้ประสานงานฯ ของอาจารย์ ปริดีจึงปิดฉากลงโดยปริยาย

เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจารย์ปริดีได้บันทึกไว้ว่า

“ภายหลังข้าพเจ้าพ้นจากหน้าที่ในรัฐบาล ข้าพเจ้ายังคงดำรงตำแหน่งเป็นผู้ประสานงานของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง รวมทั้งระหว่างอยู่ในประเทศจีน 3 ปีแรกด้วย เนื่องจาก รัฐบาลสมัยนั้นไม่ปรารถนาที่จะสร้างความไม่พอใจในหมู่นักศึกษา จึงได้แต่งตั้งผู้รักษาการแทนในระหว่างที่ข้าพเจ้าไม่อยู่

จนเมื่อความพยายามก่อการรัฐประหารของนายทหารแห่ง กองทัพเรือประสบความสำเร็จในปี พ.ศ. 2494 รัฐบาลจึงเสนอ พระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ต่อรัฐสภา การจัดองค์กร มหาวิทยาลัยใหม่ครั้งนี้แบบยลและหลักแหลม เพียงแต่เปลี่ยนชื่อ มหาวิทยาลัยเท่านั้นคือ จากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง จะได้ชื่อใหม่นับแต่นั้นมาว่า “มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์” สั้นๆ

ข้าพเจ้าจึงพ้นจากตำแหน่งผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัยนั้น
โดยปริยาย โดยที่รัฐบาลไม่จำเป็นต้องประกาศปลดอย่างเปิดเผย”

นักสันติภาพ ...

ตัวตนของอาจารย์ปรีดีที่ผู้คนรู้จัก นอกจากจะเป็นนักกฎหมาย
มือดีและนักแก้สถานการณ์วิกฤติฝีมือเยี่ยมแล้ว ใครๆ ต่างรู้ว่า เขา
เป็น “นักสันติภาพ” ด้วยคนหนึ่ง ความรักสันติของอาจารย์ปรีดี
ฉายแววเด่นชัดมาก เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
การต่างประเทศ ซึ่งขณะนั้นโลกกำลังเข้าสู่ภาวะตึงเครียดที่ใกล้จะ
เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2

อาจารย์ปรีดีมีความเห็นว่า ในฐานะที่ประเทศไทยเป็นเพียง
ประเทศเล็กๆ ควรมีนโยบายต่างประเทศโดยการวางตัวเป็นกลาง
โดยได้กล่าวสุนทรพจน์ทางวิทยุไว้หลายครั้ง และได้เขียนเผยแพร่
เอกสารไว้หลายชิ้น ที่แสดงถึงอุดมคติที่ยึดถือในเรื่องการอยู่ร่วมกัน
อย่างสันติ โดยเฉพาะบทความนัยนัยเรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” ที่
บ่งบอกถึงความรักสงบของชนชาติไทย

ยิ่งเมื่อมีการเรียกร้องดินแดนในแถบอินโดจีนระหว่างไทยกับ
ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2483 บ้านเมืองเริ่มระส่ำระสายเพราะรัฐบาลที่
นิยมवादจัดสนับสนุนให้ประชาชนเดินขบวนเรียกร้องดินแดนฝั่งขวา
แม่น้ำโขงจากฝรั่งเศส อาจารย์ปรีดีกลับมีนโยบายให้เรียกร้องดินแดน
นั้นด้วยการเจรจาทางการทูตแทนการทำสงคราม ทั้งยังเตือนว่า ถ้า

ไทยเข้าไปร่วมในอินโดจีนเมื่อไร ญี่ปุ่นก็จะเข้ามาในประเทศไทย เพราะขณะนั้นสงครามโลกครั้งที่ 2 ใกล้จะปะทุเต็มที

และแล้วคำเตือนของอาจารย์ปรีดีก็เป็นจริง เมื่อญี่ปุ่นโจมตี อ่าวเพิร์ลฮาร์เบอร์ของสหรัฐอเมริกา พร้อมกับยื่นคำขาดต่อรัฐบาล ไทยให้กองทัพญี่ปุ่นยาดราผ่านไทยไปโจมตีพม่าและมลายู ในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 ญี่ปุ่นได้บุกขึ้นประเทศไทยทางชายทะเลฝั่ง ตะวันออกตั้งแต่ปากน้ำไปจนถึงนครศรีธรรมราช

รัฐบาลไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ ประกาศเป็นพันธมิตรทางทหารกับญี่ปุ่น และประกาศสงครามกับ สหรัฐอเมริกาและอังกฤษในต้นปี พ.ศ. 2485 การกระทำของรัฐบาล ขัดแย้งกับอุดมการณ์ที่อยากอยู่ร่วมกันอย่างสันติของอาจารย์ปรีดี อาจารย์ปรีดีเข้าคัดค้านการยินยอมของรัฐบาลในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี สร้างความโกรธแค้นให้กับกองทัพญี่ปุ่นเป็นอย่างมาก ในที่สุดอาจารย์ ปรีดีก็ถูกปลดกลางอากาศ โดยถูกแต่งตั้งเป็นผู้สำเร็จราชการแทน พระองค์ มิให้ยุ่งเกี่ยวทางการเมือง

ทันทีที่ญี่ปุ่นบุกเข้าไทย อีกซีกโลกหนึ่งในดินแดนเสรี ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตัน ก็ประกาศว่า สถานอัครราชทูตไทยในวอชิงตันเป็นอิสระไม่ขึ้นกับรัฐบาลไทย และ ต่อมาก็ได้รวบรวมคนไทยในต่างแดนเข้าร่วมขบวนการต่อต้านญี่ปุ่น และเจรจากับฝ่ายสัมพันธมิตรว่า การประกาศสงครามของจอมพล ป. ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย ที่เรารู้จักกันในนาม “ขบวนการเสรีไทย”

ข้างฝ่ายอาจารย์ปรีดีเมื่อถูกเตะโด่งไปเป็นผู้สำเร็จราชการแทน พระองค์ ซึ่งเท่ากับไม่มีอำนาจทางการเมือง ก็ได้คิดก่อตั้งขบวนการ

ต่อต้านญี่ปุ่นขึ้นเหมือนกัน โดยที่ไม่รู้ว่ามีภารกิจตั้งขบวนการเสรีไทยในต่างประเทศแล้ว ขบวนการของอาจารย์ปรีดีมีชื่อว่า “สยามราช-อาณาจักรใต้ดิน”

เมื่อ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ได้กระจายเสียงจากซานฟรานซิสโกมายังประเทศไทยว่า ได้เกิดขบวนการเสรีไทยนอกประเทศขึ้นแล้ว จึงได้มีการร่วมมือกันระหว่างเสรีไทยกับสยามราชอาณาจักรใต้ดิน โดยมีอาจารย์ปรีดีเป็นหัวหน้าเสรีไทยในประเทศ ซึ่งรู้จักกันในนามของ “รูธ” (Ruth)

กล่าวกันว่าที่มาของคำว่า “รูธ” นั้นตัดคำมาจาก “Truth” โดยตัดตัว “T” ออก การที่อาจารย์ปรีดีเลือกใช้รหัสแทนตัวเองเช่นนี้ก็เพราะเขาถือว่าการดำเนินการใต้ดินครั้งนี้ เขาจะต้องติดต่อกับบุคคลที่มีการเสียสละต่อชาติบ้านเมือง และมีความซื่อสัตย์สุจริตเชื่อถือได้นั่นเอง

ช่วงที่รูธเข้าร่วมขบวนการเสรีไทย เขามีอายุประมาณ 42 ปี ประสบการณ์ 10 ปีเต็มนับแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองถูกนำมาใช้อย่างสุขุมรอบคอบโดยมีชีวิตเป็นเดิมพัน เพราะต้องอยู่ท่ามกลางศัตรูถึงสองด้านคือ กองทัพญี่ปุ่น และฝ่ายรัฐบาลไทย จนหลายครั้งหลายหนที่ฝ่ายสัมพันธมิตรคิดที่จะนำตัวอาจารย์ปรีดีออกนอกประเทศไทย เพราะถ้าญี่ปุ่นจับได้เมื่อไร ขบวนการเสรีไทยทั้งขบวนการจะต้องล้มไม่เป็นท่า

หลังจากตรากตรำทำงานที่ต้องเสี่ยงกับภัยอันตรายต่างๆ นานา ผลงานทั้งหมดของขบวนการเสรีไทยก็มาปรากฏเอาเมื่อญี่ปุ่นยอมจำนนในวันที่ 14 สิงหาคม พ.ศ. 2488 อาจารย์ปรีดีก็ลุกขึ้นมา

เปิดเผยขบวนการใต้ดิน และประกาศในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ว่า การประกาศสงครามของจอมพล ป. พิบูลสงครามต่อสหรัฐอเมริกาและบริเตนใหญ่ ตลอดจนการผนวกเอาดินแดนบางส่วนของพม่าและมลายูของอังกฤษในระหว่างสงครามเป็นโมฆะ ทำให้ประเทศไทยไม่ถูกปรับให้เป็นประเทศผู้แพ้สงคราม ไทยจึงรอดพ้นจากการตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของประเทศมหาอำนาจ

ความดีความชอบของอาจารย์ปรีดีครั้งนี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เขาเป็นรัฐบุรุษอาวุโส พร้อมทั้งยังได้รับพระราชทานตราพระรัตนราชวรารักษ์ ซึ่งเป็นตราสูงสุดที่บุคคลธรรมดาได้รับในปี พ.ศ. 2488

เส้นทางการเมืองของอาจารย์ปรีดีดูจะสวยหรู เมื่อเขาได้รับความไว้วางใจจากสภาย ชั่วคราวให้รักษาการแทนนายกรัฐมนตรี เพื่อให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เข้ามาบริหารประเทศให้เป็นไปตามระบอบรัฐธรรมนูญ รวมทั้งได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2489 แต่แล้วมรสุมทางการเมืองที่ไม่มีใครคาดคิดก็เกิดขึ้นกับอาจารย์ปรีดีเข้าอีกจนได้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดลเสด็จสวรรคต โดยต้องพระแสงปืนที่พระเศียรในห้องพระบรรทมในพระบรมมหาราชวังในวันที่ 9 มิถุนายน 2489

เมื่อรัฐบาลออกมาแถลงการณ์ว่า การเสด็จสวรรคตของในหลวงรัชกาลที่ 8 เป็นอุบัติเหตุโดยกระสุนจากพระแสงปืนของพระองค์เอง สร้างความไม่พอใจและเคลือบแคลงใจให้กับบรรดาราษฎรผู้จงรักภักดี

ต่อองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก

ถึงตอนนี้ได้มีผู้ไม่หวังดีพยายามขุดคุ้ยความคิดที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ของอาจารย์ปรีดีที่เคยกล่าวไว้ในประกาศคณะราษฎรมาอ้างอิงประกอบการโจมตีว่า รัชกาลที่ 8 มิได้เสด็จสวรรคตโดยอุบัติเหตุ แต่ถูกลอบปลงพระชนม์ด้วยน้ำมือของอดีตราชเลขาณุการส่วนพระองค์ และมหาดเล็กของพระองค์เอง โดยมีอาจารย์ปรีดีเป็นผู้สมรู้ร่วมคิด

กระแสข่าวต่างๆ ทำให้เสถียรภาพทางการเมืองของอาจารย์ปรีดีสั่นคลอน เขาจึงประกาศลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ในวันที่ 9 มิถุนายน 2489 แต่ 4 วันให้หลังคือในวันที่ 13 มิถุนายน เขาก็ได้รับแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช แต่ก็ดำรงตำแหน่งอยู่ได้แค่ 2 เดือน จึงได้ลาออกเพื่อหลีกเลี่ยงให้กับหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์

ศักยภาพการเมือง ...

วิถีการเมืองไม่มีความแน่นอน 8 พฤศจิกายน 2490 ได้เกิดการรัฐประหารของกลุ่มทหารบก โดยมีพันเอกผิน ชุณหวัน และพันเอกหลวงกาจสงคราม เป็นหัวหน้ายึดอำนาจบริหารจากคณะรัฐบาลหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ เพื่อให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม เข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง

อาจารย์ปรีดีถูกกล่าวหาว่า เป็นผู้ที่อยู่เบื้องหลังของรัฐบาล

หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ เหตุการณ์ครั้งนี้บีบบังคับให้อาจารย์ปรีดีต้องหนีออกนอกประเทศ โดยลี้ภัยไปอยู่ที่สิงคโปร์เป็นการชั่วคราว

สิงคโปร์ขณะนั้นเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ความปลอดภัยของอาจารย์ปรีดีจะสิ้นสุดลงเมื่ออังกฤษรับรองรัฐบาลชุดใหม่ ทำให้ท่านตัดสินใจเดินทางไปยังฮ่องกงและเชียงใหม่ เพื่อติดต่อขอวีซาลี้ภัยไปยังประเทศต่าง ๆ ชีวิตในช่วงนี้ของท่านจึงเหมือนนกไรวิ่ง ต้องระเหเร่ร่อนไปตามยถากรรม โชคดีที่ท่านได้รับความช่วยเหลือจากเพื่อน

มรสุมทางการเมืองครั้งนี้ ทำให้ท่านต้องประสบกับเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดว่าจะเกิดขึ้นได้ อาจารย์ปรีดีได้เขียนบันทึกถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“...ขณะที่เรากำลังยื่นหนังสือเดินทางแก่เจ้าหน้าที่ตรวจคนเข้าเมืองของจีนอยู่นั้น ได้มีชาวอเมริกันหนุ่มคนหนึ่งชื่อ นอร์แมน ฮันนัท ซึ่งเป็นรองกงสุลสหรัฐอเมริกาประจำเชียงใหม่ ได้ตรงเข้ามากระซอกหนังสือเดินทางของข้าพเจ้าจากมือเจ้าหน้าที่จีนผู้นั้น และได้ชี้ตัววีซ่าอเมริกัน ซึ่งสถานเอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกาประจำลอนดอนเป็นผู้ออกให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงประจักษ์แก่ตัวเองว่า รองกงสุลหนุ่มอเมริกันผู้นี้ช่างมีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ของจีน และแม้กระทั่งเอกอัครราชทูตอเมริกันเอง (ต่อมาข้าพเจ้าได้ทราบว่ รองกงสุลผู้นี้เป็นสายลับของ ซี.ไอ.เอ.)

นอกจากนั้น ข้าพเจ้าก็ยังได้เข้าใจอีกว่า เหยียญูอิสริยาภรณ์และคำประกาศเกียรติคุณที่รัฐบาลอเมริกันมอบให้แก่ข้าพเจ้านั้นไม่มีค่าอันใดเลย เพราะข้าพเจ้ากลับถูกมองว่า เป็นอาชญากรเสียด้วยซ้ำ อันเป็นข้อกล่าวหาที่สร้างขึ้นโดยผู้ที่เป็นศัตรูระหว่างสงครามของสหรัฐอเมริกา (ซึ่งก็คือ จอมพลพิบูลย์) ทั้งนี้โดยการปฏิเสธไม่ให้

ข้าพเจ้าแหวผ่านบนผืนแผ่นดินอเมริกัน แม้จะเป็นเวลาไม่กี่ชั่วโมง...”

ใช้แค่ตัวอาจารย์ปรีดีเท่านั้นที่ต้องประสบเคราะห์กรรมจากกรณีรัฐประหารในปี พ.ศ. 2490 ครอบครัวของท่านก็ได้รับการคุกคามเช่นกัน ท่านผู้หญิงพูนศุข และลูกๆ ต้องลี้ภัยไปอยู่สวิตเซอร์แลนด์ ข้าพเจ้าเมื่ออาจารย์ปรีดีลี้ภัยไปอยู่นอกประเทศ รัฐบาลก็ระงับการให้เงินบำนาญอันเป็นสิทธิชอบธรรมที่อาจารย์ปรีดีจะต้องได้รับ ทำให้ครอบครัวพนมยงค์ขาดรายได้หลักมาเลี้ยงชีพ ถึงกับต้องเอาบ้านพักมาให้เช่าหารายได้จุนเจือครอบครัว โดยท่านผู้หญิงและลูกๆ ต้องกลับไปอยู่บ้านเดิมกับพ่อแม่ และหารายได้เพิ่มด้วยการทำขนมขาย

ต่อมาในปี พ.ศ. 2491 ขณะที่อาจารย์ปรีดียังต้องลี้ภัยอยู่ต่างประเทศ ก็ได้เกิดการก่อกบฏขึ้นอีกครั้งหนึ่งเรียกชื่อว่า “กบฏ 1 ตุลาคม 2491” นำโดยพลตรีเนตร ชมะโยธิน ซึ่งเคยเป็นสมาชิก “ขบวนการเสรีไทย” หนึ่งในเพื่อนสนิทของอาจารย์ปรีดี แต่ปรากฏว่า จอมพล ป. ได้จับกุมตัวผู้ก่อการได้ก่อนที่จะมีการยึดอำนาจ เพราะสมาชิกของกลุ่มคนหนึ่งเกิดทรยศหักหลังพรรคพวกนำความไปบอกแก่รัฐบาล

ผู้ที่สามารถหลบหลีกการจับกุม จึงส่งตัวแทนมาพบอาจารย์ปรีดี เพื่อวางแผนโค่นรัฐบาลอีกครั้ง แต่คราวนี้ให้อาจารย์ปรีดีเป็นผู้นำ โดยมีทหารเรือ นักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองทหาร และตำรวจจำนวนหนึ่งเป็นแนวร่วม และเลือกเอาค่าคืนวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2492 เป็นวันปฏิบัติการ

ใช้เวลาเพียงแค่ 15 นาที พวกเขาก็สามารถควบคุมบริเวณ

พระบรมมหาราชวังไว้ได้ทั้งหมด ซึ่งขณะนั้นมีได้ใช้เป็นที่พักของพระมหากษัตริย์ แต่การต่อสู้ยังไม่จบสิ้น อาจารย์ปรีดีบันทึกเหตุการณ์ครั้งนี้ไว้ว่า

“เวลา 6 โมงเช้าของวันที่ 27 กุมภาพันธ์ กองทหารของจอมพลพิบูลฯ ซึ่งบัญชาการโดยพลตรีสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้รับคำสั่งให้ยิงถล่มพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นที่มั่นของฝ่ายขบวนการฯ

เมื่อเห็นว่าการกำลังสนับสนุนของเราเดินทางมาไม่ทันเวลา และเพื่อหลีกเลี่ยงการทำลายสถานที่ที่ทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ และวัตถุที่ล้ำค่าของชาติในพระบรมมหาราชวัง ข้าพเจ้าจึงสั่งการให้กองกำลังถอยร่นมาอยู่ในกองบัญชาการทหารเรือที่พระราชวังเดิม...”

ในที่สุด กองกำลังของฝ่ายรัฐบาลก็ควบคุมเหตุการณ์ไว้ได้ การก่อการรัฐประหารของอาจารย์ปรีดีในวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2492 ประสบความพ่ายแพ้ จึงเรียกการก่อการรัฐประหารที่ไม่สำเร็จนี้ว่า “กบฏวังหลวง”

เมื่อแผนการล้มเหลว อาจารย์ปรีดีได้หลบซ่อนตัวที่บ้านผู้รักความเป็นธรรมคนหนึ่งเป็นเวลาถึง 5 เดือน จึงได้ตัดสินใจเดินทางออกนอกประเทศไปยังประเทศจีน ซึ่งเพิ่งได้รับการปลดปล่อยโดยกองทัพปลดแกราชวาทจีน ภายใต้การนำของพรรคคอมมิวนิสต์จีน โดยเลือกใช้เส้นทางทางทะเล อาจารย์ปรีดีได้บันทึกแผนการหนีครั้งนี้ไว้ว่า

“...แม้ว่า เส้นทางนี้จะต้องเสี่ยงภัยอย่างมากมายก็ตาม เนื่องจากเราต้องผ่านด่านตรวจหลายแห่งตามปากแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเราต้องแล่นเรือผ่านเพื่อออกไปสู่ทะเล อีกอย่างหนึ่งในน่านน้ำเขตสยาม

ก็มีกองลาดตระเวนทหารเรือของฝ่ายรัฐบาลตรวจตราอยู่ นอกจากนี้ยังมีด่านควบคุมตามชายฝั่งมลายูของอังกฤษ และหมู่เกาะอินโดนีเซีย ซึ่งขณะนั้นเป็นอาณานิคมของฮอลแลนด์ เราจะต้องเสี่ยงภัยอีกครั้งหนึ่ง ก่อนลอบลงเรือเดินทะเลไปยังฮ่องกง จากฮ่องกงเราก็ลงเรืออีกลำหนึ่งไปยังซิงเต่า ซึ่งขณะนั้นกองกำลังของฝ่ายราษฎรจีนยึดไว้ได้แล้ว...”

แผนการลี้ภัยทางการเมืองไปยังดินแดนหลังม่านไม้ไผ่ของอาจารย์ปรีดีประสบผลสำเร็จ ได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดีจากรัฐบาลจีน แต่ยังไม่ทันทำเรื่องให้ครอบครัวได้เดินทางตามไปอยู่ด้วย ท่านผู้หญิงพูนศุข ภรรยาผู้ทุกข์ยาก และปาล บุตรชายคนโต ก็ได้ถูกตำรวจสันติบาลไทยจับกุมเสียก่อน ด้วยข้อหา “กบฏสันติภาพ พ.ศ. 2495” ซึ่งมีผู้ประสพชะตาเช่นนี้เป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนักศึกษา นักหนังสือพิมพ์ และปัญญาชน

ท่านผู้หญิงพูนศุขถูกควบคุมตัวไว้ที่สันติบาลเป็นเวลา 84 วัน ก็ถูกปล่อยตัวเพราะไม่มีหลักฐานที่จะเอาผิดฐานกบฏได้ ส่วนปาล ซึ่งขณะนั้นมีอายุ 20 ปี ได้ถูกตัดสินจำคุกในข้อหากบฏเป็นเวลา 20 ปี ก่อนได้รับการปล่อยตัวตามกฎหมายนิรโทษกรรมในคราวครบรอบกิ่งพุทธกาล พ.ศ. 2500 หลังจากจำคุกได้ 4 ปีเศษ

ทันทีที่ถูกปล่อยตัว ท่านผู้หญิงพูนศุขจึงได้เดินทางไปสมทบกับอาจารย์ปรีดีที่ประเทศจีน ในฐานะผู้ลี้ภัยทางการเมือง อาจารย์ปรีดีและครอบครัวได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดีจากรัฐบาลจีน รวมทั้งได้รับสิทธิเสรีภาพในการรับฟังข่าวสารต่างๆ อาจารย์ปรีดีจึงมีโอกาสดิตตามความเคลื่อนไหวทั้งจากประเทศไทยและทั่วโลกอย่าง

สมาเสมอ

อาจารย์ปรีดีและครอบครัวพำนักอยู่ในประเทศจีนนานถึง 21 ปี จนกระทั่งปี พ.ศ. 2513 จึงได้อพยพไปอยู่ที่บ้านหลังเล็กๆ ชานกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส อาจารย์ปรีดีใช้ชีวิตบั้นปลายอย่างสงบอยู่กับครอบครัว และอุทิศเวลาทั้งหมดให้กับการเขียนหนังสือ โดยได้รับเงินบำนาญจากประเทศไทย หลังจากที่ได้ทำเรื่องร้องขอสิทธิอันชอบธรรมได้เป็นผลสำเร็จ

บางครั้งบางครั้งก็มีลูกศิษย์ลูกหาไปเยี่ยมเยียนแสดงความระลึก เช่น อาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ซึ่งมาเยี่ยมอาจารย์ปรีดีในฐานะลูกศิษย์และผู้เคยทำงานกู้เอกราชเมื่อครั้งเป็นเสรีไทยด้วยกัน จนถูกทางการเพ็งเล็งว่าจะคิดวางแผนก่อการอะไรกันอีก

นอกจากนั้น ยังมีบรรดาเพื่อนเก่าสมัยเป็นนักเรียนไทยในฝรั่งเศส ซึ่งก็มีเจ้านายเชื้อพระวงศ์อย่างพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล รวมอยู่ด้วย ซึ่งหลังจากที่พระองค์เสด็จกลับเมืองไทยได้ประทานสัมภาษณ์แก่หนังสือพิมพ์ “สยามไทม์” ฉบับวันที่ 23 สิงหาคม 2514 ความตอนหนึ่งในการสัมภาษณ์พระองค์ได้พูดถึงอาจารย์ปรีดีในฐานะเพื่อนเก่าว่า

“หลวงประดิษฐไพเราะเป็นบุคคลหนึ่งที่รักชาติบ้านเมืองมาก ส่วนความรักความต้องการ หลวงประดิษฐไพเราะไม่ถูกทางสำหรับคนอื่นก็ได้ ...แม้หลวงประดิษฐฯ จะมีความคิดเรื่องการเมืองประการใดก็ตามที่ แต่ในเรื่องส่วนตัวที่เคยร่วมรักใคร่กันมากก็ไม่เปลี่ยนแปลง และแม้ว่าใครจะเข้าใจว่าหลวงประดิษฐไพเราะเป็นคอมมิวนิสต์ก็ตามที่ ส่วนฉันเมื่อรู้อะไรมาก็พูดอย่างเปิดเผย และคนไทยคงเข้าใจว่า ฉันไม่ใช่

คอมมิวนิสต์เป็นแน่”

ท่านผู้หญิงพูนศุขได้เล่าถึงชีวิตประจำวันของอาจารย์ปรีดีใน
บ้านปลายชีวิต ณ กรุงปารีสว่า

“ท่านยังทำงานหนักมาก ห้ามทำอะไรก็ไม่เชื่อ เข้าชั้นพอกทาน
อาหารเข้าเสร็จก็ลงมือเขียนหนังสือ เคยแนะนำให้ใช้เทปก็ไม่ชอบ ท่าน
เขียนตัวเล็กๆ แล้วก็ให้หลานช่วยพิมพ์ พอเที่ยงก็หยุดพักทานอาหาร
คนพิมพ์ก็ได้พัก นิดก้นใหม่ 4 โมงเย็น แต่ตัวท่านเองก็นั่งดูโทรทัศน์
รายการข่าว แล้วก็รีบไปสัปดาห์นอย แต่ท่านไม่ชอบนอนกลางวัน

เวลาที่มีแขกไปขอพบนั้นจะต้องนัดเวลา แต่ปกติแล้วตอนเช้า
ท่านอยากทำงานเพราะปลอดโปร่ง แต่ท่านเอาใจใส่กับเรื่องการเขียน
บันทึกประวัติมาก บางครั้งนึกอะไรขึ้นมาได้ ขนาดเป็นเวลาตี 4 ท่าน
ก็ยังลุกขึ้นมาเปิดไฟเขียนบันทึก เพราะเกรงจะลืม”

ช่วงสุดท้ายของชีวิต อาจารย์ปรีดีได้เขียนบทความและหนังสือ
ต่างๆ เสนอแนวคิด คำแนะนำทางการเมืองทั้งให้กับสังคมไทยไว้อย่าง
มากมาย อาทิ ความเป็นเอกภาพกับปัญหาสามจังหวัดภาคใต้, ท่าน
ปรีดีชี้แนวทางประชาธิปไตย, ระบบสังคมนิยมและระบบคอมมิวนิสต์
จะเหมาะสมแก่เมืองไทยหรือไม่, ความเป็นมาของชื่อประเทศสยาม
กับประเทศไทย ฯลฯ

จนกระทั่งเที่ยงตรงของวันที่ 2 พฤษภาคม 2526 อาจารย์
ปรีดี พนมยงค์ ก็ถึงแก่อสัญกรรมเนื่องจากหัวใจวาย ณ บ้านพัก
ชานกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส รวมอายุได้ 83 ปี

วันที่ 11 พฤษภาคม 2543 จะเป็นวันครบรอบ 100 ปีแห่ง
ชาตะกาลของรัฐบาลบูรณาภิบาลท่านนี้ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และ

คณะสาธุศิษย์จึงพร้อมใจกันเสนอชื่อ “ศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์” ไปยังสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) เพื่อเสนอรัฐบาลให้พิจารณา ก่อนเสนอชื่อไปยังองค์การยูเนสโก เพื่อประกาศให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกที่สมควรยกย่อง

หากชื่อของท่านผ่านการพิจารณาจากยูเนสโกแล้ว ก็จะได้รับการบรรจุชื่อไว้ในปฏิทินการเฉลิมฉลองบุคคลสำคัญและเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ ดังเช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส พระยาอนุนามราชชนก กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ และสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ที่ยูเนสโกประกาศยกย่องไปแล้ว

หนังสือประกอบการเขียน

ปรีดี พนมยงค์. ชีวิตผันผวนของข้าพเจ้า และ 21 ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐราษฎรจีน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2529.

ปรีดี พนมยงค์. ชีวิต งาน และธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

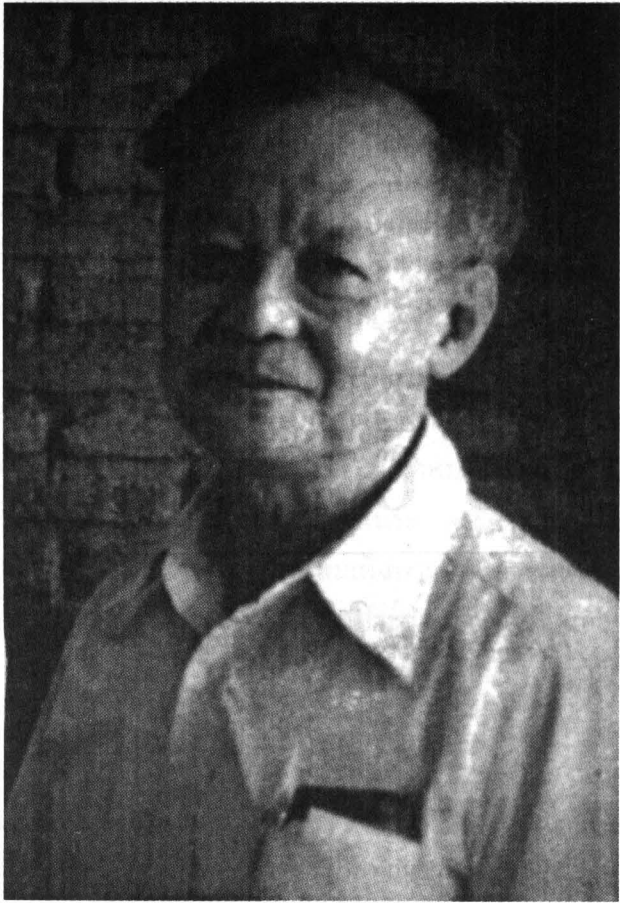
ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล. ปฐมบทรศนทางการเมืองของปรีดี พนมยงค์. กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, 2531.

อรุณ เวชสุวรรณ. ท่านปรีดี พนมยงค์ กับความจริงที่ถูกบิดเบือน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อรุณวิทยา, 2527.

โพธิ์ แซ่มลำเจียก. สามนักการเมืองเรื่องนามของไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, 2515.

ປ້ວຍ ຈຶ່ງກາກຣນ໌

“ຮາຍຜູ້ຮັກສ້າຈະ”

ป่วย อังภากรณ์

ป่วย อิงภากรณ์

ชายผู้รักสัจจะ

“เมื่อผมอยู่ในครรภ์ของแม่ ผมต้องการให้แม่ได้รับประทานอาหารที่เป็นคุณประโยชน์ และได้รับความเอาใจใส่และบริการอันดีในเรื่องสวัสดิภาพของแม่และเด็ก

ผมไม่ต้องการมีพี่น้องมากอย่างที่พ่อแม่ผมมีอยู่ และแม่จะต้องไม่มีลูกที่นัก

พ่อกับแม่จะแต่งงานกันถูกกฎหมายหรือธรรมเนียมประเพณีหรือไม่ ไม่สำคัญ แต่สำคัญที่พ่อกับแม่ต้องอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข ทำความอบอุ่นให้ผมและพี่น้อง

ในระหว่าง 2-3 ขวบแรกของผม ซึ่งร่างกายและสมองผมกำลังเติบโตในระยะเวลาที่สำคัญ ผมต้องการให้แม่กับตัวผมได้รับประทานอาหารที่เป็นคุณประโยชน์

ผมต้องการไปโรงเรียน พี่สาวผมหรือน้องสาวผมก็ต้องการไป

โรงเรียน จะได้มีความรู้หากินได้ และจะได้รู้คุณธรรมแห่งชีวิต ถ้าผมมีสติปัญญาเรียนชั้นสูงๆ ขึ้นไป ก็ให้มีโอกาสเรียนได้ ไม่ว่าพ่อแม่ผมจะรวยหรือจน จะอยู่ในเมืองหรือชนบทแค้นแค้น

เมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว ผมต้องการงานอาชีพที่มีความหมาย ทำให้ได้รับความพอใจว่าตนได้ทำงานเป็นประโยชน์แก่สังคม

บ้านเมืองที่ผมอาศัยอยู่ จะต้องมิใช่มีแปะ ไม่มีการข่มขู่ กดขี่ หรือประทุษร้ายกัน

ประเทศของผมควรจะมีความสัมพันธ์อันชอบธรรมและเป็นประโยชน์กับโลกภายนอก ผมจะได้มีโอกาสเรียนรู้อะไรถึงความคิดและวิชาของมนุษย์ทั้งโลก และประเทศของผมจะได้มีโอกาสรับเงินทุนจากต่างประเทศมาใช้เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม

ผมต้องการให้ชาติของผม ได้ขายผลิตผลแก่ต่างประเทศด้วยราคาอันเป็นธรรม

ในฐานะที่ผมเป็นชาวนาชาวไร่ ผมก็อยากมีที่ดินของผมพอสมควรสำหรับทำมาหากิน มีช่องทางได้กู้ยืมเงินมาขยายงาน มีโอกาสรู้วิธีทำกินแบบใหม่ๆ มีตลาดดีและขายสินค้าได้ราคายุติธรรม

ในฐานะที่ผมเป็นกรรมกร ผมก็ควรจะมีหุ้นส่วน มีส่วนในโรงงาน บริษัท ห้างร้านที่ผมทำอยู่

ในฐานะที่ผมเป็นมนุษย์ ผมก็ต้องการอ่านหนังสือพิมพ์และหนังสืออื่นๆ ที่ไม่แพงนัก จะฟังวิทยุ ดูโทรทัศน์ได้ โดยไม่ต้องทนรบกวนจากการโฆษณามากนัก

ผมต้องการสุขภาพอนามัยอันดี และรัฐบาลจะต้องให้บริการป้องกันโรคแก่ผมอย่างฟรี กับบริการการแพทย์ รักษาพยาบาลอย่าง

ถูกต้องดี เจ็บป่วยเมื่อใดหาหมอหาพยาบาลได้สะดวก

ผมจำเป็นต้องมีเวลาว่างสำหรับเฟลิตเฟลีนกับครอบครัว มีสวนสาธารณะที่เขียวชอุ่ม สามารถมีบทบาทและชมศิลปะ วรรณคดี นาฏศิลป์ ดนตรี วัฒนธรรมต่างๆ เทียวงานวัด งานลอยกระทง งานนักขัตฤกษ์ งานกุศลอะไรก็ได้พอสมควร

ผมต้องการอากาศบริสุทธิ์สำหรับหายใจ น้ำบริสุทธิ์สำหรับดื่ม เรื่องอะไรที่ผมทำเองไม่ได้หรือได้แต่ไม่ดี ผมก็จะขอร่วมมือกับเพื่อนฝูงในรูปสหกรณ์ หรือสโมสร หรือสหภาพ จะได้ช่วยซึ่งกันและกัน

เรื่องที่ผมเรียกร้องข้างต้นนี้ ผมไม่เรียกร้องเปล่า ผมยินดีเสียภาษีอากรให้ส่วนรวมตามอัตรา

ผมต้องการโอกาสที่มีส่วนในสังคมรอบตัวผม ต้องการมีส่วนร่วมในการวินิจฉัยโชคชะตาทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของชาติ เมียผมก็ต้องการโอกาสต่างๆ เช่นเดียวกับผม และเราสองคนควรจะได้รับความรู้และวิธีการวางแผนครอบครัว

เมื่อแก่ ผมและเมียก็ควรได้รับประโยชน์ตอบแทนจากการประกันสังคม ซึ่งผมได้จ่ายบำรุงตลอดมา

เมื่อจะตาย ก็ขออย่าให้ตายอย่างโง่ๆ อย่างบ้าๆ คือ ตายในสงครามที่คนอื่นก่อให้เกิดขึ้น ตายในสงครามกลางเมือง ตายเพราะอุบัติเหตุรถยนต์ ตายเพราะน้ำหรืออากาศเป็นพิษ หรือตายเพราะการเมืองเป็นพิษ

เมื่อตายแล้ว ยังมีทรัพย์สมบัติเหลืออยู่ เก็บไว้ให้เมียผมพอใช้ในชีวิตรของเธอ ถ้าลูกยังเล็กอยู่ก็เก็บไว้เลี้ยงให้โต แต่ลูกที่โตแล้ว

ไม่ให้ นอกนั้นรัฐบาลควรเก็บไปหมด จะได้ใช้ประโยชน์ในการบำรุงชีวิตของคนอื่นๆ บ้าง

ตายแล้ว เผลอผมเถิด อย่าฝั่ง คนอื่นจะได้มีที่ดินอาศัยและทำกิน และอย่าทำพิธีรีตองในงานศพให้วุ่นวายไป

นี่แหละคือความหมายแห่งชีวิต นี่แหละคือการพัฒนาที่จะควรให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ของทุกคน”

(จากบทความ “คุณภาพแห่งชีวิต ปฏิทินแห่งความหวัง : จากครรภ์มารดาถึงเชิงตะกอน” เขียนโดย ป่วย อังภากรณ์)

ข้อเขียนบทนี้คงบ่งความเป็นสุภาพบุรุษผู้รักสันโดษ ชายผู้รักสัจจะยิ่งชีพ เจ้าของปรัชญาชีวิตที่ยึดหลักคุณธรรม 3 ข้อคือ ความจริง ความงาม และความดี ของอาจารย์ป่วย อังภากรณ์ ได้เป็นอย่างดี

บุคคลคนนี้ไม่ใช่ผู้วิเศษ แต่สามารถทำในสิ่งที่คนอื่นทำไม่ได้ ครั้งหนึ่งมีคนหยิบยื่นตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และตำแหน่งนายกรัฐมนตรีให้ แต่ท่านกลับปฏิเสธ จะมีใครสักกี่คนที่ทำได้เช่นท่าน

ส. ศิวรักษ์ เคยเขียนไว้ว่า “ดร.ป่วยเป็นเพียงมนุษย์สามัญธรรมดาคนหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันจะหาบุคคลที่มีคุณสมบัติเฉกเช่นนี้ได้ยาก และนับวันมีแต่จะเหือดหายไปทุกขณะ เป็นผู้ใหญ่ที่ไม่กะล่อน เป็นคนพูดตรงไปตรงมา และมองคนในแง่ดีตลอดมา”

วิทยากร เชียงกูล เคยกล่าวถึงอาจารย์ป่วยไว้ว่า “อาจารย์ป่วยเป็นคนที่มืออยู่จริง และเป็นคนจริงมากกว่าคนปลอมๆ ผู้นำปลอมๆ

หลายคนที่มีชีวิตอยู่ในความจริงลงในปัจจุบัน ท่านมีความคิดชัดเจน เป็นระบบอธิบายได้ มีความประพฤติสม่ำเสมอที่คนรุ่นใหม่ควรจะต้องกลับไปเรียนรู้จากท่านได้มาก ถ้าคิดจะช่วยให้เมืองไทยพ้นจากวิกฤติของความโลภของคนไทยในปัจจุบันได้”

ใครๆ มักพูดถึงท่านในแง่งามของความซื่อสัตย์สุจริตในหน้าที่ และสติปัญญาความสามารถอันล้ำเลิศ แต่เบื้องลึกไปกว่านั้น ท่านยังเป็นคนที่มีความรักในสิทธิเสรีภาพ และความยุติธรรมที่หาใครเทียบได้ยาก

ชีวิตลูกจีนในเมืองไทย ...

ที่บ้านในตรอกโรงสูบน้ำ ตลาดน้อย ใจกลางย่านธุรกิจของกรุงเทพฯ เด็กชายปวยถือกำเนิดขึ้นในวันที่ 9 มีนาคม 2459 เป็นบุตรคนที่ 4 ในจำนวน 7 คน ของนางเซาะเซ็ง เชื้อสายไทย-จีน กับนายชา คนจีนอพยพ เตี่ยของเด็กชายปวยช่วยพี่ชายทำงานที่แพปลาอยู่ที่ปากคลองวัดปทุมคงคา ลูกของเด็กชายปวยคนนี่เองที่เป็นต้นสกุล “อึ้งภากรณ”

สายเลือดมังกรนั้นเข้มข้น เตี่ยจึงมักส่งลูกชายที่เติบโตใหญ่ถึงวัยเล่าเรียนไปเรียนที่ประเทศจีน ท่ามกลางความคัดค้านของนางเซาะเซ็งเพราะผู้เป็นแม่คงไม่อยากจะลูกไปอยู่ไกลหูไกลตา ครั้นพอถึงคราวเด็กชายปวยกับกำพี่ชายคนที่ 3 ได้เกณฑ์เรียนหนังสือ เตี่ยก็คิดจะส่งไปเรียนที่เมืองจีนอีก แต่คราวนี้นางเซาะเซ็งไม่ยอมเด็ดขาด

เด็กชายป่วยและพี่ชายจึงได้เข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ บางรัก ซึ่งค่าเล่าเรียนแพงที่สุดในสมัยนั้น

แต่โรงเรียนอัสสัมชัญไม่ใช่โรงเรียนแห่งแรกของเด็กชายป่วย เพราะก่อนหน้านั้น เขาได้ร่ำเรียนภาษาไทยบ้างแล้วจากโรงเรียนสะพานเตี้ย ตำบลตลาดน้อย และได้ครูดีที่ไม่รู้หนังสือสักตัวเดียว อย่าง “ยาย” ที่ลงทุนซื้อหนังสือจากโรงพิมพ์ราชบุรุษเจริญมาให้คนเขาไปอ่าน ทำให้ป่วยมีโอกาอ่านหนังสือจนภาษาไทยแตกฉาน ตั้งแต่อายุน้อย

อาจารย์ป่วยได้เขียนถึงเรื่องนี้ในภายหลังว่า

“แต่ไหนแต่ไรมาแล้ว ยายผมชอบให้เด็ก ๆ อ่านหนังสือให้ท่านฟัง บางเรื่องท่านฟังซ้ำแล้วซ้ำอีกจนจำได้แม่น เวลาเด็กอ่านติดท่านก็บอกให้ได้ถูกต้อง ถึงสมัยผมโตเข้าโรงเรียนแล้ว ก็ได้ถูกจับตัวเข้าเวรอ่านหนังสือให้ยายฟัง หนังสือไทยของผม “แตก” เพราะมีครูคนหนึ่งที่ไม่รู้หนังสือสักตัวเดียวคอยบอกให้เมื่ออ่านติด ห่องสมุดของยายตกทอดมาถึงรุ่นผมมากพอใช้ พอผมอ่านหนังสือออกก็มีโอกาสได้อ่านรามเกียรติ์ (สัก 2-3 จบ) อิเหนา พระอภัยมณี พระมหาชาติคำหลวง นิราศต่างๆ ขิโยนุกัย เด็ก-เซ่ง เป็นต้น โดยไม่ต้องไปชวนขวายเป็นอ่านนอกบ้าน”

พอป่วยอายุได้ 9 ขวบ เตี้ยมาด้วนจากไป โดยไม่ได้ทั้งมรดกอะไรไว้ให้เลย แม้ลูกชายสองคนที่ส่งไปเรียนเมืองจีนจะกลับมาช่วยทำมาหากินในเมืองไทยแล้วก็ตาม แต่รายรับก็ยังไม่พอกับรายจ่ายอยู่ดี เพราะนอกจากลูก 7 คนแล้ว แม่ยังรับอุปการะญาติฝ่ายแม่อีก รวมแล้วไม่น้อยกว่า 14-15 ชีวิต ครอบครัวของป่วยจะต้อง

ฟุ้งพาลุงเจ้าของแพปลาอยู่เสมอ แต่ไม่นานนัก กิจการค้าของลุงก็เริ่มซบเซา

ลุงของป๊วยจึงเสนอให้แม่พาลุงที่ยังเล็กส่งไปเรียนหนังสือที่เมืองจีนเสีย แต่แม่ปฏิเสธ ลุงจึงแนะนำให้ย้ายลูกชายจากโรงเรียนฝรั่งไปเข้าโรงเรียนหลวงเพื่อทุนค่าใช้จ่าย แต่แม่ก็ยังไม่ยอม เพราะตั้งใจเด็ดเดี่ยวแล้วว่า จะให้ลูกได้รับการศึกษาที่ดีที่สุด ต่อให้ยากลำบากแค่ไหนก็ยอม นับเป็นโชคดีของป๊วยที่มีแม่ที่เห็นความสำคัญของการศึกษา ทั้งๆ ที่ตัวท่านเองก็ถูกอบรมมาแบบโบราณ ไม่ได้เรียนหนังสืออย่างคนอื่น แต่ก็ยังอุตส่าห์เรียนด้วยตัวเองจนอ่านออกเขียนได้

การได้รำเรียนโรงเรียนแพ่งๆ อย่างอัสสัมชัญถือว่าดีเสมอไป ที่นี่เองที่ทำให้ป๊วยเกิดปัญหาลูกคนจีน ความที่ทั้งชื่อและแซ่เป็นจีนไปเสียหมด เพื่อนๆ ในโรงเรียนจึงมักล้อป๊วยว่า เป็นเจ๊ก อีกทั้งยังตั้งฉายาต่างๆ ให้ได้อายุ เช่น ไอ้ตี๋ ครั้นพอกลับมาถึงบ้าน บรรดาญาติมิตรของเตี่ยจากเมืองจีนก็มักล้อเขาว่า กลายเป็น “ฮวนเกีย” หรือกลายเป็นคนไทยไปเสียแล้ว ทำให้ป๊วยรู้สึกอึดอัดใจมาก

โชคดีที่ป๊วยมีแม่ที่เข้าใจ และคอยให้กำลังใจเขาเสมอ แม่ปลอบเขาว่า เป็น “ฮวนเกีย” สิ ดี เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ก็ต้องเป็นคนไทย ถ้าอยู่เมืองจีนเป็นคนจีนดีแล้ว เข้ามาหากินในเมืองไทยกันทำไม และท่านก็จะเลี้ยงลูกของท่านให้เป็นคนไทยจะได้ไม่ต้องเป็นจับกัง ไม่ต้องหอบก่ายเตี้ยวขาย และไม่ต้องเป็นอั้งยี่

เมื่อขาดพ่อ แม่จึงเป็นที่พึ่งทางใจเพียงแห่งเดียวของป๊วย เขาจึงรักแม่มาก ในวัยเด็กป๊วยจึงได้รับอิทธิพลทางความคิดจากแม่ผู้นี้มิใช่น้อย ดังเช่นคาถาของแม่ที่ป๊วยจดจำจนขึ้นใจ และนำมาประยุกต์

ใช้กับตัวเองเมื่อเติบโตใหญ่ นั่นก็คือ

“ความมานะเด็ดเดี่ยว เป็นคาถาข้อแรกของแม่ที่เห็นได้ชัดจากประวัติของท่าน เมื่อตั้งใจจะทำอะไร โดยเห็นแน่วแน่แล้วว่าเป็นสิ่งที่ชอบธรรม ก็ต้องทำให้ได้แม้จะต้องเสี่ยงอันตราย ความยากลำบาก ใครจะนิทาเหยียหย้นอย่างไรก็ต้องมานะอดทน โดยหวังประโยชน์ถาวร จะเด็ดเดี่ยวได้ต้องกล้าหาญ แต่กล้าหาญไม่ใช่กล้าบ้าบิ่น ซึ่งเป็นการเสี่ยงภัยโดยไร้ประโยชน์ แม่ไม่เคยขลาดและไม่เคยบ้าบิ่น แต่กล้าหาญกว่าใครๆ

แม่รักอิสรภาพและเสรีภาพยิ่งกว่าชีวิต ถ้าท่านยอมไปอยู่เมืองจีนเมื่อท่านเป็นหม้ายใหม่ๆ บางทีชีวิตของแม่อาจจะยืนนานกว่าที่เป็นอยู่ แต่แม่ไม่เคยคิดจะให้ใครเสี่ยง เงินอุปการะของลุงท่านถือว่าเป็นสิทธิ์ของท่านที่ควรได้ เพราะเคยได้ช่วยลุงทำงานจนสร้างบ้านที่เมืองจีนได้ใหญ่โต ท่านพูดให้ฟังเสมอว่าไปให้ลุงเลี้ยงที่เมืองจีนก็เหมือนไปเป็นนกขุนทองอยู่ในกรง บินไปไหนไม่ได้ตามชอบใจ เข้าค้ำมีอาหารกินจะพูดตามใจตัวก็พูดไม่ได้ พูดไม่ได้ตามใจไม่ใช่ไทยแท้

คาถาข้อต่อไปคือความซื่อสัตย์สุจริต แม่พูดบ่อยๆ ว่าเลี้ยงลูกมาไม่ได้เอาเปรียบใคร ไม่ให้คดในข้องอในกระดูก ต้องถือสัตย์ ต้องคงวาจาสัตย์ เมื่อแม่เป็นหนี้สินล้นพ้นตัว ไม่สามารถชำระคืนเขา แม่ก็จะปักใจจะรับกรรมด้วยชีวิต ครั้นบุญมาวาสนาส่งให้ได้เงิน เจ้าหนี้ก็รายๆ ทั้งๆ ที่ไม่เคยทวง แม่ก็ชำระคืนหมดถ้วนหน้า บางรายให้ยืมมาจนลืม ก็ยังชำระให้เสร็จสิ้นไป

ความใจกว้างเมตตากรุณานั้น แม่ปฏิบัติให้เห็นเป็นตัวอย่าง

ท่านว่าคนเราก็ต้องมีเรื่องทุกข์ร้อนกันทั้งนั้น ถ้ามนุษย์ไม่ช่วยซึ่งกันและกันแล้วโลกจะแคบ มีคนเตือนแม้ว่าทำไมใจกว้างนัก ใครขออะไรก็มักจะให้ แม้ก็ตอบว่าถ้าเขาไม่ลำบากจริงๆ แล้ว เขาจะบากหน้ามาขอเราหรือ”

ที่โรงเรียนอัสสัมชัญ บางรัก เด็กชายป่วยจัดเป็นเด็กเรียนเก่งอย่างร้ายกาจ สอบครั้งใดไม่เคยพลาดเป็นที่หนึ่งหรือที่สองของห้อง ศิลป์-ฝรั่งเศส ซึ่งจัดเป็นห้องคิงส์ที่รวมบรรดาเด็กหัวกะทิไว้ด้วยกัน ได้คะแนนรวมไม่ต่ำกว่า 80% ยิ่งในช่วงหลังๆ ตั้งแต่มัธยมห้าไปถึงมัธยมแปด ถึงกับได้คะแนน 90% บางปีก็เกินกว่า 90% ทั้งนี้เพราะป่วยมีเคล็ดลับในการเรียน

ป่วยจะตื่นนอนแต่เช้าเพื่อมาอ่านหนังสือทบทวนวิชาที่เรียนไปแล้ว 2-3 ชั่วโมงก่อนไปโรงเรียนทุกวัน และจะเตรียมตัวอ่านหนังสือก่อนสอบไล่ประจำภาคประมาณ 3 สัปดาห์ แบ่งเป็นการอ่านหนังสือเสีย 2 สัปดาห์ อีก 1 สัปดาห์ก่อนสอบจะเป็นช่วงเวลาพักผ่อนให้ปลอดโปร่ง ด้วยการเดินเล่นจากบ้านที่ตลาดน้อยไปตามถนนเจริญกรุง เข้าสี่พระยา ออกพญาไทเลี้ยวซ้ายตรงปทุมวัน ข้ามสะพานกษัตริย์ศึก ผ่านวัดเทพศิรินทร์ วงเวียนยี่สิบสองกรกฏา และก็กลับบ้าน ขณะเดินก็นึกถึงเนื้อหาวิชาต่างๆ ที่ได้อ่านไปแล้ว เป็นการทบทวนวิชาไปในตัว

มิใช่แค่เรียนเก่ง แต่ป่วยยังขยันเรียนชนิดหาตัวจับยาก ขนาดได้คะแนนวิชาภาษาฝรั่งเศสเกือบเต็ม 100 เปอร์เซนต์ เขายังปลีกเวลาไปเรียนภาษาฝรั่งเศสเพิ่มเติมที่สมาคมฝรั่งเศสอีกต่างหาก

24 มิถุนายน 2475 มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศ

จากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นประชาธิปไตย ป่วยกำลังเรียนอยู่ชั้นมัธยมแปด ขณะนั้นเขาคุ่นคิดแต่เรื่องเรียนให้จบ เพื่อออกมาทำมาหากินเลี้ยงครอบครัว จึงมิได้ใส่ใจในการเมืองการปกครองของประเทศเท่าที่ควร เป็นแต่เพียงการชักชวนเพื่อน 2-3 คน อ่านหนังสือปรัชญาการเมืองของรุสโซ วอลแตร์ โซลา ประวัติการปฏิวัติของฝรั่งเศส ฯลฯ ป่วยในขณะนั้นจึงเป็นเพียงไทยมุงคอยติดตามอ่านข่าวสารบ้านเมืองเท่านั้น

งานแรกในชีวิต ...

แม่กัดฟันส่งเสียป่วยจนเรียนจบชั้นมัธยมแปด แผนกวิชาภาษาฝรั่งเศสในปี 2475 ความที่ป่วยเก่งกาจในวิชาคณิตศาสตร์และภาษาฝรั่งเศส ทำให้ทางโรงเรียนอัสสัมชัญจ้างเขาเป็นครูด้วยเงินเดือนๆ ละ 40 บาท ป่วยจึงเริ่มทำงานครั้งแรกเมื่ออายุ 18 และรับบทบาทเป็นหัวหน้าครอบครัวอย่างเต็มตัว

อาจารย์ป่วยสอนหนังสือที่โรงเรียนอัสสัมชัญอยู่ 4 ปีเศษ เริ่มจากเป็นครูชั้นมัธยม 2 ต่อมาเป็นครูมัธยม 5 และเป็นครูสอนพิเศษชั้นมัธยม 5-6-7-8 ในเวลาต่อมา ระหว่างที่เป็นครูอยู่นั้น อาจารย์ป่วยมักจะไปหาเพื่อนซึ่งเรียนอยู่ที่โรงเรียนกฎหมายทุกวันพฤหัสบดี เป็นวันหยุดของโรงเรียนอัสสัมชัญ ดังนั้นเมื่อมีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นในปี 2477 ซึ่งในสมัยนั้นเป็นตลาดวิชาที่เปิดรับนักศึกษาไม่จำกัดจำนวน เสียค่าใช้จ่ายต่ำ และไม่ต้อง

ไปเรียนเต็มเวลา ผู้ใฝ่รู้อย่างอาจารย์ป่วยจึงไม่รอช้า สมัครเข้าเรียน เป็นนักศึกษารุ่นแรกของมหาวิทยาลัยแห่งนี้

อาจารย์ป่วยเรียนไปพลาง ทำงานไปพลาง ก็สามารถสอบไล่ ได้เป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตภายในกำหนด 3 ปี หลังจากนั้นจึงลาออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญ มาทำงานเป็นล่ามภาษาฝรั่งเศสให้กับอาจารย์ ชาวฝรั่งเศสที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ทั้งๆ ที่เป็น นักเรียนแผนกภาษาฝรั่งเศส แต่อาจารย์ป่วยก็สามารถสอบชิงทุน รัฐบาลไปศึกษาต่อทางเศรษฐศาสตร์และการคลังที่ London School of Economics and Political Science ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นสถานศึกษา เข้าชั้น “กระดูก” ของประเทศอังกฤษ ในเวลาต่อมา

ช่วงเวลานี้เองที่ป่วยได้ทดแทนคุณของแม่ ด้วยการยอมตามใจ แม่ ซึ่งปลื้มใจที่ลูกชายสามารถสอบชิงทุนไปเรียนเมืองนอกได้ จึงจับ ป่วยตระเวนลาญาติพี่น้องเพื่อนฝูงอยู่หลายอาทิตย์ อาจารย์ป่วยเล่า ถึงเหตุการณ์นี้ว่า “เคราะห์ดีผมทนไปกับแม่ทุกนัด ถ้าไม่ไปคงจะนึก เสียตายและเสียใจมาถึงบัดนี้ เพราะเป็นโอกาสสุดท้ายแล้วที่จะทำ ตามใจแม่ ผมไปเมืองนอกเดือนเมษายน 2481 ต่อมาอีก 6 เดือน แม่ก็ตาย”

อาจารย์ป่วยใช้เวลา 3 ปี ก็เรียนจบปริญญาตรีทางเศรษฐ ศาสตร์ โดยได้รับเกียรตินิยมอันดับหนึ่ง เขาเป็นนักเรียนไทยเพียง คนเดียวที่ได้รับเกียรตินิยมอันดับหนึ่งจากสถาบันแห่งนี้ ทำให้ได้รับ ทุนจากมหาวิทยาลัยศึกษาต่อชั้นปริญญาเอก แต่กว่าจะได้ผลการ เรียนที่เยี่ยมยอดขนาดนี้ อาจารย์ป่วยต้องทุ่มเทแรงใจแรงกายอย่าง สุดกำลัง

“เมื่อผมเรียนอยู่ที่อังกฤษ ยิ่งต้องพากเพียรเป็นพิเศษ เพราะรู้ว่าภาษาอังกฤษเราแพ้เปรียบเพื่อนนักเรียนด้วยกัน ส่วนมากผมเข้าห้องสมุดอ่านตำราตั้งแต่เช้า แล้วออกจากห้องสมุดกลับบ้าน เมื่อห้องสมุดปิดคือตอนสามทุ่มครึ่ง ถึงเวลาฟังคำบรรยายหรือเข้าห้องเรียนก็ไป ถึงเวลาอาหารก็รับประทานอยู่ในมหาวิทยาลัยหรือในที่ใกล้เคียง (มีเพื่อนนักเรียนไทยอีกคนหนึ่งช่วยบังคับใจซึ่งกันและกัน)”

แต่อาจารย์ป่วยไม่ได้คร่ำเคร่งเรียนอย่างเดียว ท่านจะพักสมองด้วยการไปดูหนังบ้าง เล่นบิลเลียดบ้าง สลับกันไป ยิ่งใกล้สอบท่านจะเลิกดูหนังสือไปเลย แต่จะใช้วิธีดูบันทึกที่ย่อเรื่องไว้ และใช้เวลาที่เหลือถกอภิปรายกับเพื่อนนักศึกษาด้วยกัน

“...เอาข้อสอบเก่าๆ มาผลัดกันตอบคนละข้อสองข้อให้คนอื่นฟัง ให้คนอื่นท้วง ความกระจำแจ้งในวิชาก็เกิดขึ้น แต่ละคนสมองก็โปร่งเพราะไม่ต้องคร่ำเครียดอ่านตำรา ถ้าไม่เข้าใจตอนไหนก็ชักเพื่อนเอา เวลาจะตอบสอบไล่ก็สามารถตอบได้รวดเร็วชัดเจน เพราะได้ซ้อมกันมาแล้ว เคยถูกขัดคอกันมาแล้ว และเคยหัดอภิปรายซึ่งกันและกันแล้ว”

ที่ดินแดนผู้ดี อาจารย์ป่วยได้มีโอกาสรู้จักกับเพื่อนนักเรียนไทยคนหนึ่งชื่อ พร้อม วัชรคุปต์ ซึ่งภายหลังเป็นนักวิทยาศาสตร์ปริญญาเอกทางโลหะกรรม เพื่อนคนนี้เองที่ได้เตือนสติให้อาจารย์ป่วยสนใจการเมืองในประเทศไทย ทั้งสองมักถกกันเสมอในเรื่องเกี่ยวกับเสรีภาพ ประชาธิปไตย ลัทธิการเมืองฝ่ายซ้าย ฝ่ายกลาง ฝ่ายขวา

นายเข้ม เย็นยิ่ง ...

ขณะที่อาจารย์ป๊วยกำลังเรียนปริญญาเอกอยู่นั้น สงครามโลกครั้งที่ 2 ก็ได้ก่อตัวขึ้นในทวีปยุโรป และได้ขยายตัวไปยังทวีปเอเชีย ประเทศไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เข้าร่วมกับญี่ปุ่นตัวแทนฝ่ายอักษะ ประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ ท่ามกลางเสียงคัดค้านของคนในชาติ จึงเริ่มมีขบวนการต่อต้านขึ้นทั้งในและนอกประเทศในนาม “เสรีไทย” โดยมีอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้นำเสรีไทยในประเทศ และม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เป็นผู้นำขบวนการที่สหรัฐฯ

เหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ 2 นี้เอง ที่ทำให้ชีวิตของอาจารย์ป๊วยต้องผกผันจนเกือบเอาชีวิตไม่รอด เพราะท่านกับเพื่อนอีกหลายคนตัดสินใจรับใช้ชาติด้วยการสมัครเป็นเสรีไทย ด้วยระลึกถึงคำสอนของแม่ที่ว่า เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ต้องจงรักภักดีต่อไทย

“ผมและเพื่อนๆ ลูกจีนอย่างผมอีกหลายคน ไม่เคยลังเลใจเลยที่จะสละชีพเพื่อชาติไทย เพราะนอกจากจะเกิดเมืองไทย กินข้าวไทยแล้ว ยังได้รับทุนเล่าเรียนจากรัฐบาลไทย ซึ่งคือเงินของชาวนาชาวเมืองไทย ไปเมืองนอก...”

เสรีไทย 36 คนสมัครเข้าเป็นทหารในกองทัพอังกฤษ หนึ่งในนั้นมีอาจารย์ป๊วยรวมอยู่ด้วย การรับใช้ชาติครั้งแรกของท่านเป็นไปในนามของ “นายเข้ม เย็นยิ่ง” กองทัพอังกฤษรับเสรีไทยทั้งหมดไว้ในกองกรรมกร หรือกองทหารกรุยทาง (Pioneer Corps) เพราะ

เป็นชนสัญชาติที่ประกาศเป็นข้าศึกกับอังกฤษ

เข้มนกับเพื่อนเสรีไทยต้องทำงานขุดมันฝรั่ง ขัดพื้นและเฝ้ายาม
โรงทหาร ทำงานสารพัดจนสามารถพิชิตใจของกองบัญชาการทหาร
อังกฤษได้สำเร็จ จึงถูกส่งไปฝึกการรบแบบกองโจร และฝึกปฏิบัติ
ราชการลับที่อินเดีย

ทศ พันธุมเสน เพื่อนเสรีไทย เล่าถึงนามแฝงของอาจารย์ป่วย
แบบติดตลกกว่า น่าจะเป็นเข้มน ขยันแหย่มากกว่าเข้มน เย็นยิ่ง ครั้งหนึ่ง
อาจารย์ป่วยโต้แย้งพันโทพอยน์ตัน ผู้บังคับบัญชาหน่วยเสรีไทยใน
กองโจรจนพันโทจนแค้น จึงเดือดดาลถึงกับสาปแช่งให้อาจารย์ป่วย
เป็นนายกรัฐมนตรีไทยภายหลังสงคราม

ฝึกปฏิบัติการจนชำนาญได้ไม่นาน นายเข้มนกับเพื่อนเสรีไทย
ในอังกฤษอีก 2 คน ได้รับคำสั่งให้เข้าไปติดต่อกับเสรีไทยในประเทศ
ซึ่งมี “รัฐ” หรืออาจารย์ปรีดี พนมยงค์ เป็นหัวหน้า ซึ่งขณะนั้นดำรง
ตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เพื่อหาทางตั้งสถานีวิชย
ติดต่อบริเวณกองทัพอังกฤษในอินเดียกับคณะเสรีไทย ปฏิบัติการ
แรกใช้วิธีเดินทางด้วยเรือดำน้ำจากศรีลังกา โดยมีเป้าหมายขึ้นฝั่งที่
ตะกั่วป่า จ.พังงา แต่ภารกิจถูกยกเลิก เพราะไม่มีสัญญาณจากชายฝั่ง
ว่ามีคนมาคอยรับ หลังจากที่เขาต้องใช้ชีวิตอยู่ในเรือดำน้ำที่ทั้งร้อน
และน่าเบื่อหน่ายอยู่ 1 สัปดาห์

เมื่อแผนหนึ่งไม่สำเร็จ แผนสองก็เริ่มขึ้น เข้มนได้รับมอบหมาย
ให้ลักลอบเข้าประเทศไทยอีกครั้ง แต่ครั้งนี้เป็นการกระโดดร่มชูชีพ
จากเครื่องบิน พร้อมอุปกรณ์เครื่องรับส่งวิทยุ โดยการกระโดดแบบ
ลุ่ม เพราะไม่มีใครมารับที่ภาคพื้นดิน ภารกิจครั้งนี้คือ ติดต่อบริเวณ

วิทยุกับฐานทัพที่อินเดีย รับคนที่จะกระโดดร่มชุดต่อไป และติดต่อกับเสรีไทยในประเทศ ภารกิจครั้งนี้มีการตกลงกันในหมู่เสรีไทยว่า หากถูกคนไทยจับได้จะต้องไม่ใช้อาวุธต่อสู้กับคนไทยด้วยตัวเอง แต่ ถ้าถูกทหารญี่ปุ่นจับได้จะขอสู้อย่างเดียว

แซมและเพื่อนเสรีไทยอีก 2 คนกระโดดร่มลงที่ชัยนามสำเร็จ แต่จุดที่ลงห่างจากเป้าหมายที่อยู่ในป่ามาก แซมนั้นโชคร้ายกว่าเพื่อนที่ข้อเท้าแพลง ทั้งสามพยายามติดต่อกับกองทัพอังกฤษที่อินเดียแต่ไร้ผล สุดท้ายทั้งหมดก็ถูกตำรวจไทยจับกุมตัวได้ ด้วยข้อหาทรยศต่อชาติและทำจารกรรม

แซมถูกข้อมและล่ามโซ่เยี่ยงนักโทษ ก่อนจะถูกส่งตัวมายังสันติบาลในกรุงเทพฯ ช่วงเวลานี้เองที่แซมได้รับความช่วยเหลือจากตำรวจที่เป็นเสรีไทย ทำให้มีโอกาสติดต่อกับรัฐ และส่งวิทยุไปยังกองทัพอังกฤษที่อินเดียได้สำเร็จ ทำให้หน่วยทหารจากอังกฤษและสหรัฐฯ สามารถเล็ดลอดเข้ามาปฏิบัติงานในแผ่นดินไทยได้สะดวกมากขึ้น

ปลายสงครามโลกในปี 2488 อาจารย์ปรีดีได้ส่งแซมกลับอังกฤษ เพื่อขอร้องให้รัฐบาลอังกฤษยอมรับว่า ขบวนการเสรีไทยเป็นรัฐบาลอันชอบธรรมของไทย ทำนองเดียวกับที่สหรัฐฯ ได้รับรองมาก่อนหน้านี้ รวมทั้งเจรจาให้อังกฤษยอมปล่อยเงินตราสำรองที่รัฐบาลไทยฝากไว้

ภารกิจของแซม เย็นยิ่ง ยังไม่จบสิ้น เมื่อสงครามโลกยุติ แซมซึ่งขณะนั้นได้รับยศเป็นพันตรีแห่งกองทัพบกอังกฤษ ได้รับเลือกเป็นหนึ่งในคณะผู้แทนไทยเดินทางไปเจรจาทางการทหารและการเมือง

กับฝ่ายอังกฤษ ที่นครแคนดี ประเทศศรีลังกาถึง 2 ครั้ง

จากนั้นก็ได้รับคำสั่งจากหัวหน้าเสรีไทย ให้ปฏิบัติภารกิจครั้งสุดท้าย ด้วยการร่วมกับนายทหารเสรีไทยจากสหรัฐอเมริกา ถวายอารักขาแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล และพระอนุชาที่กักตาดำ ประเทศอินเดีย ซึ่งเสด็จ จากสวิตเซอร์แลนด์เพื่อเสด็จนิวัติประเทศไทยหลังสงคราม นายเข้ม เยืนยั้งนับเป็นเสรีไทยสายอังกฤษคนเดียว ที่ได้รับเกียรติให้ไปร่วมกับนายทหารเสรีไทยสายอเมริกัน

เมื่อภารกิจเสร็จสิ้น อาจารย์ป่วยได้คินยศทางทหารให้กับกองทัพบกอังกฤษ เพื่อกลับไปศึกษาต่อ อาจารย์ป่วยเริ่มเรียนใหม่อีกครั้งในต้นปี 2489 หลังจากไปเป็นทหารเสีย 3 ปีกว่า อาจารย์ป่วยได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “เศรษฐศาสตร์ว่าด้วยการควบคุมดินบุก” และสอบปากเปล่าเสร็จในปลายปี 2491

แต่เพราะเวลานั้นที่ประเทศไทยมีการทำรัฐประหารล้มรัฐบาลของอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ และมีข่าวลือว่า อาจารย์ป่วยและเสรีไทยคนอื่น ๆ ได้กระโดดร่มเข้ากรุงเทพฯ เพื่อร่วมปฏิวัติหรือปฏิวัติซ้อน บรรดาพี่น้องทางกรุงเทพฯ ร้อนใจ จึงเขียนจดหมายมาบอกให้อย่าเพิ่งเดินทางกลับ เพราะอาจได้รับอันตรายได้ อาจารย์ป่วยจึงเข้าไปขอร้องอาจารย์ให้ยืดเวลาประกาศผลสอบไล่ อาจารย์ป่วยจึงสำเร็จปริญญาเอกทางเศรษฐศาสตร์ในปี 2492

การกลับสู่บ้านเกิดเมืองนอนเพื่อรับใช้ชาติบ้านเมืองของอาจารย์ป่วยครั้งนี้ นอกจากจะได้ใบปริญญาเอกแล้ว ท่านยังได้ศรัทธารยากลับไปฝากญาติพี่น้องด้วยคนหนึ่ง เธอเป็นนักสังคมสงเคราะห์ ชื่อ

มาร์กาเรต สมิธ อดีตนักศึกษาปริญญาตรีเกียรตินิยมทางสังคมวิทยา บุตรสาวของเสมียนตลาดหุ้นในลอนดอน ทั้งสองพบกันที่ London School of Economics และตัดสินใจแต่งงานกันขณะที่อาจารย์ปวย กำลังเรียนปริญญาเอก

ข้าราชการตัวอย่าง ...

เมื่ออาจารย์ปวยเดินทางกลับเมืองไทยในฐานะดอกเตอร์หนุ่ม ทางเศรษฐศาสตร์ที่มีเพียงไม่กี่คนในเวลานั้น ประกอบกับกิตติศัพท์ วิจารณ์ของนายเข้ม เย็นยิ่ง สมัยสงครามโลกครั้งที่สองยังไม่จางไป จากหัวใจคนไทย ทำให้มีบริษัทต่างๆ เสนอให้อาจารย์ปวยไปทำงาน ด้วยเงินเดือนแพงๆ ทั้งๆ ที่ท่านมีสิทธิที่จะไม่ต้องกลับมาทำงาน ใช้ทุนเพราะเป็นเสรีไทยรับใช้ชาติไปแล้ว แต่ท่านกลับเลือกที่จะเข้ารับราชการ ด้วยเหตุผลที่ว่า “...นอกจากจะเกิดเมืองไทย กินข้าวไทย แล้ว ยังได้ทุนเรียนจากรัฐบาลไทย ซึ่งคือเงินของชาวนาชาวเมืองไทย ไปนอก แล้วผูกใจว่าจะรับราชการไทยด้วย”

อาจารย์ปวยเข้ารับราชการครั้งแรกด้วยเงินเดือนเพียง 1,600 บาท ในตำแหน่งเศรษฐกร กรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง ขณะนั้นเศรษฐกิจไทยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กำลังอยู่ในภาวะฟื้นตัว รัฐบาลไทยต้องเจรจาขอเงินกู้จากธนาคารโลกเพื่อมาบูรณะซ่อมแซม ประเทศ สร้างเขื่อน สร้างถนนหนทาง ฯลฯ แม้อาจารย์ปวยจะเป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อย แต่ก็ป็นนักเศรษฐศาสตร์ไทยรุ่นแรกๆ

ที่ได้รับการอบรมมาจากตะวันตก จึงเป็นผู้หนึ่งที่เข้าร่วมเจรจาขอ
กู้เงินจากต่างประเทศจนเป็นผลสำเร็จ รวมทั้งได้รับทุนจากธนาคาร
โลกไปฝึกอบรมโครงการกู้เงินที่สหรัฐอเมริกาด้วย

อาจารย์ป่วยได้เขียนเล่าไว้ว่า

“คนที่มีอายุมากๆ คงจะจำได้ว่า เมื่อเลิกสงครามใหม่ๆ นั้น
เศรษฐกิจการคลังการธนาคารของไทยเรายุ่งเหยิงเต็มที่ รัฐบาลได้
ตั้งสำนักงานข้าวขึ้นตามความจำเป็นของกาลสมัย โดยการส่งออก
อยู่ในกำมือของรัฐบาล ใครจะส่งข้าวออกได้ต้องผ่านสำนักงานโดย
ได้รับใบอนุญาต อัตราแลกเปลี่ยนเงินกับต่างประเทศก็มีหลายอัตรา
อัตราทางการใช้สำหรับข้าวส่งออกและสินค้าเข้าบางชนิด เช่น หนังสือ
หรือสินค้าที่รัฐบาลส่งเข้า มีอีกอัตราหนึ่งใช้สำหรับดิบๆส่งออก อีก
อัตราหนึ่งสำหรับยาง นอกนั้นใช้อัตราเสรีในทางตลาด ซึ่งขึ้นลง
ฮวบฮาบเป็นที่ระส่ำระสาย นอกจากนั้นก็มียออัตราตลาดมืดอีกอัตรา
หนึ่ง เรื่องนี้ทำให้เศรษฐกิจปั่นป่วน จะวางแผนอะไรก็ยากทั้งทาง
รัฐบาลและเอกชน

และเนื่องด้วยมีความไม่แน่นอนในอัตราแลกเปลี่ยนเงิน การ
ส่งสินค้าเข้าจึงเสี่ยงต่อกระแสนของอัตรา พ่อค้าจึงต้องคิดเผื่อไว้ ทำ
ให้ข้าวของแพงเปล่าๆ ส่วนการคลังนั้นเล่าก็วุ่นวายเต็มที่ หลายปี
รัฐบาลต้องตั้งงบประมาณรายได้เพียงน้อยกว่ากึ่งหนึ่งของงบประมาณ
รายจ่าย นอกนั้นต้องกู้เงินจากธนาคารชาติหรือกู้จากต่างประเทศ
ตลาดพันธบัตรหรือตัวเงินคลังพูดได้ว่าไม่มี ส่วนบัญชีงบประมาณ
เล่า ก็ค้างการชำระมาเป็นหลายๆ ปี ที่ทำมาแล้วก็ไม่ลงตัวต้องเดากัน
บ้าง ทำให้คาดการณ์ไม่ถูก บางครั้งจะจ่ายเงินเดือนข้าราชการ ต้อง

โทรศัพท์ขอกู้เงินธนาคารชาติกันเป็นงานด่วน ถนนหนทางเล่าก็เป็น
ลูกรังทางแคบทั่วราชอาณาจักร

การแก้ไขระบบเศรษฐกิจการธนาคารการคลังเช่นว่านี้ เป็น
เรื่องที่เพื่อนๆ ของผมและผมร่วมมือร่วมใจกันทำระหว่างปี 2495
ตลอดมา และต้องกินเวลาอยู่หลายปี เพื่อนๆ ที่กล่าวนี้คงจะเอ่ยชื่อ
ไม่หมด แต่ก็มีคุณบุญมา วงษ์สวรรค์ คุณสมหมาย ฮุนตระกูล คุณ
พิสุทธ์ นิมมานเหมินท์ คุณหญิงสุภาพ ยศสุนทร คุณกรองทอง
ชุตินา ส่วนมากเป็นคนรุ่นหนุ่มสาวในธนาคารแห่งประเทศไทยและ
กระทรวงการคลัง”

3 ปีต่อมา อาจารย์ป๋วยก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยฝ่าย
วิชาการของปลัดกระทรวงการคลัง มิเพียงเท่านั้น ท่านยังทำงาน
พิเศษช่วยงานที่ธนาคารแห่งประเทศไทย สภาพัฒนาการเศรษฐกิจ
และมีตำแหน่งเป็นกรรมการในคณะกรรมการต่างๆ หลายแห่ง แม้
ท่านต้องทำงานหลายแห่ง แต่ปรากฏว่าไม่เคยมีงานค้างคาอยู่บน
โต๊ะของท่านเลย หนังสือต่างๆ ที่ทางกองเสนอไปจะผ่านการแก้ไข
ด้วยข้อความสละสลวยรัดกุม ครอบคลุมเนื้อหาทุกแง่มุม และส่ง
ไปถึงปลัดกระทรวงอย่างรวดเร็ว รวมทั้งส่งกลับมาในเวลาเร็วด้วย
เช่นกัน

พวปี 2496 อาจารย์ป๋วยก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรอง
ผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย พร้อมๆ กับเป็นกรรมการบริหาร
ของสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ ขณะที่มียายุเพียง 37 ปี ท่านได้มีส่วน
ทำให้อัตราแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศ ซึ่งมีปัญหามากในสมัย
นั้นมีเสถียรภาพมากขึ้น นักลงทุนมั่นใจค่าของเงินบาทมากขึ้น ทำให้

ราคาสินค้าลดลง ขณะเดียวกันเงินสำรองระหว่างประเทศก็ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น

อาจกล่าวได้ว่า อาจารย์ป๋วยเป็นผู้ที่มีบทบาททางเศรษฐกิจของประเทศมากที่สุดในระยะหลังสงคราม เพราะท่านมีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบายการเงินและการคลังของประเทศ และเป็นผู้วางรากฐานที่สำคัญสำหรับการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมตะวันตกในสมัยต่อมา

และทั้งๆ ที่อาจารย์ป๋วยต้องทำงานในตำแหน่งที่ต้องรับผิดชอบสูง ท่านยังปลีกเวลาไปเป็นผู้บรรยายพิเศษวิชาเศรษฐศาสตร์ทั้งที่ธรรมศาสตร์และจุฬาฯ อยู่เสมอ เพราะในสมัยนั้นอาจารย์มหาวิทยาลัยที่มีความรู้ชั้นสูงยังมีไม่เพียงพอ ทางมหาวิทยาลัยต้องเชิญนักวิชาการที่จบการศึกษาชั้นสูงจากประเทศตะวันตก และกลับมาทำงานราชการหรือเอกชนมาเป็นอาจารย์พิเศษอยู่เสมอๆ

อาจารย์ป๋วยนั้นมีวิญญูณของครูผู้ให้ติดตัวมาตั้งแต่ครั้งเป็นครูที่โรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว รวมทั้งเป็นนักการศึกษาด้วยคนหนึ่ง จึงไม่น่าแปลกใจเลยที่ตลอดเวลาที่รับราชการ ไม่ว่าจะเป็นที่กระทรวงการคลัง ธนาคารแห่งประเทศไทย หรือที่สำนักงานงบประมาณ อาจารย์ป๋วยจะมุ่งสร้างและพัฒนาคนรุ่นหนุ่มสาว ไม่ว่าจะเป็นการให้คำแนะนำ สนับสนุน รวมทั้งให้กำลังใจ ท่านมักกล่าวอยู่เสมอว่า อีกไม่นานคนรุ่นของท่านก็จะพ้นหน้าที่ไปแล้ว คนรุ่นหนุ่มสาวนี้เองที่จะรับภาระช่วยกันทำงานให้ชาติบ้านเมืองต่อไป

ตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารชาตินี้เอง ที่ทำให้อาจารย์ป๋วยพบวิกฤติในชีวิตข้าราชการเป็นครั้งแรก เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

(ขณะนั้นมียศพลเอก) มีความประสงค์จะซื้อธนาคารพาณิชย์แห่งหนึ่ง แต่เนื่องจากธนาคารแห่งนั้นทำผิดระเบียบของธนาคารชาติ และกำลังจะถูกปรับเป็นเงินหลายล้านบาท อาจารย์ป่วยในฐานะผู้รับผิดชอบ จึงถูกเชิญไปพบกับจอมพลสฤษดิ์ถึง 2 ครั้ง ท่ามกลางนายทหารเกือบ 20 คน จอมพลสฤษดิ์ขอให้ยกเลิกการปรับ แต่อาจารย์ป่วยปฏิเสธและยื่นกรณให้คณะรัฐมนตรีปรับธนาคารแห่งนั้น ทั้งนี้เพราะ

“...ผมได้กลับไปคิดและปรึกษากับเมียแล้วว่า เรากียังมีการเงินอยู่เป็นอันมาก ลูกๆ ก็ยังเล็กอยู่ แต่คำเสนอของจอมพลสฤษดิ์นั้น เราทำให้ไม่ได้จะเสียชื่อ จึงยื่นกรณตามเดิมทุกประการ ช้ายังบอกว่า ทางคุณสฤษดิ์ และคุณเผ่าก็มีอำนาจอยู่ในคณะรัฐมนตรี ถ้าต้องการให้คณะรัฐมนตรีลงมติอย่างไร ก็คงจะสำเร็จ ส่วนผมจำเป็นต้องเสนอคณะรัฐมนตรีไปตามรูปผ้า”

ในที่สุด คณะรัฐมนตรีก็ปฏิบัติตามข้อเสนอของอาจารย์ป่วย ผลก็คือ อาจารย์ป่วยถูกปลดจากตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารชาติ และให้กลับไปดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญกระทรวงการคลังตามเดิมนับเป็นรองผู้ว่าฯ ที่อยู่ในตำแหน่งสั้นที่สุดคือ เพียง 7 เดือนเศษ

เรื่องราวระหว่างอาจารย์ป่วยกับจอมพลสฤษดิ์ฯ าลงได้ไม่นาน อาจารย์ป่วยก็เกิดมีเรื่องขัดแย้งกับพลเอกเผ่า ศรียานนท์ อธิบดีกรมตำรวจ และรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการคลัง เพราะพลเอกเผ่าพยายามเสนอให้บริษัทแห่งหนึ่งในสหรัฐอเมริกา ซึ่งตนเองมีผลประโยชน์อยู่ เป็นผู้จัดพิมพ์ธนบัตรของไทยแทนบริษัท ทอมมัส เดอลารู ของอังกฤษ

คณะรัฐมนตรีแต่งตั้งให้อาจารย์ป่วยเป็นผู้พิจารณาเรื่องนี้

อาจารย์ป่วยตรวจสอบแล้วเห็นว่า บริษัทดังกล่าวฝีมือไม่ดี ปลอมง่าย และผู้จัดการก็มีชื่อเสียงไม่สู้ดีนัก จึงทำรายงานเสนอให้ใช้บริษัท ทอมมัส เดอลารู ตามเดิม คณะรัฐมนตรีก็มีมติเห็นชอบด้วย เหตุการณ์ครั้งนี้สร้างความไม่พอใจให้แก่พลเอกเผ่า ผู้ได้ชื่อว่าเป็นอธิบดีกรมตำรวจที่เหี้ยมที่สุดเป็นอย่างมาก

อาจารย์ป่วยรู้ตัวดีว่า เป็นที่ไม่พอใจของผู้เป็นใหญ่ในบ้านเมือง จึงคิดจะไปทำงานที่เมืองนอกสักระยะหนึ่ง เพื่อหลีกเลี่ยงการทะเลาะเบาะแว้งซึ่งกันและกัน โดยให้อาจารย์ที่อังกฤษหางานให้ทำ แต่ความเรื่องนี้รู้ถึงหูคุณพระบริภักษ์ยุทธกิจ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ขณะนั้น ด้วยความที่ไม่อยากให้คนดีมีฝีมืออย่างอาจารย์ป่วยลาออกจากราชการ คุณพระฯ จึงส่งอาจารย์ป่วยให้ไปทำงานเป็นที่ปรึกษาเศรษฐกิจการคลัง ประจำสถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ แทน

ปี 2499 อาจารย์ป่วยจึงจากประเทศไทยไปทำงานและใช้ชีวิตที่เมืองผู้ดีอีกครั้ง และยังได้เป็นผู้แทนไทยประจำคณะมนตรีดีบุกระหว่างประเทศอีกด้วย ส่งผลให้ประเทศไทยสามารถขายแร่ดีบุกซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญในสมัยนั้นได้มากขึ้น

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ทำรัฐประหารยึดอำนาจการปกครองในปี 2501 แม้จอมพลสฤษดิ์จะมีชื่อเสียงไม่สู้ดีนัก แต่ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ฉลาดเลือกใช้คน จึงพยายามชักจูงผู้มีความรู้ความสามารถให้มาช่วยงาน หนึ่งในนั้นมีอาจารย์ป่วยรวมอยู่ด้วย

ถึงจอมพลสฤษดิ์จะเคยไม่พอใจอาจารย์ป่วยมาก่อน แต่เขาก็ฉลาดพอที่จะรู้ว่า อาจารย์ป่วยเป็นคนดี เป็นข้าราชการที่ซื่อสัตย์

มีความรู้ความสามารถทางเศรษฐกิจจนจัดหาตัวจับยาก จึงเรียกตัวอาจารย์ป๊วยให้กลับมาช่วยพัฒนาชาติบ้านเมือง

ฝ่ายอาจารย์ป๊วยเมื่อเห็นว่ามีผู้หลักผู้ใหญ่อย่างหม่อมหลวงเดช สนธิวงศ์ คุณเล้ง ศรีสมวงศ์ คุณทวี บุญยเกตุ คุณพระเวช ยันต์รังสฤษฎี ฯลฯ ร่วมอยู่เป็นจำนวนมาก และเห็นว่าจอมพลสฤษดิ์มีความตั้งใจพัฒนาบ้านเมืองอย่างจริงจัง จึงตัดสินใจร่วมงานด้วยในตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานงบประมาณ ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ตั้งขึ้นใหม่

ต่อมาเมื่อโชติ คุณะเกษม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังลาออก ขณะนั้นอาจารย์ป๊วยกำลังประชุมคณะมนตรีดีบุกโลกอยู่ที่ลอนดอน จอมพลสฤษดิ์ได้โทรเลขไปถึงเพื่อเสนอให้รับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังที่ว่างอยู่ แต่อาจารย์ป๊วยได้โทรเลขตอบมาว่า ไม่ขอรับตำแหน่งนี้ เพราะได้สาบานไว้สมัยเข้าเป็นเสรีไทยว่า จะไม่รับตำแหน่งการเมืองใดๆ จนกว่าจะเกษียณอายุราชการ เพื่อให้แน่ใจว่าการเข้าเป็นเสรีไทยนั้น ไม่ใช่เพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว

จอมพลสฤษดิ์จึงมีโทรเลขอีกฉบับหนึ่งเร่งรัดให้อาจารย์ป๊วยยอมรับตำแหน่งความว่า “ประเทศชาติกำลังอยู่ในภาวะคับขันทางเศรษฐกิจ เห็นมีแต่คุณที่จะช่วยผมได้...”

แต่อาจารย์ป๊วยก็ตอบปฏิเสธไปว่า ตนยินดีรับใช้ประเทศชาติทุกอย่าง แต่ไม่ใช่ในฐานะรัฐมนตรี

เมื่ออาจารย์ป๊วยกลับจากการประชุมคณะมนตรีดีบุก จอมพลสฤษดิ์ก็แต่งตั้งให้ท่านเป็นผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยในปี 2502 ต่อมาได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ว่าการสำนักงานเศรษฐกิจ

การคลังอีกตำแหน่งหนึ่ง อาจารย์ป๋วยจึงควบคุมทั้งนโยบายการเงิน การคลัง และงบประมาณของประเทศ ขณะที่มียายุเพียง 44 ปี

สุดท้าย เมื่อท่านรู้สึกว่ ตนเองมีตำแหน่งรับผิดชอบมากเกินไป เป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง ภายหลังจึงได้ลาออกจากตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานงบประมาณ หลังจากทำงานในตำแหน่งนี้ได้ 3 ปี

ผู้ว่าการแบงก์ชาติยาวนานที่สุด ...

อาจารย์ป๋วยดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย เป็นเวลาถึง 12 ปีเศษ นับเป็นผู้ว่าการฯ ที่อยู่ในตำแหน่งยาวนานที่สุดในประวัติศาสตร์ของแบงก์ชาติ นอกจากบทบาทในแบงก์ชาติ แล้ว ในช่วงเวลานั้นท่านยังเป็นบุคคลสำคัญที่ผลักดันให้เกิดสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติและคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนในปี 2502 การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกในปี 2504

ท่านยังเป็นกรรมการบริหารของสภาพัฒนาฯ เป็นกรรมการสภาการศึกษาแห่งชาติ ท่านจึงเป็นเหมือนอย่างاتیเพื่อนร่วมงาน นักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกันที่ถูกส่งมาช่วยพัฒนาประเทศไทยได้ กล่าวไว้ว่า “อาจารย์ป๋วยเป็นสถาปนิกใหญ่ของยุทธศาสตร์การพัฒนา ที่กระตุ้นให้เกิดการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจของประเทศในอัตราที่น่าประทับใจมาก”

การที่อาจารย์ป๋วยดำรงตำแหน่งอันหลากหลายเช่นนี้ เพราะ

ถือคติที่ว่า ผู้ใหญ่ของแบงก์ชาติ โดยเฉพาะผู้ว่าการฯ นั้นจะอยู่แต่ในรั้วในวังบางขุนพรหมอย่างเดียวไม่ได้ ต้องออกไปสู่กับคนข้างนอก เพราะถ้าไม่ออกไปสู่กับคนข้างนอก ภัยจะรุกรมาถึงตัว

“...ภัยอันนี้คือ เขาเรียกร่องเอาเงิน อาทิ โครงการต่างๆ ที่ไม่มีประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการที่จะติดต่อกับรัฐบาล ย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องให้บุคคลของรัฐบาลเชื่อถือได้ว่า เราไม่ได้เห็นประโยชน์ส่วนตัว ไม่ได้เห็นประโยชน์ของแผ่นดิน ผู้ใหญ่ในธนาคารชาติจะต้องมีความกล้าหาญพอสมควร ถ้าอะไรที่ไม่ดีจำเป็นต้องพูดออกมา ถ้าไม่มีความกล้าแล้วอย่าเป็นดีกว่า เพราะเหตุว่าไม่ได้ทำหน้าที่ และผู้ใหญ่ในธนาคารชาติเป็นนักบุญไม่ได้ เมื่อมีความจำเป็นจะต้องท้วงติงรัฐบาล จะนิ่งเป็นทองไม่รู้ร้อนไม่ได้ ถือว่าบกพร่องต่อหน้าที่”

ธนาคารแห่งประเทศไทยภายใต้การนำของท่านอาจารย์ปิย สามารถรักษาเสถียรภาพเงินตราไว้ได้อย่างแข็งแกร่ง เงินบาทได้รับความเชื่อมั่นจากนักลงทุนทั้งในและนอกประเทศ ทำให้มีการค้าขายเพิ่มขึ้น เงินทุนสำรองระหว่างประเทศก็เพิ่มมากขึ้นเป็นประวัติการณ์ ธนาคารแห่งประเทศไทยเริ่มขยายสาขาออกสู่ภูมิภาค มีการร่างพระราชบัญญัติการธนาคารพาณิชย์ขึ้นใหม่ ซึ่งถือเป็นแม่บทของธนาคารพาณิชย์สมัยใหม่ มีการตั้งโรงพิมพ์ธนบัตร อนุมัติให้มีการขยายงานธนาคารพาณิชย์ไปทั่วราชอาณาจักร ซึ่งทำให้กิจการของธนาคารพาณิชย์ต่างๆ เจริญรุดหน้าอย่างทุกวันนี้

อาจารย์ปิยได้เปิดศักราชใหม่ให้กับแบงก์ชาติ โดยนำพาให้แบงก์ชาติดำเนินนโยบายได้อย่างเป็นอิสระ โดยยึดมั่นในหลักจริยธรรม ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองใดๆ บรรดานาย

ธนาคารหรือแม้แต่ผู้นำประเทศอย่างจอมพลสฤษดิ์ก็ให้ความสนใจ นั่นอาจเป็นเพราะจอมพลสฤษดิ์ฉลาดพอที่จะรู้ว่า วิธีที่จะทำให้คนที่ซื้อตรงและมีความสามารถอย่างอาจารย์ป่วยอยู่ร่วมงานได้คือ การปล่อยให้ทำงานอย่างที่ท่านอยากทำ โดยไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวมากนัก

แม้จะมีตำแหน่งใหญ่โตระดับบุคคลชั้นนำของประเทศ แต่อาจารย์ป่วยก็ยังคงเป็น “ป่วย” คนเดิม ที่เป็นกันเองไม่ถึงตัว ใช้ชีวิตเรียบง่าย ขับรถออสตินเก่าๆ แต่งตัวธรรมดา ไม่สวมเสื้อนอกไปทำงาน หลังเลิกงานก็มักพับแขนเสื้อขึ้น

พอถึงวันขึ้นปีใหม่ มีคนนำของขวัญมาให้ท่านมากมาย กองพะเนินอยู่บนโต๊ะ แต่ท่านกลับเลือกเอาสมุดบันทึกเล่มเล็กๆ เพียงเล่มเดียวไว้เป็นสมบัติของตัวเอง นอกนั้นท่านแจกจ่ายแก่ผู้ใต้บังคับบัญชาจนหมด ไม่มีแม้แต่จะเหลือกลับไปฝากบุตรกับภรรยาที่บ้าน หรือแม้แต่เงินเดือน ท่านก็รับที่กระทรวงการคลังและที่แบงก์ชาติอย่างละครึ่ง ที่เหลือก็แจกให้ลูกน้องหมด

การที่มีคนมาให้ของขวัญแก่อาจารย์ป่วยแทนที่จะทำให้ท่านดีใจ กลับเป็นการทำความลำบากใจให้แก่ท่านเสียมากกว่า ท่านเคยเขียนถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “เมื่อผมเป็นผู้ว่าการธนาคารนั้น เมียผมมีความเดือดร้อนมากอยู่ข้อหนึ่ง คือมีคนแปลกหน้าไปหาที่บ้านแล้วเอาของขวัญของกำนัลไปให้เสมอ ถ้าผมอยู่บ้านก็สะดวกหน่อย เพราะผมปฏิเสธเองได้ นอกจากจะเป็นคนรู้จักกันสนิทเป็นเพื่อนกัน และของขวัญก็เล็กน้อยก็รับเอาไว้ เพราะไม่ใช่ของกำนัลสินบน เราปฏิบัติกันอย่างนี้ตลอดมา”

อันที่จริงอาจารย์ป่วยก็เชื่อว่าจรรยาบรรณในทรัพย์สินคุณ ท่าน

มีแหล่งพำนักเพียงแห่งเดียวคือ เรือนไม้ชั้นเดียวหลังเล็ก ๆ ในซอย
อารี ที่ซื้อไว้ด้วยเงินผ่อนตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อจอมพล
สฤษดิ์ทราบเรื่อง ก็บอกกับอาจารย์ป่วยว่า จะปลูกตึกหลังใหญ่ที่อยู่
สบายให้ แต่ท่านก็ปฏิเสธอย่างนินม่นว่า “ขอบพระคุณ แต่ผมอยู่
สบายแล้ว” ครั้นพอถูกเข้าชี้หนักเข้า ท่านจึงพูดที่เล่นที่จริงว่า “เมีย
ผมเขาไม่ชอบอยู่ตึก ถ้าท่านสร้างตึกให้ก็จะเข้าอยู่ไม่ได้”

การที่อาจารย์ป่วยสามารถปฏิบัติตนอย่างที่ตั้งใจไว้ได้สำเร็จ
คงต้องยกความดีให้กับภรรยาของท่านด้วย ที่ไม่หลงลาภยศ เพราะ
หากว่าอาจารย์ป่วยแต่งงานกับผู้หญิงที่มีความต้องการในลาภยศ
อาจารย์ป่วยคงต้องลำบากใจมิใช่น้อย

เป็นที่รู้กันในหมู่พนักงานแบงก์ชาติว่า อาจารย์ป่วยเป็นผู้บังคับ
บัญชาที่มีความจริงใจกับผู้ใต้บังคับบัญชาทุกคน แม้ท่านจะเป็นผู้ที่
มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด แต่ไม่เยอหยิ่งดูถูกผู้อื่นที่มีสติปัญญาน้อย
กว่า ทุกคนในแบงก์จึงพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า อาจารย์ป่วยเป็นนาย
ที่ดีที่สุดเท่าที่เจอมาน เวลาท่านจะดูผู้ใต้บังคับบัญชาก็จะพูดในลักษณะ
ยิ้ม ๆ ทำให้ผู้ถูกดูไม่รู้สึกว่า ตนกำลังถูกดูอยู่ พร้อม ๆ กันนั้น ท่านก็
จะแนะนำหรือสอนงานเพื่อไม่ให้เกิดความผิดพลาดอีก

สุรพล เย็นอุรา พนักงานแบงก์ชาติ ผู้ใกล้ชิดอาจารย์ป่วย เป็น
ผู้หนึ่งที่ชื่นชอบการทำงานของอาจารย์ป่วย ได้พูดถึงท่านว่า

“...ดร.ป่วยฯ ไม่กำหนดแนวทางให้ใครต้องยึดถือปฏิบัติตาม
ทุกคนมีอิสระโดยเต็มที่ ทั้งในความคิดและการกระทำในการแสดง
ออกซึ่งความสามารถของตนเอง เมื่อคิดอย่างไรหรือเห็นอย่างไรก็ให้
แสดงความคิดเห็นนั้นมาให้พิจารณา

ไม่จำเป็นต้องคิดเหมือนอย่างที่ท่านคิด หรือเห็นเหมือนอย่างที่ท่านเห็น

ใครคิดดีเห็นดี ก็ให้ความเห็นพ้องและความสนับสนุน

เป็นทั้งหัวหน้างานและเป็นครูบาอาจารย์ไปในตัว หากพบข้อบกพร่องหรือยังขาดความสมบูรณ์ก็แก้ไขปรับปรุงให้ อันเป็นแนวทางให้ผู้เป็นเจ้านองาน เจ้านองความคิดนั้น ได้ศึกษาและจัดข้อบกพร่องที่เคยมีอยู่ให้ลดน้อยหรือหมดสิ้นไปในกาลภายหน้า

ไม่ชอบเอาความเก่งกล้าความรู้อันเป็นที่ยอมรับของตัวเองไปใช้เป็นเครื่องลบล้างหรือบั่นทอนกำลังใจในการทำงานของผู้ใด

เมื่อใดต้องการให้ผู้อื่นยอมรับความคิดความเห็นของท่าน ก็ไม่นิยมนำเอาเหตุผลที่ตัวเองเป็นผู้รับผิดชอบมาอ้าง โดยจะแสดงเหตุผลให้ผู้นั้นยอมรับหรือพอใจว่า เหตุใดท่านจึงเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย หรือเหตุใดจึงต้องเลือกใช้วิธีของท่าน

พบความผิดพลาดบกพร่องของผู้ใด ท่านก็ไม่แสดงออกเป็นหลักฐานด้วยตัวหนังสือ หรือใช้ถ้อยคำที่ทำให้ผู้นั้นต้องอับอายหรือละอายใจ

ในกรณีที่ยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น ก็ชอบที่จะให้ความยกย่องด้วยคำพูดหรือด้วยตัวหนังสือแล้วแต่ความเหมาะสม ระบุชื่อผู้เป็นเจ้านองความคิดเห็นนั้น...”

อาจารย์ป่วยเป็นคนมีอารมณ์ขัน เมื่อท่านจะวิจารณ์ผู้ใหญ่หรือนักการเมืองผู้ใดก็มักจะเป็นไปในลักษณะขำขัน และพยายามมองคนในแง่ดีไว้ก่อนเสมอโดยไม่ได้กล่าววาจาให้ร้ายใคร งานอย่างหนึ่งของอาจารย์ป่วยที่เป็นที่กล่าวขานในแบงก์ชาติก็คือ สุนทรพจน์ใน

งานเลี้ยงอาหารค่ำประจำปีของสมาคมนายธนาคาร จนกลายเป็นธรรมเนียมติดต่อกันหลายปี

อาจารย์ป๋วยจะใช้โอกาสนี้ พูดจาชักจูงว่านล่อมนายธนาคาร ให้ปฏิบัติตนในทางที่ถูกที่ควร ด้วยคำพูดที่สุภาพน้อมนวล มีเหตุมีผล และสอดแทรกอารมณ์ขัน บางครั้งอาจารย์ป๋วยก็ใช้สุนทรพจน์เตือนสติ ผู้ทรงอำนาจของประเทศ โดยเฉพาะสุนทรพจน์ประจำปี 2507 ซึ่งเป็นชิ้นที่สร้างความฮือฮามากที่สุด ซึ่งอาจารย์ป๋วยกล่าวเป็นคำกลอน มีใจความว่า จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรีเจ้าของคำขวัญ “จงทำดี จงทำดี จงทำดี” เคยประกาศห้ามมิให้ข้าราชการใหญ่โต เช่นรัฐมนตรีทั้งหลายไปยุ่งเกี่ยวกับการค้า หรือเป็นประธานกรรมการ กรรมการในธุรกิจต่างๆ นั้นทำดีแล้ว แต่ทำไมจึงยังมีรัฐมนตรีบางคน ไปเป็นกรรมการในธนาคารต่างๆ หรือเป็นเพราะธนาคารพาณิชย์ ไม่ใช่ “การค้า”?

ผลก็คือ จอมพลถนอม ซึ่งยอมรับนับถือและเกรงใจอาจารย์ ป๋วยได้ลาออกจากการเป็นประธานกรรมการธนาคารพาณิชย์ แต่ไม่ปรากฏว่ามีรัฐมนตรีคนใดลาออกตาม สุนทรพจน์ครั้งนี้เป็นที่ฮือฮามาก สื่อมวลชนพากันประโคมข่าวว่า ในยุคสมัยรัฐบาลทหาร อาจารย์ป๋วยเป็นข้าราชการผู้ใหญ่คนเดียว ที่กล้าวิจารณ์นักการเมือง รัฐมนตรี และนายทหารชั้นสูง

มากไปกว่านั้น อาจารย์ป๋วยยังเป็นคนแรกที่ริเริ่มสะสมผู้มีสติปัญญาดีไว้เป็นกำลังของธนาคาร โดยเป็นผู้ริเริ่มทุนแบงก์ชาติ ให้แก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายไปศึกษาต่อต่างประเทศ และกลับมาทำงานในแบงก์ชาติ แต่ท่านไม่ได้ส่งนักเรียนไปรวมกัน

ที่ประเทศใดประเทศหนึ่ง เพราะท่านเข้าใจในความหลากหลายของ วิชาเศรษฐศาสตร์ เข้าใจว่าเศรษฐศาสตร์ในสหรัฐ เน้นตลาดเสรีนิยม เศรษฐศาสตร์ในยุโรปเน้นปรัชญา ประวัติศาสตร์ และความสัมพันธ์ ของกลุ่มชน

เพื่อให้บุคลากรของแบงก์ชาติเข้าใจนโยบายเศรษฐกิจของ ประเทศต่าง ๆ ท่านแบงก์ชาติจึงส่งนักเรียนไปศึกษาทั่วโลก ไม่ว่าจะเป็น สหรัฐ อังกฤษ ฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์ ญี่ปุ่น ออสเตรเลีย ฯลฯ ทุกวันนี้บรรดามั่นสมองของประเทศหลายคน ล้วนเป็นนักเรียนทุน แบงก์ชาติทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นศุภชัย พานิชภักดิ์ วิจิตร สุพินิจ โอฬาร ไชยประวัติ เอกกมล คีรีวัฒน์ ฯลฯ

นอกจากนี้ คงมีน้อยคนนักที่จะรู้หรือจดจำได้ว่า อาจารย์ป๋วย เป็นผู้หนึ่งที่ช่วยให้ประเทศไทยสามารถพัฒนาถนนหนทางจนเจริญ รุดหน้ากว่าประเทศเพื่อนบ้านทั้งหลาย ส่งผลให้การผลิตพืชผลทาง การเกษตรขยายตัวอย่างรวดเร็ว เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นประธาน คณะกรรมการพัฒนาการทางหลวงแห่งชาติ สมัยที่พจน์ สารสิน เป็น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ

ขณะที่อาจารย์ป๋วยทำงานหนักเพื่อชาติ แต่กลับเกิดเรื่อง ที่ส่งผลกระทบต่อจิตใจอาจารย์ป๋วยเป็นอย่างมาก เหตุการณ์ครั้งนี้ เกิดขึ้นในปี 2507 เมื่อจอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรม บรรดาลูกเมีย ได้ฟ้องร้องแย่งมรดกที่มีเกือบสามพันล้านบาท ทำให้นักหนังสือพิมพ์ พากันขุดคุ้ยเรื่องมรดก การฉ้อราษฎร์บังหลวง และการมีเมียน้อย นับร้อยของจอมพลสฤษดิ์กันขนานใหญ่ รัฐบาลจึงได้ยื่นมือเข้ามา สอบสวน

อาจารย์ป๊วยเป็นคนหนึ่งที่ได้รับแต่งตั้งให้มีหน้าที่สอบสวนทรัพย์สินของจอมพลสฤษดิ์ ท่านได้พยายามให้ความเป็นธรรมแก่จอมพลสฤษดิ์อย่างเต็มความสามารถ แต่เมื่อท่านผู้หญิงของจอมพลสฤษดิ์ฟ้องรัฐบาล ซึ่งหมายรวมถึงอาจารย์ป๊วยด้วย กลับเขียนคำฟ้องบรรยายกล่าวหาว่า อาจารย์ป๊วยเป็นคนที่ไม่กล้าหาเรื่องต่างๆ โดยหวังผลประโยชน์ส่วนตัว ทำให้อาจารย์ป๊วยเสียใจมาก

ท่านได้เขียนถึงเหตุการณ์นี้อย่างละเอียดถี่ถ้วนว่า

“...ทนายของท่านผู้หญิงซึ่งเขียนคำฟ้องนั้นก็เพื่อนกันมาไปเรียนที่อังกฤษด้วยกัน ฉะนั้นจึงมาบรรยายคำฟ้องเช่นนี้ ประหนึ่งว่าไม่เคยรู้จักกันมาก่อน วันนั้นพอได้อ่านคำฟ้องผมก็รู้สึกใจมากรีบกลับบ้านแต่วันเพราะไม่มีจิตใจที่จะทำงาน แต่เดชะบุญเมื่อกลับถึงบ้านมีโทรเลขรออยู่ฉบับหนึ่ง แจ้งว่าผมได้รับรางวัลรามอน แม็กไซไซ ฐานที่ปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว ความที่ได้ไทม์นัสในตอนกลางวันนั้นก็สูญสลายไป กลับมีใจเข้มแข็งขึ้น นี่แหละมนุษย์ อภิวรรณยังมีอิทธิพลเหนือมนุษย์อยู่”

อาจารย์ป๊วยได้รับรางวัลแม็กไซไซสาขานิติการสาธารณะประจำปี 2508 ในคำประกาศเกียรติประวัติ มีข้อความตอนหนึ่งว่า “...การกระทำของนายป๊วยยังเป็นแรงบันดาลใจสำหรับข้าราชการผู้ขยันขันแข็ง นายป๊วยผู้ซึ่งถือว่าความเรียบง่ายคือความงาม และความซื่อสัตย์สุจริตคือคุณความดีสูงสุดของชีวิตข้าราชการ”

อาจารย์ป๊วยเป็นมนุษย์ที่สมถะจริงๆ เพราะแม้แต่เงินรางวัลแม็กไซไซนับแสนบาท ที่รัฐบาลแห่งสาธารณรัฐฟิลิปปินส์มอบให้ท่านก็ยังมอบให้องค์การการกุศลจนหมดสิ้น

ครูผู้ให้ ...

ก่อนหน้าที่อาจารย์ป่วยจะกลับมาทำงานให้กับทุนหลวงในกระทรวงการคลัง ท่านเคยปรารภกับเพื่อนสนิทว่า ถ้าท่านมีทางเลือกได้ ท่านต้องการเป็นครู ในปี 2507 เมื่อกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ อธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เชิญให้มาเป็นคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ ควบคู่กับตำแหน่งผู้ว่าการแบงก์ชาติ ท่านจึงตกปากรับคำเชิญ ด้วยเห็นว่า การศึกษาระดับมหาวิทยาลัยจะเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างปัญญาชนที่มีคุณภาพเพื่อไปช่วยพัฒนาประเทศ

แต่อาจารย์ป่วยไม่ได้มองการศึกษาในแง่เครื่องมือในการเพิ่มความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเท่านั้น ท่านยังมองความสำคัญของการศึกษาในแง่ของการพัฒนามนุษย์อีกด้วย เพราะท่านเชื่อมั่นว่า “มนุษย์แต่ละคนมีคุณค่าและศักดิ์ศรีอยู่ในตนเอง ไม่ว่าจะเกิดมาจากตระกูลใดหรือจากสถานที่ใด จากสิ่งแวดล้อมต่ำหรือสูง มนุษย์ทุกคนมีคุณค่าและศักดิ์ศรีอยู่ในตนเอง”

ขณะนั้นคณะเศรษฐศาสตร์มีอาจารย์ประจำอยู่เพียง 4 คน อาจารย์ป่วยจึงเร่งผลิตอาจารย์ โดยประกาศรับสมัครอาจารย์รุ่นหนุ่มสาว แล้วหาทุนส่งไปศึกษาต่อต่างประเทศ ชั่วเวลาเพียง 10 ปีคือในปี 2518 คณะเศรษฐศาสตร์มีอาจารย์เพิ่มขึ้นเกือบร้อยคน และส่วนใหญ่จบการศึกษาระดับปริญญาโทและเอก

ในเวลาเดียวกัน อาจารย์ป่วยก็ได้พัฒนาคุณภาพการเรียนการสอน ปรับปรุงหลักสูตรของคณะให้ได้มาตรฐาน ขอความช่วยเหลือ

จากองค์กรต่างประเทศ ให้ส่งอาจารย์ชาวต่างประเทศมาช่วยสอน เปิดสอนระดับปริญญาตรีและปริญญาโทภาคภาษาอังกฤษ จนคณะเศรษฐศาสตร์ลูกโคมได้รับการยอมรับว่าเป็นคณะเศรษฐศาสตร์ที่ดีที่สุดแห่งหนึ่งในภาคพื้นเอเชีย รวมทั้งมีการจัดตั้งห้องสมุดเศรษฐศาสตร์ จนเป็นห้องสมุดเฉพาะสาขาที่มีหนังสือมากที่สุด

ยามนี้ อาจารย์ป๋วยเริ่มตระหนักแล้วว่า การเป็นนักการธนาคารที่ซื่อสัตย์ คอยระวังไม่ให้คนโกง จัดระบบเศรษฐกิจอย่างที่เป็นอยู่ ยังไม่สามารถบันดาลให้ผู้ยากไร้จำนวนมากในประเทศไทยมีความเป็นอยู่ดีขึ้นได้ ดังที่ท่านเคยเขียนถึงความผิดพลาดของตัวเองไว้ว่า “ผมเสียดายที่รู้สึกว่าได้บกพร่องไปในการพิจารณาเรื่องเศรษฐกิจของประเทศ คือดูแลความเจริญเติบโตของส่วนรวมเป็นใหญ่ ไม่ได้เฉลียวถึงความยุติธรรมในสังคม ข้อนี้จึงพยายามแก้ด้วยวิธีพัฒนาชนบทอย่างจริงจัง”

อาจารย์ป๋วยจึงได้ร่วมแรงร่วมใจกับเพื่อน ๆ ทำการพัฒนาชนบทเป็นการช่วยเหลือรัฐบาล ก่อตั้งมูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยขึ้น นับเป็นโครงการพัฒนาชนบทแห่งแรกขององค์กรพัฒนาเอกชน รวมทั้งก่อตั้งโครงการบัณฑิตอาสาสมัคร รับผู้จบการศึกษาปริญญาตรีมาฝึกอบรมเพื่อส่งออกไปทำงานในชนบทเป็นเวลา 1 ปี

อาจารย์ป๋วยพยายามขอลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการฯ เพื่อที่จะได้ทำงานคนบดได้อย่างเต็มเวลา แต่จอมพลถนอมก็ขอร้องให้อยู่ในตำแหน่งต่อ จนกระทั่งปี 2514 เมื่อเห็นว่าได้สร้างรากฐานและพัฒนาศักยภาพของแบงก์ชาติให้มั่นคงแข็งแรงเพียงพอแล้ว อาจารย์ป๋วยจึงได้ลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการฯ มาเป็นคนบดอย่างเต็มตัว

การตัดสินใจครั้งนี้ทำให้ความแปลกใจให้กับคนทั่วไป เพราะไม่เข้าใจว่าทำไมอาจารย์ป่วยจึงตัดสินใจเช่นนั้น ทั้งๆ ที่คุณบัติเป็นตำแหน่งที่เล็กและมีเกียรติน้อยกว่าผู้ว่าการแบงก์ชาติอย่างเทียบกันไม่ได้ แต่สำหรับผู้ที่ได้ใกล้ชิดอาจารย์ป่วยย่อมเข้าใจดีว่า ท่านเป็นคนที่มีสมณะ และไม่ยึดติดในลาภยศสรรเสริญใดๆ

มรสุมทางการเมือง ...

ปี 2514 มรสุมทางการเมืองหวนกลับมาในชีวิตอาจารย์ป่วยอีกครั้ง ขณะนั้นท่านได้รับเชิญไปเป็นอาจารย์พิเศษที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ จอมพลถนอมได้ทำรัฐประหารรัฐบาลของตนเอง เพื่อที่จะยกเลิกการปกครองระบอบรัฐสภา กลับไปหาระบอบเผด็จการทางทหารแบบเก่า อาจารย์ป่วยจึงเขียนจดหมายในเชิงสมมติ เป็นจดหมายเปิดผนึกจาก “นายเข้ม เย็นยิ่ง” ชื่อรหัสของท่านเมื่อครั้งเป็นเสรีไทย ถึง “นายท่าน ผู้ใหญ่บ้านไทยเจริญ” ซึ่งก็คือจอมพลถนอม เรียกร้องให้คืนเสรีภาพประชาธิปไตยแก่ประชาชน โดยจัดให้มีการเลือกตั้งเร็วที่สุด

จดหมายของนายเข้ม เย็นยิ่ง เป็นการคัดค้านการรัฐประหารปี 2514 ที่เปิดเผยที่สุด อีกทั้งยังใช้สำนวนภาษาได้งดงามกินใจ ดังข้อความบางตอนว่า

“...สำหรับหมู่บ้านไทยเจริญของเรา ก็มีสิ่งแวดล้อมเป็นพิษเป็นอันมาก แต่ผมว่าอะไรก็ไม่ร้ายเท่าพิษของความเกรงกลัว ซึ่งเกิด

จากการใช้อำนาจขู่เข็ญ และการใช้อำนาจโดยพลการ (แม้ว่าจะใช้ในทางที่ถูก) เพราะความเกรงกลัวย่อมมีผลสะท้อนเป็นพิษแก่ปัญญา เมื่อปัญญาเป็นพิษแล้ว ในบางกรณีก็กลายเป็นอัมพาตทำอะไรไม่ได้ บางกรณียิ่งร้ายไปกว่านั้น ปัญญาเกิดผิดสำแดง อัดอั้นหนักๆ เข้า เกิดระเบิดขึ้น อย่างที่เกิดมีมาแล้วในหมู่บ้านอื่นๆ หลายแห่ง ทุกวันนี้ อ่านหนังสือพิมพ์แต่ละวันก็พบโดยทั่วไป...”

จดหมายฉบับประวัติศาสตร์นี้ แม้จะใช้ถ้อยคำสุภาพ แต่ก็สร้างความไม่พอใจให้แก่คณะปฏิวัติเป็นอย่างมาก จดหมายเพียงฉบับเดียวทำให้อาจารย์ปวย ข้าราชการที่รับใช้รัฐบาลมาโดยตลอด กลายเป็นคนที่ยืนอยู่คนละข้างกับรัฐบาล

ตำแหน่งต่างๆ ที่รัฐบาลเตรียมไว้ให้เพื่อเชิญอาจารย์ปวยมาช่วยแก้ปัญหาบ้านเมืองก็เป็นอันเลิกล้มไป ไม่ว่าจะเป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประธานสภาการศึกษาแห่งชาติ ประธานสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ขณะที่รัฐบาลไม่พอใจอาจารย์ปวยมากขึ้น ในทางตรงกันข้ามท่านกลับได้รับความเคารพและนับถือจากเหล่านักศึกษาปัญญาชนมากยิ่งขึ้น

จากแรกที่ตั้งใจอยู่อังกฤษเพื่อดูงานด้านการศึกษากลับไปพัฒนาประเทศไทยแค่เพียงปีเดียว เมื่อเจอมรสุมทางการเมืองเช่นนี้ ทำให้อาจารย์ปวยต้องยืดเวลาออกไปจนถึงหลังการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง 14 ตุลาคม 2516 จึงได้เดินทางกลับเมืองไทยอีกครั้ง และได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานที่ปรึกษาทางเศรษฐกิจในสมัยรัฐบาลรักษาการของ ฯพณฯ สัญญา ธรรมศักดิ์

แม้จะอยู่ในตำแหน่งนี้เพียงปีเดียว แต่อาจารย์ปวยก็พยายาม

สนับสนุน ผลักดันให้เกิดการปฏิรูปทางเศรษฐกิจให้เจริญก้าวหน้ามากขึ้นในหลายด้าน เช่น ควบคุมค่าเช่าที่ดิน ปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรกรรม รวมทั้งเป็นคนแรกที่เสนอให้มีการเพิ่มค่าแรงขั้นต่ำ ทำให้ท่านถูกโจมตีจากพวกนายทุนเจ้าของกิจการอย่างหนัก

ถึงตอนนี้ หลายฝ่ายเรียกร้องให้อาจารย์ป๋วยเป็นนายกรัฐมนตรี แต่ท่านปฏิเสธโดยให้เหตุผลว่า ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเป็นตำแหน่งที่จำเป็นต้องมีความประนีประนอมสูง แต่ท่านไม่ยอมประนีประนอมในเรื่องที่ไม่เห็นด้วย จึงไม่คิดว่าตัวเองเหมาะสมที่จะเป็นนายกรัฐมนตรี แต่สิ่งที่เหมาะสมสำหรับท่านและสามารถให้อะไรสังคมได้มากกว่า คือ การเป็นอิสระชนและสัตว์การเมืองที่สนับสนุน ส่งเสริม และปกป้องระบอบประชาธิปไตย

ต่อมาในปี 2518 อาจารย์ป๋วยได้รับการเสนอชื่อให้ขึ้นดำรงตำแหน่งอธิการบดีของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่านจึงเป็นศิษย์ธรรมศาสตร์คนแรกที่ได้รับเลือกจากชาวลูกศิษย์อย่างท่วมท้นให้เป็นอธิการบดีในช่วงเวลาประวัติศาสตร์ของรั้วเหลืองแดง

ขณะนั้นแม้ว่าประเทศไทยจะเป็นเสรีประชาธิปไตย และมีนายกรัฐมนตรีพลเรือนที่มาจากการเลือกตั้ง แต่สถานการณ์ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างฝ่ายซ้ายที่มีแนวคิดสังคมนิยม กับฝ่ายขวาที่สูญเสียอำนาจไปในเหตุการณ์ 14 ตุลา 2516 กลับทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น มีขบวนการชาวพิฆาตซ้ายออกมาอาละวาด ผู้นำนักศึกษา กรรมกร และชาวนา ถูกลอบสังหาร โดยที่เจ้าหน้าที่ตำรวจไม่เคยจับกุมตัวฆาตกรได้เลย

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในเวลานั้น จึงเป็นเวทีสำคัญของ

นักศึกษาประชาชนฝ่ายก้าวหน้า ในขณะที่อาจารย์ป๊วยกลายเป็น
ปัญญาชนที่โดดเด่นที่สุดที่กลุ่มนักการเมืองจับตามองตลอดเวลา
ทั้งๆ ที่ท่านแสดงเจตนารมย์ว่าจะไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมืองแล้วก็ตาม
แต่ก็ยังมีคนพยายามดึงให้ท่านเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการเมืองจนได้

เหตุการณ์ในประเทศไทยทวีความรุนแรงมากขึ้นทุกขณะ ทุก
ฝ่ายต่างมุ่งหน้าสู่ธรรมศาสตร์ มีการประท้วงไม่เว้นแต่ละวัน อาจารย์
ป๊วยผู้วางตัวเป็นกลาง ถูกบีบอยู่ระหว่างสองฝ่าย ฝ่ายขวาโจมตีว่า
ท่านเป็นผู้ยุยงนักศึกษาให้เป็นคอมมิวนิสต์ ขณะที่ฝ่ายซ้ายกล่าวหา
ว่า ท่านเป็นพวกปฏิรูปที่ยอมประนีประนอมกับชนชั้นสูง

แม้จะถูกบีบจากทั้งสองฝ่าย ถูกใส่ร้ายป้ายสีต่างๆ นานา แต่
อาจารย์ป๊วยก็ยังคงยืนหยัดทำตามหน้าที่รับผิดชอบ และยึดมั่นใน
หลักสันติประชาธรรมของตนอย่างไม่ย่อมนย่อ ดังบทความชิ้นหนึ่งที่ท่าน
เขียนไว้ในหนังสืออนุสรณ์ในการจากไปของคุณหญิงสุภาพ ยศสุนทร
เพื่อนร่วมงานที่แบงก์ชาติ ในปี 2517 ซึ่งสะท้อนความคิดและอารมณ์
ความรู้สึกของท่านช่วงเวลานั้นได้เป็นอย่างดี ตอนหนึ่งว่า

“ในการต่อสู้เพื่อเสรีภาพของผมทั้งในและนอกสถานิติบัญญัติ
ระหว่าง 2 เดือนที่ผ่านมา นี่ จริงดังที่คาด ผมมีเรื่องโต้แย้งอยู่เสมอต่อ
การกลั่นแกล้งการบิดเบือน แม้กระทั่งการไปปดมดเท็จกันซึ่งๆ หน้า
ถ้าเป็นปฏิปักษ์แบบเปิดเผยตรงไปตรงมา ผมยินดีต้อนรับ แต่ถ้าเป็น
ปฏิปักษ์แบบเต็มไปด้วยเล่ห์กระเท่ห์ ผมก็ได้แต่เศร้าใจ คำเรียกร้อง
เพื่อเสรีภาพแห่งความรู้สึกผิดชอบชั่วดี ได้ถูกตราหน้าประหนึ่งว่า
เป็นการคดในข้ออ้างในกระดุก เป็นการหลบเลี่ยง ไร้ศีลธรรมและทรยศ
เสรีภาพทางวิชาการถูกโจมตีว่าเป็นสิทธิที่อันตราย เมื่อเพื่อน ๆ และ

ผมสนับสนุนให้มีเสรีภาพในความเชื่อทางการเมือง เราก็ถูกตราหน้าว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ผู้พร้อมที่จะทำลายสถาบันพระมหากษัตริย์ ท้ายสุดเมื่อปรีกษ์ของผมสิ้นปัญญาที่จะหาเหตุผลมาโจมตี ก็หันมาเล่นงานเรื่องเชื้อสายที่เป็นจีนของผม ชื่อเป็นจีนของผม แม้กระทั่งเชื้อสายภรรยาของผมก็ไม่ละเว้น”

ความจริงก่อนหน้านี้ อาจารย์ป๋วยเคยถูกปล่อยข่าวให้ร้ายว่าเป็นคอมมิวนิสต์มาแล้วครั้งหนึ่งในปี 2513 เมื่อท่านเดินทางไปทำธุระที่ยุโรป และได้แวะเยี่ยมคารวะอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ซึ่งเพิ่งย้ายที่พำนักในฐานะผู้ลี้ภัยการเมืองจากจีนมาอยู่ที่ฝรั่งเศสมาดๆ ทั้งๆ ที่รู้ว่า อาจารย์ปรีดีเป็นบุคคลที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ และใส่ร้ายต่างๆ นานา ใครเข้าไปใกล้ชิตอาจถูกเพ่งเล็งตามไปด้วย แต่ความกตัญญูในฐานะลูกศิษย์และในฐานะเสรีไทยได้บังคับบัญชาของอาจารย์ปรีดี ท่านก็ยอมให้คนอื่นเข้าใจผิด โดยถือความบริสุทธิ์ใจเป็นที่ตั้ง

อาจารย์ป๋วยเขียนถึงเหตุการณ์นี้ไว้ว่า “ความสัมพันธ์ระหว่างคนหนึ่งกับอีกคนหนึ่ง ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของความจริงใจ เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อฝ่ายหนึ่งตกทุกข์ได้ยาก อีกฝ่ายต้องมีความมั่นคงเสมอต้นเสมอปลาย มิใช่ว่าเมื่อเขาได้ดีมีอำนาจวาสนา ก็พินอบพิเทาเคารพรักใคร่ พอเขาได้ทุกข์ก็หลีกเลี่ยงไม่เหลียวแล การที่ผมได้ไปเยี่ยมอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ที่ปารีส และจอมพลถนอมที่สิงคโปร์ (เมื่อหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516) ก็ด้วยเหตุนี้”

เดือนตุลาคม 2519 อาจารย์ป๋วยกลายเป็นเป้าโจมตีของฝ่ายขวา ทั้งจากรายการวิทยุและหน้าหนังสือพิมพ์ โดยมีชนวนมาจาก

การที่นักศึกษาประชาชนชุมนุมประท้วงการกลับเข้าประเทศของ จอมพลถนอม โดยใช้ธรรมศาสตร์เป็นศูนย์กลางการประท้วง พวก ฝ่ายขวาจึงถือโอกาสโจมตีนักศึกษาและอาจารย์ปวยว่า เป็นพวก คอมมิวนิสต์ กำลังคิดจะล้มล้างสถาบันพระมหากษัตริย์

กองกำลังของฝ่ายขวา ได้แก่ กลุ่มกระหังแดง กลุ่มอันธพาล ทางการเมืองที่ติดอาวุธโดยเสรี ลูกเสือชาวบ้าน นวพล พร้อมอาวุธ ครบมือ เริ่มชุมนุมก่อวุ่นอยู่นอกมหาวิทยาลัย อาจารย์ปวยพยายาม ระวังศึกแต่ไม่มีใครสนใจ ประมาณตีห้าของวันที่ 6 ตุลาคม กลุ่มคน ดังกล่าวก็ปิดล้อมทางเข้าออกทุกทาง และใช้อาวุธสงครามยิงถล่ม เข้าไปในธรรมศาสตร์ โดยไม่สนใจต่อคำขอร้องของผู้ชุมนุมภายใน ที่ต้องการเจรจาโดยสันติ สายวันนั้นเอง กองกำลังติดอาวุธก็สามารถ บุกยึดธรรมศาสตร์ได้สำเร็จ ท่ามกลางผู้ชุมนุมที่บาดเจ็บล้มตายเป็น จำนวนมาก

อาจารย์ปวยแสดงความเสียใจที่มีการนองเลือดในรั้วเหลือง แดงที่ท่านเป็นผู้รับผิดชอบ ด้วยการแถลงลาออกในที่ประชุมสภามหาวิทยาลัย กรรมการสภามหาวิทยาลัยบางคนได้เสนอให้ท่าน เดินทางออกนอกประเทศชั่วคราว เพราะขณะนั้นบ้านเมืองอยู่ในภาวะ จราจรลุด สถานีวิทยุยานเกราะได้ยุ้งให้มีการประกาศทันทีที่การบติ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในฐานะที่ยุ้งส่งเสริมนักศึกษาให้ล้มล้าง สถาบันพระมหากษัตริย์ และได้ข่าวว่า กลุ่มขวาจัดกำลังตามล่าตัว ท่านอยู่

เย็นวันนั้นขณะที่อาจารย์ปวยอยู่ที่สนามบินดอนเมืองเตรียมตัว เดินทางออกนอกประเทศ ท่านก็ถูกนายตำรวจชั้นนายพันโท พรอค

พวกของฝ่ายขวาก็กักตัวไว้ และกระทำการหยามเกียรติด้วยการตรงเข้าตบหูโทรศัพท์ออกจากมืออาจารย์ป่วย พร้อมทั้งด่าทอท่านต่าง ๆ นานา และขู่ว่าจะจับตัวส่งอริบตีกรมตำรวจ

แต่ระหว่างรอคำสั่งให้นำตัวไปคุมขังอยู่นั้น ก็ได้เกิดรัฐประหาร โดยมีพลเรือเอกสัจด์ ชลออยู่ เป็นหัวหน้าขบวนการ คำวันนั้นก็มีคำสั่งให้ปล่อยตัวอาจารย์ป่วยออกนอกประเทศได้

จากแผ่นดินแม่ ...

ณ ประเทศอังกฤษ อาจารย์ป่วยยังคงต่อสู้เพื่ออุดมการณ์ของท่านอย่างมุ่งมั่น ท่านได้พูดและเขียนบทความต่าง ๆ เพื่อให้ชาวโลกได้รับรู้ความจริงในเหตุการณ์ 6 ตุลา 2519 นับเป็นครั้งแรกที่อาจารย์ป่วย ผู้ไม่เคยเขียนหรือกล่าวพาดพิงถึงใคร ได้วิจารณ์ถึงเหตุการณ์นี้ อย่างเปิดเผยว่า การฆ่าฟันกันที่ธรรมศาสตร์เป็นการตัดสินใจของรัฐบาลโดยตรง และยังได้เอ่ยชื่อปัญญาชน นักเขียน นักประชาสัมพันธ์ กลุ่มหนึ่งที่พยายามโจมตีนักศึกษา และแก้ตัวให้รัฐบาลอย่างชนิดกลับดำเป็นขาวว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญในการโกหก

ชีวิตในช่วงนี้ของท่าน หมดไปกับการเดินทางไปยังประเทศต่าง ๆ เพื่อให้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเหตุการณ์ 6 ตุลา อย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ตามคำเชิญของกลุ่มคนไทยที่อยู่ในประเทศต่าง ๆ อาทิ สหรัฐอเมริกา ญี่ปุ่น ฝรั่งเศส เยอรมัน ฯลฯ

หนึ่งในการเดินทางครั้งสำคัญของอาจารย์ป่วยนั้นก็คือ การ

เดินทางไปให้การต่อคณะกรรมการสิทธิการวิเทศสัมพันธ์ของรัฐบาลสหรัฐอเมริกา ซึ่งสืบสวนเรื่องการละเมิดสิทธิมนุษยชนในไทยจากเหตุการณ์ 6 ตุลา อาจารย์ปิยถูกซักถามอย่างหนัก แต่ท่านก็สามารถอธิบายได้ตอบได้อย่างเฉียบคมทุกครั้งไป

ดังตอนหนึ่งที่ท่านถูกซักถามว่า เรื่องสิทธิเสรีภาพประชาธิปไตย สิทธิอันชอบธรรมของพลเมืองเป็นสิ่งที่มีความหมายเฉพาะปัญญาชนหรือเปล่า? และคนส่วนใหญ่ในโลกที่สามคงจะไม่ได้ให้ความสำคัญกับสิ่งที่ท่านพยายามพูดนักใช่ไหม?

อาจารย์ปิยได้ตอบคำถามนี้อย่างกินใจว่า

“ท่านประธาน เสรีภาพของประชาชนเป็นสิ่งแปลก ถ้าตัวเราเองไม่ได้ถูกฉีดยาเสรีภาพดังกล่าวก็น่าจะไม่รู้สึกอะไร และจะพูดได้เสมอว่าคนอื่นยังสามารถอยู่ได้เลย ภายใต้การกดขี่ปราบปราม ถ้าคุณเป็นชาวนา และบุตรของคุณ ดำรงจำตัวไปโดยที่เขาไม่ได้ก่อวน แต่อย่างใด มิได้ทำอะไรทั้งนั้น ถูกนำตัวไปโดยปราศจากข้อหา เมื่อนั้นแหละคุณจะรู้สึกขมขื่นมาก ฉะนั้นผมจึงไม่คิดว่า จริงๆ แล้วมันเป็นเรื่องของปัญญาชนที่จะวิตกกังวลเท่านั้น คนตัวเล็กๆ ซึ่งได้รับความเดือดร้อนเพราะไรซึ่งสิทธิและเสรีภาพ ถูกข่มขู่จากพวกเผด็จการ จะได้รับความทุกข์กันทุกคน มีพวกปัญญาชนเท่านั้น ที่สามารถจะบอกเล่าอะไร ชาวนาไม่ทราบจะพูดออกมาอย่างไร แต่พวกเขารู้สึกขมขื่นอย่างรุนแรง

ผมอยากจะเตือนคุณว่า คำว่า “ไทย” หมายความว่า มีเสรีภาพ และพวกเรคนไทยที่อยู่ในประเทศไทยต้องมีเสรีภาพ ไม่ว่าเราจะจน ไม่ว่าเราจะอยู่ในโลกที่สาม ไม่ว่าเราจะอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ ผม

เห็นว่า การเป็นอยู่ของเพื่อนร่วมชาติของผมนั้น ไม่มีทางอื่นนอกจาก การอยู่อย่างเป็น “ไท” อย่างมีเสรีภาพพอสมควร”

ถึงจะขึ้นชมกับเหตุการณ์ 6 ตุลา มากแค่ไหน แต่อาจารย์ป๋วย ก็ยังคงยืนกรานในหลักการต่อสู้เพื่อสิทธิเสรีภาพประชาธิปไตยโดยสันติวิธี แม้ภายหลังสถานการณ์ทางการเมืองจะคลี่คลายไปในทางที่ดีขึ้น แต่อ่านาก็ยังอยู่ในมือของชนชั้นสูง อาจารย์ป๋วยจึงไม่คิดที่จะกลับเมืองไทย อีกอย่างหนึ่งขณะนั้นก็ไม่มีใครในชนชั้นปกครอง คิดที่จะเชิญอาจารย์ป๋วยกลับไปช่วยทำงานเพื่อชาติ

อาจารย์ป๋วยได้เขียนระลึกถึงชีวิตของตัวเองไว้ในบทความ “เหลียวหลัง แลหน้า” ตอนหนึ่งว่า

“...ดูตามตำแหน่งราชการที่เคยทำมาก็น่าจะพอ จะเรียกว่ามี वासนาดีก็ได้ ฝรั่งเขาเรียกว่า full life คือเต็มชีวิต ที่จะทะเยอทะยาน เป็นตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใดทางการเมืองนั้น มิได้คิด และตั้งใจว่า จะไม่คิดไปจนตรบสิ้นชีวิต เท่านั้นก็พอแล้ว

ถ้าดูการปฏิบัติหน้าที่ราชการแล้วก็กระทำด้วยความสัตย์สุจริต ตลอดมา และบางครั้งต้องใช้ความกล้าหาญพอสมควร รวมทั้งที่ได้ พุดได้เขียนหนังสือไว้ เอากลับมาทบทวนดู ก็ไม่เห็นว่าจะจะมีใคร กล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์แต่อย่างใด แต่นั่นแหละทุกวันนี้จะเอา อะไรกันมาก บ้านเมืองเต็มไปด้วยการโกหกพกลมทั้งนั้น ที่เสียใจ อยู่หน่อยหนึ่งคือ ทำไมคนไทยจำนวนมากจึงได้เชื่อง่าย เชื่อโดย ปราศจากหลักฐานอย่างนี้...”

อาจารย์ป๋วยยังคงทำงานตามอุดมการณ์เรื่อยมา จนกระทั่ง ในเดือนกันยายน 2520 ท่านได้ล้มป่วยลงเนื่องจากเส้นโลหิตใน

สมองเร็ว เล่ากันว่า มีผลมาจากความเครียดในเหตุการณ์ 6 ตุลา หลังการเผด็จการ อาจารย์ป่วยไม่สามารถพูดได้อย่างคนปกติ เพราะสมองส่วนที่แปลความคิดเป็นคำพูดได้รับความกระทบกระเทือน ท่านพูดได้น้อยคำ แต่สามารถฟังและอ่านหนังสือเข้าใจ

ท่านยังเดินได้โดยที่ไม่ต้องใช้ไม้เท้า แม้จะมีอาการอัมพาตเล็กน้อยที่เท้าขวา ส่วนแขนขวานั้นไม่สามารถใช้การได้ ท่านจึงต้องเริ่มหัดเขียนหนังสือใหม่ด้วยมือซ้าย แต่เขียนเองไม่ได้ต้องมีคนร่างหนังสือให้ เพราะสมองจุดนั้นไม่ทำงาน แล้วท่านจะเป็นคนเลือกเองว่าต้องการคำใด แล้วจะลอกตัวหนังสือตาม

ตามปกติ คนที่ป่วยเป็นโรคนี้มักจะกลายเป็นคนขี้หงุดหงิด อ่อนไหวง่าย เพราะวิถีชีวิตเปลี่ยนไป ไม่สามารถพูดหรือทำได้เหมือนเดิม แต่สำหรับอาจารย์ป่วยไม่เป็นเช่นนั้น ท่านยังคงใจเย็น และมีอารมณ์ขัน เหมือนกับอาจารย์ป่วยคนเดิม

ในปัจจุบันวัย อาจารย์ป่วยใช้ชีวิตอย่างสงบกับภรรยาตามประสาตายาย ที่บ้านพักตึกแถวในลอนดอน หน้าบ้านปลูกดอกไม้หลากสี ภายในบ้านถูกจัดอย่างเรียบง่าย แต่สะอาดตา มีเครื่องเรือนอยู่เพียงไม่กี่ชิ้น เวลาในแต่ละวันของท่านจะหมดไปกับการอ่านหนังสือ ดูโทรทัศน์ เดินเล่นในสวนสาธารณะ บางวันภรรยาของท่านจะขับรถพาไปเที่ยวในเมือง บางครั้งบางครั้งเมื่อมีเพื่อนสนิท ลูกศิษย์ลูกหา หรืออดีตผู้ใต้บังคับบัญชาไปเยี่ยม ก็มักจะพาท่านออกมารับประทานอาหารไทยนอกบ้าน

เดือนเมษายน 2530 อาจารย์ป่วยกลับมาเยือนเมืองไทยครั้งแรกอย่างเงิบๆ เพื่อพบปะญาติมิตรเป็นการส่วนตัว ภายหลังที่ได้

จากไปนานถึง 10 ปี โดยพำนักอยู่ที่บ้านหลังเล็กๆ ของท่านเองในซอยอารี

อาจารย์ป่วยไม่เคยมีทรัพย์สินใดๆ ติดตัว ทุกวันนี้ รายได้เพียงทางเดียวของอาจารย์ป่วยคือ เงินบำนาญที่ได้รับจากธนาคารชาติวันละ 40 ปอนด์ และจากกระทรวงการคลังเดือนละ 7,000 แมล์ล่าสุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้มอบตำแหน่งธรรมศาสตรীให้กับท่านพร้อมกับเงิน 4 แสนบาท แต่ท่านก็มอบเงินทั้งหมดให้กับหอสมุดธรรมศาสตรী

อาจารย์ป่วยมีความสุขที่ได้ “ให้” การที่ท่านสามารถดำรงตนเช่นนี้ได้ชั่วชีวิต ก็เพราะท่านยึดในคติ 3 ข้อคือ ความจริง ความงาม และความดี ความจริงคือสัจธรรมและหลักวิชา ความงามคือสิ่งต่างๆ ที่ทำให้มนุษย์มีวัฒนธรรม และความเพลิดเพลิน รวมทั้งการกีฬาประเภทต่างๆ เป็นงานอดิเรก และความดีคือการที่ไม่เบียดเบียนประทุษร้ายต่อกัน ความซื่อสัตย์สุจริต และการบำเพ็ญประโยชน์ต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

“...ถ้ามีแต่ความดีแต่ปราศจากหลักวิชาจะทำให้เกิดประโยชน์ไม่ได้ เพราะอาจจะใช้ความดีไปในทางที่ผิดกลายเป็นทำคุณบูชาโทษ ถ้าคนเรามีแต่ความจริงและความดี ไม่คิดถึงความงาม ศิลปวรรณคดี การสังคีต การนาฏศิลป์ก็จะเจริญไม่ได้ และคนๆ นั้นหรือสังคมนั้นๆ ย่อมจะแห้งแล้งไม่มีความสุข ถ้าคนเราและสังคมเราขาดความดีเสียแล้ว มีแต่ประทุษร้ายซึ่งกันและกัน และแม้แต่ไม่คิดประทุษร้ายแต่ไม่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน คนนั้นและสังคมนั้นก็จะมีแต่ความเห็นแก่ตัว แย่งชิงทรัพย์สินเงินทองและอำนาจกันอย่างหน้าเลือด...”

“คิดคุณอยู่นอกไอ้	แม่จ๋า
ก่อเกิดเกือกายา	ซุบเลี้ยง
อำนวยสุขศึกษา	ประเสริฐ ยิ่งเฮย
คุณท่านคณิตเพียง	โลกล้นคนนา
เกิดมาสองรอบแล้ว	นักษัตร
ป่วยเอ๋ยจงตั้งมนัส	แนไว้
ปริสยาวอด-	ถัสสนิป-ปทาเฮย
วายเมเถวให้	ระลิกน้อมปณิธาน
กุชายชาญชาติเชื้อ	ชาติรี
กุเกิดมาก็ที่	หนึ่งเฮ้ย
กุคาดก่อนสิ้นชี-	วาอาตย์
กุจักไวลายเว้ย	โลกให้แลเห็น”

โคลง 3 บทนี้ เป็นเสมือนปณิธานของอาจารย์ป่วยที่ท่านเขียนไว้เมื่ออายุครบ 24 ปี จะมีสักกี่คนที่สามารถลิขิตชีวิตตัวเองได้เช่นผู้ชายคนนี้ ผู้ชายที่ชื่อ “ป่วย อังภากรณ์”

หนังสือประกอบการเขียน

พจน์ กริชไกรวรรณ, บรรณาธิการ. ป่วย อังภากรณ์ ประสบการณ์ชีวิตและ
ข้อคิดสำหรับคนหนุ่มสาว. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2540.

วิทยากร เชียงกุล. ศึกษาบทบาทและความคิด อาจารย์ป่วย อังภากรณ์.
พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มิ่งมิตร, 2539.

มูลนิธิโกมลคีมทอง. คิดถึงคนไกลบ้าน ป่วย อังภากรณ์. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2531
รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, บรรณาธิการ. ป่วย อังภากรณ์ ชีวิต งาน และความ
หลัง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

หมายเหตุ

อาจารย์ป่วย อังภากรณ์ ถึงแก่กรรมที่บ้าน ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ
เมื่อวันที่ 28 กรกฎาคม 2542 เนื่องจากเส้นโลหิตใหญ่ในช่องท้องโป่งแตก
รวมสิริอายุได้ 83 ปี

ยาขอบ

“จะเด็ดแห่งผู้ชนะสิบทิศ”

ยาขอบ

จะเด็ดแห่งผู้ชนะสิบทิศ

เอ่ยถึง “ผู้ชนะสิบทิศ” แล้วไม่พูดถึง “ยาขอบ” ก็คงไม่ผิดกับการเอ่ยถึง “พระอภัยมณี” แล้วไม่กล่าวถึง “สุนทรภู่” เพราะชั่วชีวิต 48 ปีของยาขอบได้สร้างผลงานอมตะ “ผู้ชนะสิบทิศ” ที่มีความยาวถึง 1,440 หน้า ไว้กับวงการวรรณกรรมไทย จนได้ชื่อว่าเป็นนักเขียนคนเดียวในเมืองไทยที่เขียนเรื่องยาวที่สุด

บทประพันธ์ที่เขาแต่งไม่ได้อ่านกันเฉพาะกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เพราะนับแต่นักปราชญ์ราชบัณฑิต นักเรียนนักศึกษาไปจนถึงพ่อค้าประชาชนล้วนนิยมอ่านงานของเขา ในโลกนี้จะหานักประพันธ์แบบนี้ได้น้อยเต็มที กล่าวกันว่า ถ้ายาขอบได้เกิดในอังกฤษหรืออเมริกาหนังสือของเขาก็คงจะขายได้เป็นล้านๆ เล่ม ติดอันดับเบสเชลเลอร์ ยาขอบไม่ได้เป็นแค่ นักประพันธ์ เขายังเป็นนักเขียนโฆษณาฝีมือเยี่ยม นักหนังสือพิมพ์ฝีมือดี

ยาขอบเคยเป็นมาแล้วทั้งนายกสมาคมนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย ครูผู้ถ่ายทอดความรู้ และกรรมการจัดวางหลักสูตรวิชาการหนังสือพิมพ์ ให้กับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นแม่กระทั่งที่ปรึกษากฎหมาย ทั้ง ๆ ที่มีความรู้ไม่เกินชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4

ในแง่มุมของชีวิต ยาขอบสอนให้คนรู้จักเป็นผู้ให้ และหัวเราะให้กับโลกไม่ว่ามันจะหมุนมาหาเราในแง่มุมใด เพราะสำหรับตัวยาขอบเองแล้ว “โลกใบนี้เป็นของเขาเสมอ”

โชติ แพร่พันธุ์ ...

ว่ากันตามจริง ชีวิตนักประพันธ์เอกราช “ยาขอบ” หรืออีกนัยหนึ่งคือ “โชติ แพร่พันธุ์” นั้นได้อุบัติขึ้นพร้อมกับประวัติศาสตร์ไทยบางตอน กล่าวกันว่า ถ้าไม่มีเหตุการณ์ในวันนั้น วันนี้อาจจะไม่มีชื่อของ “ยาขอบ” ปรากฏในบันทึกหน้าหนึ่งของประวัติศาสตร์เมืองไทย

บันทึกประวัติศาสตร์ตอนนั้นเริ่มขึ้นในวันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2445 เมื่อมีโจรเจียวประมาณ 30-40 คน โดยมี “พกาหม่อง” เป็นหัวหน้า บุกรับปล้นเงินภาษีอากรที่ศาลากลางจังหวัดแพร่ ได้เงินไปเกือบ 5 หมื่นบาท โดยเข้ายึดสถานีตำรวจ ที่ทำการไปรษณีย์ และเที่ยวตีปล้นบ้านข้าราชการ พร้อมกับประกาศด้วยว่าจะไม่ทำร้ายคนพื้นเมือง จะฆ่าเฉพาะคนไทยได้เท่านั้น

พกาหม่องเป็นคนในรัฐเชียงตุงของพม่า ก่อนเข้าปล้นคลัง

จังหวัดแพร่ พกห่มองได้ไปล่อลวงเอาเงินมาจากนางเจ้าแวนทิพย์ น้องสาวของพระเจ้าเชียงใหม่เป็นเงิน 4,000 บาท แต่ไม่อาจหามาใช้คืนได้ พระเจ้าเชียงใหม่จึงสั่งจับพกห่มอง พกห่มองจึงได้ชวนพรรคพวกหลบหนีมาซ่อนตัวที่เมืองแพร่ และทำการปล้นคลังแพร่เพื่อเอาเงินไปใช้หนี้ จะได้กลับไปอยู่บ้านตามเดิม

ขณะนั้นเมืองแพร่มีพระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่) เป็นผู้ว่าราชการเมืองแพร่ ข้าหลวงสำเร็จราชการแทนพระองค์ประจำเมืองแพร่คนแรก และเจ้าหลวงพิริยเทพวงศ์ เจ้าเมืองแพร่ ผู้มีศักดิ์เป็นปู่ของโชติแพร่พันธุ์ พระยาไชยบูรณ์ได้ยิงต่อสู้กับพวกเงี้ยวแต่เห็นว่าสู้ไม่ได้ เพราะมีกำลังน้อยกว่า จึงหาคุณหญิงเยือน บุตร และคนใช้หนีไปคุ้มหลวง แต่เจ้าหลวงพิริยเทพวงศ์กลับปฏิเสธไม่ให้การช่วยเหลือ จึงหนีไปทางบ้านมหาโพธิ์

ฝ่ายพกห่มองได้ประกาศให้สินบนนำจับตัวพระยาไชยบูรณ์ถึง 5 ชั่ง ชาวบ้านนายหนึ่งอยากได้เงินค่าตัว จึงได้บอกที่ซ่อนของพระยาไชยบูรณ์แก่พกห่มอง เมื่อได้ตัวพระยาไชยบูรณ์แล้วก็บังคับให้เรียกข้าราชการในเมืองแพร่เลิกต่อสู้ และยกเมืองแพร่ให้พวกเงี้ยวครอง หากไม่ยอมกระทำตามจะตัดหัวทิ้งเสีย ในที่สุดพระยาไชยบูรณ์ก็ถูกพกห่มองตัดหัวตรงริมทางเข้าเมืองแพร่ ซึ่งเป็นที่ตั้งอนุสาวรีย์พระยาไชยบูรณ์ในปัจจุบัน

เมื่อปล้นเมืองแพร่ได้ง่ายๆ พกห่มองจึงย้ายไปตีเมืองอุดรดิตถ์และลำปางอีก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงแต่งตั้งจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพผู้เคยปราบฮ่อชนะ จัดทัพไปปราบเงี้ยว และได้ยิงพกห่มองตาย พร้อมกับยึดเมืองแพร่

กลับคืน จากนั้นได้จับกุมเจ้าหลวงเมืองแพร่ในฐานะสมคบกับพวก กบฏ แต่ภายหลังเจ้าหลวงได้หลบหนีไปอาศัยอยู่ที่หลวงพระบาง

พอเหตุการณ์สงบ คุณหญิงเยือน ภรรยาพระยาไชยบูรณ์ได้นำเจ้าบัวไหลกับเจ้าอินแปง ชายาและบุตรชายคนเดียวของเจ้าหลวงเมืองแพร่ ไปเฝ้าถวายตัวต่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตามความประสงค์ของเจ้าหลวง นับแต่นั้นมา เจ้าอินแปงก็มีฐานะเป็นบุตรบุญธรรมของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ โดยอาศัยอยู่ที่วังดำรงสถิตย์สามยอด ถนนเจริญกรุง และได้เข้ารับการศึกษาเช่นเดียวกับพระโอรสองค์อื่นๆ ของพระองค์

ขณะที่อยู่ในวังดำรงสถิตย์นั้น เจ้าอินแปงได้สนิทสนมกับจ้อยนางข้าหลวงของชายาเสด็จในกรม แต่ก่อนที่เจ้าอินแปงจะเรียนจบ และกลับขึ้นไปดูแลกิจการที่เมืองแพร่ไม่นานนัก จ้อยก็ได้หายตัวไปจากวังโดยไม่รู้สาเหตุ

ในที่สุดเมื่อเจ้าอินแปงสำเร็จการศึกษา เจ้าบัวไหลผู้เป็นมารดา ก็มารับเจ้าอินแปงขึ้นไปดูแลกิจการของตนที่เมืองแพร่ และให้แต่งงานกับเจ้าเทพเกษร ธิดาเจ้าหลวงเมืองน่าน ขณะที่ใครๆ ก็บอกลืมนั่นเรื่องจ้อยแล้ว ก็ได้มีผู้ดูแลโรงเลี้ยงเด็กของพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ ที่ตำบลยศเส พาทหารชายคนหนึ่งอายุประมาณ 3-4 เดือน มาเฝ้าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่วังดำรงสถิตย์ และขอประทานชื่อ

ทหารคนน้อยคนนั้นก็คือลูกของจ้อยที่เกิดจากเจ้าอินแปง การที่แม่จ้อยหายจากวังก็เพราะเกิดลักลอบได้เสียกันจนตั้งท้องขึ้นมา แต่ด้วยเกรงกลัวอาญาจึงหลบหนีไปอยู่ที่บ้านเดิมที่ตำบลวัดเชิงเลน

พอครบกำหนดคลอดก็ไปอาศัยคลอดกับคุณนายจันทร์ ผู้ดูแลโรงเลี้ยงเด็กของพระวิมาดาเธอฯ และขอรับรองคุณนายจันทร์ให้ปกปิดเป็นความลับ

โชติ แพร่พันธุ์ จึงได้ถือกำเนิดขึ้นในวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2450 ณ โรงเลี้ยงเด็ก ตำบลยศเส พระนคร

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงประทานชื่อและนามสกุลแก่ทารกน้อยว่า “โชติ แพร่พันธุ์” การที่ท่านทรงประทานนามสกุลว่า “แพร่พันธุ์” ก็เพราะเห็นว่าเขาเป็นผู้สืบเชื้อสายจากเจ้าผู้ครองนครแพร่นั้นเอง

อันที่จริงก่อนหน้านี้ เจ้าอินแปงเคยสั่งจ้อยไว้ว่า ถ้าลูกเป็นชายให้ชื่อว่า “อินทรเดช” แต่ด้วยทิวติของผู้เป็นแม่ที่เกลียดเจ้าอินแปง จึงไม่ยอมให้ลูกใช้ชื่อดังกล่าว ฝ่ายเจ้าอินแปง บิดาของโชติ แพร่พันธุ์ ซึ่งภายหลังได้ดำเนินกิจการป่าไม้ในจังหวัดแพร่จนมีหลักฐานมั่นคง และมีบุตรกับธิดาเมืองน่านอีก 2 คนคือ เจ้าอินทรเทศ เทพวงศ์ และเจ้าอินทรรัศมี เทพวงศ์ ก็ได้ละเลยหน้าที่ของบิดา พยายามให้โชติ ขึ้นไปอยู่เมืองเหนือด้วยหลายครั้ง แต่จ้อย แม่ผู้มีทิวติแรงกล้าไม่ยอม รวมทั้งไม่ยอมรับการช่วยเหลือใดๆ จากเจ้าอินแปงหรือญาติคนใดทั้งสิ้น เด็กชายโชติจึงมีชีวิตอาภัพมาตั้งแต่เกิด และต้องระหกระเหเร่ร่อนเหมือนนกไร้รัง เพราะความใจแข็งของผู้เป็นแม่

เมื่อโชติเติบโตย่างเข้า 2 ขวบ ด้วยทิวติมานะของแม่ที่เห็นว่าพวกเจ้าเมืองเหนือนิยมส่งลูกเข้าโรงเรียนดีๆ ที่มีชื่อเสียงกันทั้งนั้น ทั้งๆ ที่ตนมีฐานะยากจนก็พยายามชวนขวายให้ลูกชายได้รับการศึกษาทัดเทียมคนอื่น เด็กชายโชติจึงได้เข้าเรียนหนังสือครั้งแรกที่

โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ซึ่งเป็นโรงเรียนใหญ่และมีชื่อเสียงมากในสมัยนั้น

โชติเข้าเรียนโรงเรียนแห่งนี้ได้ ก็เพราะจ้อยมีวิธีแปลกประหลาดในการหาเงินมาส่งเสียให้ลูกได้เรียน ด้วยการเล่นพนันแทงถั่ว โดยตั้งสัจจะไว้ว่า ขอให้แทงได้วันละ 4 บาทก็จะกลับบ้าน แล้วจ้อยก็สามารถเล่นได้วันละ 4 บาทจริงๆ จนสามารถมีรายได้เดือนละ 120 บาท นับเป็นรายได้ที่ดีมากในยุคสมัยนั้น

จ้อยเล่นพนันทุกวี่วัน จนกระทั่งรัชกาลที่ 6 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกบ่อนเบี้ยหมดทั้งประเทศ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2460 ถึงได้เลิก เมื่อหมดทางหากิน จ้อยจึงจูงลูกไปขอพึ่งบุญของหม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล โอรสองค์ใหญ่ในสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีวังอยู่ที่ถนนสำเพ็ง

ด้วยความที่หม่อมเจ้าจุลดิศทรงโปรดม้ามาก ถึงกับตั้งคอกม้าและเลี้ยงม้าไว้ในวัง จึงเป็นผลพลอยให้เด็กชายโชติได้เรียนรู้การเลี้ยงม้า ทำความสะอาดคอกม้า และการใส่เกือกม้ายั้งแต่อายุ 10 ขวบ

ในชั้นเรียน แม้ว่าโชติจะถูกจัดเป็นเด็กนักเรียนตัวเล็กของชั้น แต่ก็เป็เด็กพริ้วขึ้น เพราะเขาเก่งกล้ำไม่กลัวใคร เวลาเข้าแถว ทั้งๆ ที่คนตัวเล็กต้องไปอยู่หน้าแถว แต่โชติอุตริไปอยู่ท้ายแถว รวมกลุ่มกับพวกตัวโตๆ แม้จะถูกกลั่นแกล้งอยู่เป็นประจำก็ยังไม่หลบจำ มักหาเวลาไปเสวนากับพวกนักเรียนตัวโตอยู่มิได้ขาด

กิจวัตรอย่างหนึ่งที่โชติโปรดปรานมากยามที่เรียนอยู่ที่วัดเทพศิรินทร์ก็คือ การเล่นฟุตบอล ร่างกายที่เล็กกว่าใคร ทำให้เขาได้เปรียบยามลงสนาม เมื่อมีการแข่งฟุตบอลรุ่นเล็กของโรงเรียนที่ไร

โชติจึงมักได้เลือกให้อยู่ในตำแหน่งกองหน้าเสมอ

ณ สนามฟุตบอลนี้เอง ทำให้โชติได้รู้จักกับเพื่อนร่วมสถาบันหลายคน ที่ต่อมากลายเป็นนักเขียนชื่อดังของเมืองไทย สด คุรุเมะ-โรहित หนึ่งในเพื่อนดวลแข้งของโชติ เคยกล่าวถึงยาขอบในขณะที่ยังเป็นเด็กชายโชติ แพร่พันธุ์ไว้ว่า แม้ยาขอบจะเป็นเด็กร่างเล็กและผอมบางมาก แต่เขาก็ไม่เคยแพ้ใครในชั้นเชิง และปฏิภาณ

“...ผมพบชั้นเชิงของยาขอบครั้งแรกในการเตะลูกหนัง ยาขอบมักจงใจเตะให้ลูกบอลข้ามกำแพงเข้าไปในวัด เพื่อให้ผมผู้เป็นเจ้าของต้องบุกข้ามรั้วมะขามเทศ ปีนกำแพงเข้าไปกันแทบทุกวัน และตัวเองกลับหัวเราะอย่างสนุกสนาน...”

ดูเหมือนว่า โชติจะรักการเล่นมากกว่าการเรียน เพราะผลการเรียนของเขาเรียกว่าตกซ้ำชั้นหลายครั้ง คนอื่นเขาเรียนกัน 11 ปี ก็จบชั้นมัธยมแล้ว แต่โชติใช้เวลาเรียนถึง 12 ปีแต่ได้เพียงมัธยม 4

ต่อมาเมื่อโชติอายุได้ 13 ปี เขาก็ต้องกำพร้าพ่อโดยสมบูรณ์ เพราะเจ้าอินแบ่งเกิดล้มป่วยและเสียชีวิตด้วยไข้ป่า แต่ทั้งๆ ที่มีการจัดการฌาปนกิจศพที่เมรุบุญ วัดสระเกศ โชติกลับไม่ได้กราบลาพ่อเป็นครั้งสุดท้าย เพราะถูกทัดทานโดยจ้อย แม่ผู้ใจแข็ง ที่ไม่ยอมให้อภัยแม้แต่คนตาย

หลังจากเจ้าอินแบ่งตายได้ไม่กี่เดือน จ้อยก็เริ่มป่วยกระเสาะกระแสะเรื่อยมา แม้รู้ตัวว่าไม่มีทางรอด ก็ยังไม่วายเรียกลูกชายให้มาจุดธูปสาบานต่อหน้าพระว่า ในชาตินี้แน่จะยากดีมีจนประการใดก็ไม่ให้ไปขออุปการะจากบรรดาวงศาคณาญาติของเจ้าอินแบ่งทุกคนไป

แต่ด้วยใจที่เป็นห่วงลูกชาย หากไม่มีใครดูแลจะเสียผู้เสียคน ก่อนตายจ้อยจึงได้พาลูกชายไปฝากฝังไว้กับพันตำรวจเอก พระยาบริหารนครินทร์ (เดิบ จามรกุล) ผู้เคยอุปการะจ้อยมาก่อน บุคคลผู้นี้ได้ชื่อว่าเป็น “ยมบาล” คอยดัดสันดานเด็ก ภายในบ้านของพระยาบริหารนครินทร์จึงเต็มไปด้วยบุตรหลานที่มีญาติมาฝากให้ช่วยดัดสันดานหลายคน

ชีวิตเด็กรับใช้ ...

เมื่อแม่ตาย โชติได้เริ่มอาชีพแรกในชีวิตด้วยการเป็นเด็กรับใช้ในบ้านพระยาบริหารนครินทร์ แลกกับการกินอยู่หลับนอน และค่าเล่าเรียนที่เทพศิรินทร์ โชติต้องคอยผลัดเวรกับเด็กคนอื่นๆ ปฏิบัติภารกิจ นับตั้งแต่ตื่นมาหุงข้าวตอนตี 4 ตักน้ำใส่โถ่ง จัดสำรับควรวานให้ท่านเจ้าคุณ ซักเสื้อผ้า ภูบ้าน เสร็จแล้วจึงสามารถไปโรงเรียนได้ พอโรงเรียนเลิกก็ต้องรีบกลับมาหุงหาอาหารอื่นๆ ต่อ เพราะหากกลับบ้านผิดเวลา ก็จะถูกหวายลงหลัง

การมาอยู่บ้านพระยาบริหารนครินทร์จะเป็นผลดีต่อตัวโชติ เพราะเขาได้ปฏิบัติกิจอย่างหนึ่ง ที่เคยจ้องทำให้เขากลายเป็นคนที่เขียนหนังสือได้ดีในภายหลัง กิจนั้นก็คือการอ่านหนังสือให้พระยาบริหารนครินทร์ฟัง มีทั้งพงศาวดารจีน เลียดก๊ก สามก๊ก ตำนาน ยุทธศิลป์ หนังสือที่เกี่ยวกับยุทธศาสตร์ยุทธวิธี ฯลฯ

ความจริงแล้ว การทำหน้าที่นี้โชติจะเต็มใจทำเองแต่เป็น

การถูกบังคับเสียมากกว่า ด้วยหน้าที่นี้ยังไม่มีใครรับหน้าเสื่อ เพราะการอ่านหนังสือให้ “ยมบาล” จะต้องอ่านให้ชัดถ้อยชัดคำ ถูกวรรคตอน ถ้าผิดแม้เพียงนิดเดียวก็จะถูกทำโทษ อีกทั้งการที่ต้องมานั่งพับเพียบอ่านหนังสือเป็นเวลานานๆ ก็ดูจะเป็นเรื่องน่าเบื่อสำหรับเด็ก โชติในฐานะเด็กใหม่จึงต้องรับหน้าที่ไปโดยปริยาย

พระยาบริหารนครินทร์นั้นได้ชื่อว่าเป็นบุคคลที่เข้มงวดในเรื่องระเบียบวินัยเป็นที่สุด เพราะมีเจตนาอยากให้เด็กได้ดี แต่ดูเหมือนว่าเจตนาดีอันนี้จะมากเกินไปสำหรับเด็กอายุ 13 อย่างโชติ ที่ต้องมีเรื่องให้ถูกเขียนติได้ทุกวัน ในที่สุดเมื่อโชติหมดความอดทน เขาจึงชักชวนเพื่อน ชลอ เปาะนันท์หนีออกจากบ้านพระยาบริหารนครินทร์ในวันที่ถือเงินไปชำระค่าเล่าเรียน

ถึงตอนนี้ มิใช่แค่หนีออกจากบ้านพระยาบริหารนครินทร์เท่านั้น จิตใจของโชติเตลิดไปไกลถึงกับหนีออกจากรั้วเทพศิรินทร์ด้วย เพราะเกิดไปทะเลาะกับครูประจำชั้น แต่ก่อนที่จะออก โชติได้สร้างวีรกรรมทั้งไว้อย่างหนึ่งคือ การเอาหมวกครูถนิม เล่าหวิไล ครูประจำชั้นมัธยม 4 มากระทุบเสียบี้แบน เพราะแค้นใจที่ครูคนนี้มักเขียนติตน แต่น่าประหลาดใจที่ภายหลังครูคนนี้เองคือ ผู้ชักนำให้โชติได้ทำงานหนังสือพิมพ์ และกลายเป็นักเรียนนักประพันธ์นามอุโฆษในเวลาต่อมา

เมื่อพ้นจากขายคาบ้านพระยาบริหารนครินทร์แล้ว ชีวิตของโชติก็เหมือนกับว่าที่ขาดสายป่าน ไม่รู้จะหันหน้าไปพึ่งใคร เงิน 40 บาทอันเป็นค่าเล่าเรียนที่ติดตัวมาก็เริ่มร่อยหรอ โชติจึงไปรับจ้างจูงวัว แต่ทำได้ไม่กี่เที่ยวก็เลิก ที่สุดจึงไปขออาศัยอยู่กับอาหญิงที่มี

อาชีฟเป็นเจ้าของสำนักทรงเจ้าเข้าผีแถวศาลาแดง แต่อยู่ได้ไม่นานก็หนีไปนอนตามคอกม้ากับเพื่อนขี้เมาที่ชอบพอกัน

ความเป็นเด็กแก่น และมีความคิดพิสดารว่าเด็กคนอื่น ก่อนออกจากบ้านอาหึงง โขติจึงได้ฝากผลงานชิ้นสำคัญไว้ที่สำนักทรง ด้วยการปัสสาวะรดทั้งหิ้งบูชา รูปเทียนของถวายต่างๆ รวมทั้งน้ำมันต์ของอาจนหมดสิ้น

โขติเป็นคนรักม้า อุปนิสัยนี้เขาได้การปลูกฝังมาตั้งแต่ครั้งอยู่ในวังของหม่อมเจ้าจุลดิศ พอสบโอกาสได้มานอนตามคอกม้า โขติจึงได้ทำหน้าที่เป็นเด็กสนามม้าไปโดยปริยาย เพราะเขาอาสาที่จะให้อาหารม้า ทำความสะอาดคอก ทำความสะอาดม้า ตอกเกือกม้า จนในที่สุดเขาก็ได้มีโอกาสขึ้นหลังม้าเป็นจ็อกกี้จริงๆ

จากประสบการณ์ตรงนี้เองที่ทำให้โขติ แพร่พันธุ์สามารถเขียนบรรยายท่วงท่าของจะเด็ดยามยืนม้าอย่างองอาจบัญชาการรบได้อย่างถึงอรรถรสไว้ใน “ผู้ชนะสิบทิศ”

แม้จะออกจากรั้วโรงเรียนมาแล้ว แต่ความรักในการเล่นกีฬาทำให้โขติหันเหคืนสู่สนามฟุตบอลของโรงเรียนอยู่บ่อยครั้ง ที่นี้เองทำให้โขติได้สนิทสนมกับ ม.ล.ต้อย ม.ล.ต้อย และม.ล.ด้อย ชุมสาย บุตรชายของพระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์ พอทั้งสามรู้ว่าโขติต้องไปนอนอยู่ที่คอกม้า จึงชวนให้ไปอยู่ที่บ้านด้วยกัน

ขณะที่มาอยู่บ้านพระยาสิทธิศักดิ์สนิทวงศ์ โขติได้ช่วย ม.ล.ต้อย เขียนนิทานบ้าง บทกวีบ้าง ลงในหนังสือพิมพ์ (เขียน) ประจำห้องเรียน และหนังสือพิมพ์ (เขียน) ประจำบ้าน ติดไว้ตามฝาห้อง ชีวิตของโขติจึงรอดพ้นปากเหวมาได้อย่างหวุดหวิด ภายหลังโขติได้กล่าว

ว่า เพราะพระคุณของคนในบ้านซุ่มสายทีเดียว ที่จุดให้เขาในวัย 13 ปีกว่าๆ ซึ่งเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อไม่ให้เขากลายเป็นโจร

แม้จะได้ร่มโพธิ์ร่มไทรแห่งใหม่ที่ทำให้โชติอยู่สุขสบายกว่าแหล่งพักพิงอื่นๆ แต่ความเป็นคนช่างเบื่อ เคยชินต่อการเที่ยวเล่นสนุกสนาน พอมาอยู่บ้านที่มีชีวิตสงบเรียบง่าย เขาจึงทนอยู่ได้ไม่นาน ก็มึนต้องหลบเร้นไปเป็นนกน้อยพเนจรอีกครั้ง

แล้วโชคชะตาก็กวาดโชติ ซึ่งขณะนั้นอายุย่างเข้า 16 ปี ให้ได้นายอุปถัมภ์คนใหม่ เมื่อวันหนึ่งโชติบังเอิญได้ยินคนแจวเรือจ้างริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาคุยกันว่า จะส่งบุตรหลานไปฝากไว้กับพระยาพิทักษ์ภูบาล (สวัสดิ์ วิเศษศิริ) บ้านอยู่ตรงข้ามกับโรงภาษี เพราะเจ้าคุณท่านนี้มีตำแหน่งเป็นसारวัตรใหญ่เสือป่า และसारวัตรใหญ่ราชสำนัก เลี้ยงเด็กให้ได้ดีเป็นถึงมหาดเล็กในหลวงมานักต่อนักแล้ว และถ้าจะให้ดี ต้องนำไปฝากในช่วงเวลานี้เพราะท่านเจ้าคุณจะตามเสด็จในหลวงไปบางปะอินถึง 2 เดือน จึงต้องการหาเด็กรับใช้ติดสอยห้อยตามไปด้วย

ฟังความแค่นั้น ก็ทำให้โชติอยากไปอยู่กับพระยาพิทักษ์ภูบาลเสียแล้ว จึงขออาศัยเรือจ้างไปลงที่ฟากโน้นเพื่อสมัครเป็นเด็กรับใช้ของพระยาพิทักษ์ภูบาลทันที และเมื่อท่านเจ้าคุณทราบข่าว โชติเคยอยู่กับพระยาบริหารนครินทร์มาก่อน จึงตกลงรับโชติไว้เลี้ยงดู

ดูจะเป็นความโชคดีของโชติอีกตามเคย เพราะการมาเป็นเด็กรับใช้บ้านพระยาพิทักษ์ภูบาล ทำให้โชติได้พบคลังความรู้ขนาดใหญ่ที่มีส่วนเสริมให้เขากลายเป็นนักประพันธ์เอกของเมืองไทยในอนาคต คลังความรู้ที่ว่าก็คือ ห้องสมุดของพระยาพิทักษ์ภูบาล

นำแปลกที่พระยาพิทักษ์ภูบาลนั้นหวนหาหนังสือทุกเล่มในห้องสมุดของท่านราวกับไขในหิน แม้แต่พวกเมียเล็กๆ ของท่านก็ยังยุ่งไม่ได้ แต่กลับอนุญาตให้โชติ เด็กรับใช้ที่ทำความสะอาดห้องสมุดอ่านได้ ทั้งนี้เพราะหนังสือส่วนมากเป็นต้นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมักเป็นของพระราชทาน มีลายพระหัตถ์อยู่ด้านหน้า รวมไปถึงหนังสือโบราณในสมุดข่อย

แม้จะไม่รักดีทางการเรียน แต่โชติก็ใฝ่ใจในการอ่านด้วยผูกพันมาตั้งแต่เด็ก เพราะพอเขาเริ่มอ่านออกเขียนได้ แม่จ้อยก็ให้เขาอ่านเรื่องจักรๆ วงศ์ๆ จำพวกปลาบู่ทอง ยอพระกลืน ให้ฟังอยู่ทุกบ່อย ในที่สุดโชติก็เริ่มรักในอรรถรสของหนังสือ ยิ่งยามที่ได้มาอาศัยใบบุญอยู่กับพระยาบริหารนครินทร์ ยิ่งได้รับการตอกย้ำให้เข้าถึงตัวอักษรมากขึ้น เพราะมีหน้าที่ในการอ่านหนังสือให้เจ้าคุณฟัง และเป็นการอ่านชนิดที่เรียกว่า ห้ามอ่านผิดทั้งตัวสะกดและวรรคตอนในแต่ละประโยค

ขณะทำความสะอาดในห้องสมุด โชติจึงมักถือโอกาสขโมยอ่านหนังสืออยู่บ่อยๆ แต่แล้ววันหนึ่งเขาอ่านอย่างเพลิดเพลินจนลืมหันหลัง เจาคุณพิทักษ์ภูบาลเข้ามาเห็นเข้า แต่กลับไม่ทำโทษอะไร เพียงแต่ตวาดว่า “รู้เรื่องหรือที่หยิบออกมาอ่านนะ” พอโชติตอบว่า “รู้” ท่านก็ให้เล่าให้ฟัง หลังจากนั้นก็อนุญาตให้อ่านได้ แต่ต้องล้างมือให้สะอาดเสียก่อน

เมื่อได้รับสิทธิพิเศษเช่นนี้ โชติจึงใช้เวลาว่างระดมอ่านหนังสือเป็นการใหญ่ ซึ่งมีทั้งพระราชพงศาวดาร พระราชนิพนธ์ต่างๆ สามก๊ก ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี รามเกียรติ์ ฯลฯ แต่โชติไม่ได้อ่านเพื่อ

ความเพลิดเพลิดธรรมดา เขาอ่านแบบจดจำเค้าโครงเรื่อง การขึ้นต้นลงท้าย การพูดแสดงอารมณ์ทั้งรัก โกรธ เกลียด ของตัวละครต่างๆ

ภายหลังโชติจึงมีหน้าที่เป็นคนอ่านหนังสือให้เจ้าคุณพิทักษ์ภูบาลฟัง เล่ากันว่า โชติเป็นที่โปรดปรานของเจ้าคุณพิทักษ์ภูบาลมาก ถึงกับให้ติดสอยห้อยตามไปด้วยทุกแห่ง ทั้งนี้เพราะท่านรักที่โชติเป็นเด็กเฉลียวฉลาด คล่องแคล่ว มีปฏิภาณไหวพริบดีกว่าเด็กคนอื่น ๆ

ครั้งหนึ่ง โชติรับอาสาแต่งเครื่องแบบเต็มยศที่มีเหรียญตราเต็มหน้าอกให้กับพระยาพิทักษ์ภูบาล เพราะขณะนั้นคุณหญิงไม่อยู่ และเขาก็สามารถติดได้อย่างถูกต้องครบถ้วน เพราะอาศัยการสังเกตจากรูปถ่ายของพระยาพิทักษ์ภูบาลขณะแต่งกายด้วยเครื่องแบบเต็มยศนั่นเอง

ขณะที่อาศัยอยู่ที่บ้านพระยาพิทักษ์ภูบาล โชติเกือบจะเอาดีทางราชการเสียแล้ว ด้วยเวลานั้นเขามีอายุ 17 พระยาพิทักษ์ภูบาลจึงให้โชติไปขึ้นทะเบียนทหาร เพื่อจะได้มีสิทธิ์ติดตามรับใช้ท่านเจ้าคุณได้ทุกสถานที่ ตอนนั้นโชติใฝ่ฝันอยากจะเป็นมหาดเล็กในหลวง สังกัดทหารเรือ เพราะติดใจในเครื่องแบบ แต่ความฝันยังไม่ทันเป็นความจริง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จสวรรคตเสียก่อน

พอล่วงเข้ารัชกาลที่ 7 เส้นทางชีวิตของโชติก็ถึงจุดผกผันอีกครั้ง เมื่อเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ รัฐบาลต้องลดรายจ่ายโดยปลดข้าราชการออกจากตำแหน่งเป็นจำนวนมาก พระยาพิทักษ์ภูบาลก็โดนกับเขาด้วย จึงหันเหมาประกอบอาชีพค้าขาย โชติได้ช่วยงานอยู่

พักหนึ่ง แต่ด้วยใจที่ไม่รักในการค้า ในที่สุดเขาก็กราบลาออกจากบ้านที่คลุมหัวมานานหลายปี

ช่วงการนำหมึก ...

โชติ แพร่พันธุ์ เด็กหนุ่มอายุ 18 เมื่อไม่มีอาชีพเป็นลำเป็นสัน ก็ตัดสินใจขายหน้าสู่สนามม้า ตั้งใจไปสมัครเป็นจ็อกกี้ แต่แล้ววันหนึ่งขณะที่โชติเดินเตร่อยู่แถวถนนเจริญกรุง ดอนส์แยกเอส.เอ.บี. ก็ให้บังเอิญไปพบกับบุคคลสำคัญในชีวิตที่ชักนำเขาเข้าสู่วงการนำหมึก เขาก็คือครูถนิม เลาหวีโล ผู้ที่โชติจึงเกลียดจ้องชังมาตั้งแต่ครั้งอยู่โรงเรียนเทพศิรินทร์ และเป็นเจ้าของหมวกที่เขาเหยียบจนบี้แบน ก่อนจะหลบหนีออกจากโรงเรียน วิถีชีวิตของโชติจึงเบนสู่วงการหนังสือพิมพ์แทนที่จะเป็นสนามขี่ม้าแข่ง

เมื่อครูได้พบกับลูกศิษย์จอมเกเรแทนที่จะอาฆาตแค้น กลับทักทายโชติด้วยความปรารถนาว่า ตอนนี้ทำมาหากินอยู่ที่ไหน เมื่อรู้ว่าลูกศิษย์ตกงาน ไม่มีบ้านอยู่เป็นหลักแหล่ง จึงพาไปฝากงานที่ร้านขายหนังสือและสรรพตำรากฎหมายชื่อ “พร้อมภักดิ์” ถนนเจริญกรุง ซึ่งมีเจ้าของชื่อ คุณพร้อม วีระสัมฤทธิ์

ขณะนั้นคุณพร้อมได้ออกหนังสือรายสัปดาห์ “สยามรีวิว” มีครูถนิม เลาหวีโล เป็นบรรณาธิการ แต่สุขภาพของคุณพร้อมไม่ดีนัก โชติจึงต้องทำหน้าที่เขียนหนังสือตามที่คุณพร้อมบอก โดยได้เงินเดือนๆ ละ 15 บาท

ถึงตอนนี้คนขยันและตรงเวลาที่สุดคือ คุณพร้อม กับคนขี้เกียจ และไม่ตรงเวลาที่สุดคือ โซติ มาเจอกันจึงอยู่ด้วยกันได้ไม่นาน โซติ ทำงานได้แค่ 12 วันก็ถูกไล่ออก เพราะขาดงานโดยไม่ลา ถือเป็นการฝ่าฝืนระเบียบของคุณพร้อมผู้ที่ได้ชื่อว่า เป็นคนเคร่งครัดในระเบียบมากที่สุด

ชีวิตของโซติจึงเข้าสู่จุดผกผันอีกครั้ง คราวนี้เขาตัดสินใจจะไปเป็นจ๊อกกีซ่าแข่ง เพราะเหลียวหาอาชีพที่จะใช้หาเลี้ยงปากท้องแล้ว ก็มีเพียงอาชีพนี้แหละที่เขาถนัดและเป็นงานมากที่สุด แต่เผอิญว่าโซติได้นึกถึงเพื่อนเก่า เจวียง เตะตะทัด ที่ขณะนี้เจริญก้าวหน้าเป็นถึงเจ้าของหนังสือพิมพ์การเมืองรายสัปดาห์ “ธงไทย” ที่สี่แยกแมนศรีเสียก่อน จึงแวะไปเยี่ยมเยียน พอเกลอเก่ารู้ว่าโซติกำลังจะหันหน้าสู่สนามม้า จึงชักชวนเข้าสู่เส้นทางนักหนังสือพิมพ์

ประเดิมงานหนังสือพิมพ์ครั้งแรก นักข่าวหน้าใหม่อย่างโซติ แพร่พันธุ์ ก็ได้รับมอบหมายงานชิ้นสำคัญให้ไปทำข่าวคดีฆาตกรรม “นายม้วย” ที่บางปลาสร้อย (ชลบุรี) ซึ่งถือเป็นงานหินสำหรับคนที่ไม่เคยทำข่าวเลยอย่างโซติ เพราะขณะนั้นชลบุรียังเป็นดงนกเลงเพียงแค่มองหน้ากัน ถ้าไม่ถูกนัยน์ตาเพียงนิดเดียวก็อาจถูกตีหัวหรือยิงตายกลางถนนได้ง่ายๆ

แล้วโซติ แพร่พันธุ์ก็ไม่ทำให้ใครต้องผิดหวัง เขากลับมาอย่างไรรอยบาดแผลให้ระคายกาย พร้อมด้วยข้อมูลในการสืบสวนคดีฆาตกรรมนี้อย่างละเอียดละออ และเริ่มต้นเขียนข่าวชิ้นแรกของเขาอย่างขะมักเขม้น เล่ากันว่า รายงานของโซติสร้างความตื่นตะลึงให้กับวงการหนังสือพิมพ์เลยทีเดียว เพราะเขาได้ปฏิวัติวิธีการเขียนข่าว

แบบเดิมๆ มาเป็นการบรรยายข่าวให้ผู้อ่านได้รับรู้ถึงความตื่นเต้นระทึกใจราวกับอยู่ในเหตุการณ์นั้นจริงๆ

ในยามนี้โชติเริ่มเป็นที่รู้จักในวงการหนังสือพิมพ์บ้างแล้ว แต่เขาก็เป็นผู้สื่อข่าวได้เพียงปีเศษ หนังสือพิมพ์ของไทยก็มีอันต้องปิดตัวไปในปี พ.ศ. 2470 ทั้งนี้เนื่องจากธงไทยเป็นหนังสือพิมพ์การเมืองที่เปิดโปงการทุจริตในวงราชการ และเป็นปากเสียงของราษฎรที่ได้รับการกดขี่ข่มเหงจากเจ้าพนักงาน การเสนอข่าวจึงมักไปล่วงละเมิดต่อผู้ทรงอิทธิพลอยู่บ่อยครั้ง ในที่สุดธงไทยจึงต้องจำใจเลิกกิจการไป

โชตินักข่าวหนุ่มไฟแรงวัย 20 ปี จึงต้องกลายเป็นคนว่างงานอีกครั้ง แต่ผลจากการทำงานที่หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ ทำให้โชติได้มีโอกาสรู้จักกับคนในวงการต่างๆ เพียงไม่นานนัก โชติจึงได้ผู้ใหญ่คนหนึ่งฝากฝังให้ทำงานที่แผนกโฆษณาของห้างขายยาเพ็ญภาค

ประสบการณ์ในงานเขียนที่ธงไทยของโชติจึงถูกนำมาใช้อีกครั้งที่นี่ เพราะนอกจากหน้าที่หลักในการดูแลอุปกรณ์ทุกอย่างเกี่ยวกับการโฆษณา ไม่ว่าจะเป็นฉลาก หีบห่อ โปสเตอร์ และใบปลิวแล้ว โชติยังมีหน้าที่เป็นม้าหน้าสาร ซึ่งก็คือข้อความโฆษณาที่นายห้างเขียนไว้ไปสู่ยังหนังสือพิมพ์ต่างๆ

ด้วยเลือนนักเขียนที่มีอยู่เต็มเปี่ยม ทำให้คราวใดที่เขาเห็นข้อความไม่สละสลวยรัดกุม จึงอดไม่ได้ที่จะปรับแต่งเสียใหม่ เสร็จแล้วจึงนำไปเสนอนายจ้าง ปรากฏว่าข้อความโฆษณาของเขากลายเป็นที่ถูกอกถูกใจของนายจ้าง ทำให้เขาได้ขึ้นเงินเดือนจาก 35 บาท เป็น 80 บาทในเวลาไม่กี่ปี

ความเป็นคนอยู่ไม่สุข ระหว่างที่ทำงานโฆษณาอยู่ที่ห้างขายยา

โชติจึงมักแวะเวียนไปหาเพื่อนเก่าสมัยเรียนเทพศิรินทร์ ที่บัดนี้กลายเป็นนักเขียนชื่อดังไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็น กุหลาบ สายประดิษฐ์, สด กุรมะโรหิต, เฉวียง เศรษฐะทัต, เปลื้อง ณ นคร, มาลัย ชูพินิจ ฯลฯ ทำให้ในปี พ.ศ. 2472 เมื่อกุหลาบ สายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา) ได้จัดตั้งหนังสือพิมพ์ “สุภาพบุรุษ” รายปักษ์ เพื่อเป็นที่ชุมนุมนักเขียนในสมัยนั้น โชติจึงถูกชักชวนให้มาร่วมด้วย

นับแต่นั้นมา โชติผู้ไม่มีบ้านเป็นหลักแหล่ง จึงมาอาศัยกินนอนอยู่กับเพื่อนฝูงที่สำนักงาน “สุภาพบุรุษ” แรกๆ โชติยังไม่ได้มีโอกาสแสดงฝีมือใดๆ จนเมื่อสบโอกาสในวันหนึ่ง เมื่อเกิดมีนักเขียนไม่ส่งต้นฉบับมาให้ ศรีบูรพา ผู้เป็นบรรณาธิการจึงให้โชติเขียนแทน

งานเขียนชิ้นแรกที่โชติ แพร์พันธุ์ ได้เขียนลงใน “สุภาพบุรุษ” ก็คือ เรื่องสั้นแนวตลก โดยศรีบูรพาเป็นผู้ตั้งนามปากกาให้เขาว่า “ยาขอบ” ซึ่งมีเค้ามาจากนักเขียนเรื่องตลกชาวอังกฤษผู้หนึ่งที่ชื่อว่า “ดับบลิว. ดับบลิว. ยาค็อบ” วงการวรรณกรรมไทยจึงปรากฏชื่อ “ยาขอบ” นับแต่นั้นมา

เมื่อเรื่องสั้นแบบชวนหัวของยาขอบปรากฏใน “สุภาพบุรุษ” ก็ได้รับเสียงวิพากษ์วิจารณ์จากเพื่อนๆ ในวงการว่า ยาขอบมีฝีมือการเขียนที่ไม่เลวเลย ดังนั้นถ้าจะกล่าวว่า ศรีบูรพาคือผู้ที่เห็นแววความเป็นนักเขียนของโชติ แพร์พันธุ์ และยั่วยุให้เขาเขียนก็คงไม่ผิด

ยาขอบเขียนเรื่องสั้นแนวตลกตีพิมพ์ในหนังสือ “สุภาพบุรุษ” เพียงแค่ 3 เรื่อง คือ จดหมายเจ้าแก้ว, บันทึกของกุมภกรรณ และประวัติศาสตร์-ภูมิศาสตร์ “สุภาพบุรุษ” ก็หยุดกิจการลงในปี พ.ศ. 2474 ยาขอบจึงต้องย้ายนิवासกันไปเช่าตึกแถวอยู่ที่ถนนตะนาวแทน

ขณะที่ “สุภาพบุรุษ” ปิดตัว งานในแผนกโฆษณาของยายอบ ก็ได้สะดุดลงด้วย ทั้งๆ ที่เขาคงจะหาเลี้ยงชีพและตั้งหลักปักฐานกับ อาชีพนี้นี้ได้ เพราะขณะนั้นยายอบได้ชื่อว่าเป็นผู้เขียนประกาศโฆษณา ฝีมือดีที่หาตัวจับยาก แต่ด้วยเรื่องปัญหาหัวใจที่ยายอบดันไปหลงรัก ลูกสาวสุดรักสุดหวงของเจ้าของห้างเข้า ทำให้เขาถูกไล่ออกแบบที่ แปลกที่สุดคือ แทนที่จะถูกจ้างออก แต่กลายเป็นว่านายจ้างยังคง ยินยอมจ่ายเงินเดือนให้เท่าเดิม แต่ห้ามไม่ให้เขามานั่งทำงานที่ห้าง แม้จะต้องเสียตำแหน่งหน้าที่การงานไป แต่ยายอบก็ได้หัวใจลูกสาว เจ้าของห้างมาครอบครองแทน

ผู้ชนะสิบทิศ ...

ยายอบตกงานได้ไม่นาน ก็ถูกศรีบูรพาชักชวนไปรับตำแหน่ง บรรณาธิการของหนังสือพิมพ์รายวัน “สุริยา” หนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์ เรื่องเบาๆ เป็นน้องของหนังสือพิมพ์ “ไทยใหม่” ที่ศรีบูรพาได้รับ คำชวนจากเอก วิสกุล และคุณเล็ก ให้จัดตั้งขึ้น หลังจากที่หนังสือ “สุภาพบุรุษ” ได้ปิดตัวไป

ขณะนั้นศรีบูรพาได้เขียนเรื่องอิงพงศาวดารมอญชื่อ “ยอด ทหารหาญ” ลงในหนังสือพิมพ์ไทยใหม่ พอออกหนังสือพิมพ์สุริยา จึงมอบหมายให้ยายอบเขียนนิยายอิงพงศาวดารทำนอง “ยอดทหาร หาญ” ลงพิมพ์ในสุริยา อันเป็นที่มาของ “ยอดขุนพล” นวนิยายอิง พงศาวดารเรื่องแรกของยายอบ

แต่ความเป็นคนที่ช่างเจียมเนื้อเจียมตัวมือ ในตอนแรกยาขอบจึงบอกปฏิเสธไป เพราะกลัวว่าตนเองจะทำได้ไม่ดีดังที่ศรีบูรพาหวังไว้ แต่สุดท้ายเมื่อได้รับการลอบโยนว่า เขาสามารถเขียนได้แน่ เพราะการเขียนเรื่องทำนองนี้ไม่ได้มีหลักเกณฑ์อะไรแน่นอน เพียงแต่เป็นการเอานามของบุคคลและลักษณะนิสัยในพงศาวดาร มาเขียนเป็นเหตุการณ์ใหม่ที่ผู้เขียนแต่งขึ้นเอง

เมื่อได้ฟังเช่นนั้น ยาขอบจึงรีบปากเขียนเรื่อง “ยอดขุนพล” ศรีบูรพาจึงแนะนำให้ยาขอบไปอ่านและศึกษาการเขียนเรื่องจากนิยายฝรั่ง และมอบหนังสือเรื่อง “ทะแกลัwthทหารสามเกลอ” (The Three Musketeers) ของ Dumas ที่แปลโดยครูเหลี่ยมให้ไปดูเป็นแนวทาง

“ยอดขุนพล” จากปลายปากกาของยาขอบจึงปรากฏครั้งแรกในหนังสือพิมพ์ “สุริยา” ในปี พ.ศ. 2474 โดยยาขอบได้หยิบยกมาจากพระราชพงศาวดารพม่าของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เพียง 8 บรรทัด มานำเสนอเป็นเรื่องยอดขุนพลที่มีทั้งหมด 7,224 บรรทัด

น่าประหลาดใจที่งานเขียนที่ยาขอบไม่มั่นใจชิ้นนี้ กลับสร้างชื่อเสียงและเงินทองให้กับเขาอย่างมาก ทั้งๆ ที่เมื่อยอดขุนพลออกสู่สายตานักอ่านในตอนแรก กลับถูกโจมตีทางจดหมายมากมายว่า “เขียนบ้า ๆ อะไรก็ไม่รู้” เหตุที่มีผู้อ่านเขียนมาด่าว่ามากมายก็เพราะยาขอบมีวิธีการเขียนนิยายไม่เหมือนกับนักเขียนคนอื่น เช่นในขณะที่คนอื่นเขียนบทรักก็มักเขียนให้มีการโลมเล้าเกี้ยวพาราสีถึงขั้นได้เสียกัน แต่ยาขอบจะเขียนให้ตัวพระตัวนางโอดโอยกันเสียหยดย้อยแล้วก็ยังไว้ ล่อให้คนติดตามอ่านตอนต่อไปอย่างใจจดใจจ่อ

ยาขอบได้เขียนถึงเรื่องนี้ไว้ใน “คำปราศรัย” ตอนหนึ่งว่า

“...ความคาดคะเนอันนี้ของฉันมีส่วนถูกเอามากๆ ในคราวที่เขียนต่อมาครั้งหลังๆ เป็นต้นว่า เมื่อยอดรักของเจ้าพระเอกถูกตัวโกงลักพาไป ผู้อ่านตั้งตาตามว่า พระเอกคงจะช่วงชิงเอาคืนได้กลางทาง แต่ฉันก็เขียนให้ตัวนางตกไปเป็นเมียตัวโกงเสียจริงๆ โดยพระเอกไปคลาดกันเสียคนละทาง คนอ่านแข่งชักหักกระดูกคนเขียนทั้งสี่มุมเมือง ด้วยเอาตัวนางอันเป็นที่เชิดชูของท่านไปขายย่ำยาเสียเช่นนั้น แต่แล้วก็คอยอ่านกันทั้งสี่มุมเมือง”

แทบไม่น่าเชื่อว่า คนที่จบแค่ชั้นมัธยม 4 เคยเขียนเรื่องสั้นมาเพียง 2-3 เรื่อง จะสามารถเขียนเรื่องยาวด้วยสำนวนลีลาที่สะกดใจคนอ่านไปทุกมุมเมืองได้ถึงเพียงนี้...

ภายหลัง “ยอดขุนพล” ได้รวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ. 2476 ซึ่งในตอนแรกมีคนทักท้วงมากมาย เพราะสมัยนั้นยังไม่มีหนังสือรวมเรื่องที่เคยลงพิมพ์ในหน้าหนังสือพิมพ์ออกจำหน่ายเลย แม้ยาขอบเองก็ไม่ค่อยเชื่อมือตัวเองว่าฝีมือเขียนของตนนั้นอยู่ในความนิยมของผู้อ่านขนาดไหน แต่เพียงชั่วระยะเวลาไม่ถึง 4 เดือน “ยอดขุนพล” ฉบับพิมพ์ครั้งแรก 3,000 เล่ม ก็กลายเป็นหนังสือหายากในเมืองไทยไปเสียแล้ว

จะว่าไปแล้ว “ยอดขุนพล” ไม่ใช่งานเขียนนวนิยายเรื่องแรกของยาขอบ เพราะก่อนหน้านั้นเขาเคยเขียนนวนิยายไว้เรื่องหนึ่งชื่อว่า “มารหัวใจ” โดยใช้นามปากกาว่า “กฤษณา” ซึ่งโรงพิมพ์อักษรพานิชได้พิมพ์ออกจำหน่ายในปี พ.ศ. 2471 นั่นก็คือ 3 ปีก่อนหน้าที่หนอนหนังสือเมืองไทยจะรู้จักชื่อ “ยาขอบ” จากเรื่อง

“ยอดขุนพล”

ต่อมาหนังสือพิมพ์ “สุริยา” ได้ปิดตัวลง โชติและคณะจึงออกจากบริษัทไทยใหม่ และพากันไปอยู่ที่โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การของ เทียน เหลียวรักวงศ์ ซึ่งได้ออกหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ชื่อ “ผู้นำ” และมี ร.ต.ทองอินทร์ บุญยเสนา เป็นบรรณาธิการ

ขณะที่อยู่ “ผู้นำ” ยาขอบได้เริ่มงานเขียนเรื่องสั้นครั้งแรก แต่เป็นการเขียนแบบไม่ได้เงินเพราะเขายังไม่เคยเขียนงานแนวนี้นมาก่อน โดยเขียนลงในหนังสือ “ช่วยกาชาด” ประจำปี พ.ศ. 2475 ชื่อเรื่องว่า “อารมณ์” เป็นเรื่องรักขนาดสั้น หลังจากนั้นยาขอบก็ได้เขียนเรื่องสั้นอีก 3-4 เรื่องลงใน “ผู้นำ”

เรื่องสั้นจากปลายปากกาของยาขอบมีอยู่หลายเรื่อง ได้แก่ กามวาสี, รอยไครอยเกวียน, รักแท้, หลังจากผู้ชาย, เพื่อนแพง, สวรรค์ของคนยาก, หล่อนชั่วเพราะชาย, ผู้ชนะใจ, ความรู้สึกของดวงจันทร์, ชื่นจิต, คนที่ไม่รู้จักแก่, เรื่องธรรมดา, เมียน้อย, ผู้หญิง และเรื่องสุดท้ายคือ มุมมืด

ครั้นพอศรีบูรพาได้ออกไปเป็นบรรณาธิการให้กับหนังสือพิมพ์รายวัน “ประชาชาติ” ของ ม.จ.วรรณไวทยากร วรวรรณ (กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์) ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2475 ยาขอบตกลงใจไปร่วมอุดมการณ์ด้วย “ผู้ชนะสิบทิศ” นวนิยายปลอมประวัติศาสตร์อันลือลั่นของยาขอบจึงได้อุบัติขึ้นในโลกวรรณกรรมไทย

“จะเด็ด” กับ “ตะละแม่กุสุมา” ปรากฏขึ้นมาใน “ผู้ชนะสิบทิศ” ก็ด้วยวัตถุประสงค์ของศรีบูรพาที่ต้องการจะเลิกล้มการลงพิมพ์นิยายพงศาวดารจีน ที่เป็นจารีตปฏิบัติกันมาช้านานในวงการ

หนังสือพิมพ์ จึงคิดที่จะออกนวนิยายแนวใหม่ๆ แบบไทยๆ จึงมอบหมายให้ ม.ชูพินิจ เขียนเรื่อง “ชายชาติตรี” ให้สันต์ เทวรักษ์เขียนเรื่อง “บันไดแห่งความรัก” และยาขอบเขียนเรื่อง “ผู้ชนะสิบทิศ”

การปฏิบัติของศรีบูรพาสำเร็จ นวนิยายทั้ง 3 เรื่องได้รับการต้อนรับจากผู้อ่านอย่างเกรียวกราว โดยเฉพาะ “ผู้ชนะสิบทิศ” ของยาขอบ มีคนติดตามขนาดนั่งรถยนต์มาคอยอยู่หน้าสำนักพิมพ์ เพื่อจะได้รับ น.ส.พ.ประชาชาติ ที่พิมพ์ออกสดๆ จากแท่นพิมพ์ เพียงเพื่อที่จะอ่านเรื่อง “ผู้ชนะสิบทิศ” เท่านั้น

นับได้ว่า โซติ แพร่พันธุ์ หรือยาขอบ อดีตเด็กรับใช้ มามีชีวิตที่รุ่งเรืองที่สุดก็ในยุคที่เขียน “ผู้ชนะสิบทิศ” ให้กับประชาชาตินี้แหละ

กล่าวกันว่า ยาขอบเขียนเรื่อง “ผู้ชนะสิบทิศ” โดยการถอดเค้าโครงเรื่องและตั้งอุปนิสัยของตัวละครมาจากหนังสือหลายเล่มที่เขาได้อ่านจากบ้านเจ้าคุณพิทักษ์ภูบาล ขณะที่เขายังเป็นเพียงเด็กรับใช้วัย 16 อาทิ สามก๊ก ขุนช้าง-ขุนแผน ศักดิ์พระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง พระอภัยมณี ฯลฯ

ผู้ชนะสิบทิศก็คือ ภาคต่อของยอดขุนพล โดยมาลัย ชูพินิจเป็นผู้เปลี่ยนชื่อเรื่องให้ใหม่ ยาขอบเขียนผู้ชนะสิบทิศลงในหนังสือพิมพ์ประชาชาติรายวันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 จนถึงวาระสุดท้ายของเขาในปี พ.ศ. 2499 รวมเวลาเขียนเรื่องนี้ถึง 25 ปี 3 รัชกาล แต่ผู้ชนะสิบทิศก็ยังไม่จบ แต่ทั้งๆ ที่เรื่องยังไม่จบนี้เองก็มีการตีพิมพ์ขายไม่รู้กี่สิบครั้ง ยาขอบจึงเป็นนักเขียนคนเดียวของเมืองไทยที่เขียนเรื่องยาวที่สุด ยาวทั้งขนาดของเรื่องและยาวทั้งระยะเวลาที่นำออกตีพิมพ์

หลายคนอาจสงสัยว่า ทำไมยาขอบจึงเขียนให้จะเด็ดมีเมีย

หลายคน เกี่ยวกับเรื่องนี้เขาเคยเฉลยไว้ว่า “ถ้าจะเด็ดมีเมียคนเดียวแล้ว เรื่องผู้ชนะสิบทิศก็จบเร็ว และชื่อสิบทิศก็เหลือเพียงสิบเดียว”

แต่ถ้าจะถามว่า ตัวละครตัวใดในผู้ชนะสิบทิศที่เจ้าของเรื่องอย่างยาขอบรักมากที่สุด หลายคนอาจโพล้ไปนึกถึงตัวเอกอย่างจะเด็ด มังตรา หรือตะละแม่ต่าง ๆ แต่สำหรับยาขอบแล้ว เขากลับชอบ “ไขลู” ตัวละครที่คนเกลียดกันทั้งบ้านทั้งเมือง โดยให้เหตุผลว่า

“การปั้นตัวละครให้คนรักนั้นไม่เป็นของยาก อย่างจะเด็ดหรือพระเอกของบทประพันธ์ทุก ๆ เรื่อง ผู้อ่านย่อมอดรักและบูชาไม่ได้ เป็นของธรรมดา ส่วนผู้ร้ายนั้นใคร ๆ ก็พากันเกลียด แต่ตัวร้ายของเรื่องใดจะได้มีบทบาทระยำชั่วช้าด้อย่างไขลู หาไม่ได้อีกแล้ว ผมจึงรักของผมนี้”

ปั้นตัวอักษร ...

เป็นที่ทราบกันดีในหมู่นักเขียนด้วยกันว่า ยาขอบนั้นไม่ใช่คนขยัน และเป็นคนไม่ตรงต่อเวลาในการส่งต้นฉบับ จะเขียนงานต่อเมื่อถูกเคี่ยวเข็ญหรือจำเป็นเท่านั้น ระหว่างที่เขียนผู้ชนะสิบทิศลงในกระดาษจึงปรากฏว่า ยาขอบมักจะส่งต้นฉบับล่าช้าเป็นประจำ จนบางทีทำให้หนังสือออกช้ากว่ากำหนด โดยอ้างว่ายังไม่เกิดอารมณ์พอจะเขียนได้ หัวหน้าข้างเรียงต้องมาคอยทวงต้นฉบับ “ผู้ชนะสิบทิศ” เอาไปเรียงทีละ 5-6 บรรทัด จนครบคอลัมน์

บางครั้งบางคราวยาขอบผูกปมในงานเขียนของเขา จนตัวเอง

ก็หาทางออกแก่เงื่อนที่ผูกเองไม่ได้ ก็มักจะไปนั่งรถเล่นกินลมชมวิวไปตามถนนทั่วกรุงโดยไม่มีจุดหมาย นี่คือวิธีการทำให้สมองโปร่งจนหาทางออกแก่เงื่อนนั้นได้ของยาขอบ

ผู้ใกล้ชิดยาขอบกล่าวว่า ยาขอบจะเขียนหนังสือได้ดีก็เมื่อมีอารมณ์ ฉะนั้นเขาจะไม่ก้มหน้าก้มตาเขียนและหยุดนั่งเหม่อลอยเมื่อคิดไม่ออก แต่ก่อนเขียนหนังสือ ยาขอบจะหาเพื่อนคุยหรือไม่ก็อ่านหนังสือ จนคิดว่าตนเองสามารถเขียนได้ดีที่สุดแล้ว เขาจะล้างมือและเริ่มเขียนไปจนเมื่อยหรือเหนื่อยจึงหยุดพัก

คงทราบกันดีว่า “**ผู้ชนะสิบทิศ**” ทำเงินให้ยาขอบมากมายมหาศาล แต่แทนที่ยาขอบจะเร่งเขียนให้จบ เขากลับไม่ทำเช่นนั้น ทั้งนี้เพราะยาขอบจะไม่ยอมทำงานประพันธ์ของเขาอย่างสุกเอาเผากินแต่ละคำ แต่ละประโยค เขาจะใช้สมองปั้นตัวอักษรออกมาทีละตัวด้วยปากกาหมึกซึมบนแผ่นกระดาษสีชมพูอ่อน ซึ่งเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของยาขอบ

ยาขอบประณีตบรรจงแม้กระทั่งลายมือที่เขียนลงไป ไม่ว่าจะเป็นเรื่องยาว เรื่องสั้น หรือจดหมายรักสักฉบับ เขาจะเขียนตัวอักษรแบบหวัดแกมบรรจงชวนอ่าน ไม่มีสักครั้งเดียวที่งานของเขาจะหลุดออกมาในลักษณะหวัดจนอ่านไม่ออก หรือขีดฆ่าตกหล่นให้ดูร่วนวายสับสน

มีผู้กล่าวว่า ยาขอบนั้นทนถนอมตัวหนังสือประดุจว่าเป็นลูกของตัวเอง ทุกบรรทัดที่เขาจรดปากกาลงไปแล้วหลังไหลมาจากหัวใจของเขา แม้ตัวยาขอบเองก็เคยเปรียบเทียบการเขียนหนังสือกับคนขายข้าวต้มปลาไว้ว่า

“ในสมัยที่ข้าพเจ้ามีกลางวันมากกว่า 20 ชั่วโมง มีดาวเดือนเป็นดวงอาทิตย์ และมีรถเป็นเรือน ก็ชอบใจในร้านขายข้าวต้มร้านหนึ่ง ซึ่งวันไปวนมาก็ต้องมากินทุกคืน แม้การปรุงข้าวต้มปลาขายเกียรติดูจะด้อยน้อยกว่าการปรุงตัวหนังสือขึ้นขาย อย่างเอาเข้ามาเทียบเคียงกันไม่ได้ก็ตาม แต่วิธีเสนอสินค้าของตนต่อลูกค้าขาประจำนั้น ปฏิบัติการข้อนี้เราทำด้วยหัวใจตรงกัน

ข้าพเจ้าบูชาเงินเจ้าของร้านนั้นว่า มีความคิดเป็นคู่ร่วมไปกับข้าพเจ้าจนตาย กล่าวคือวันไหนตลาดปลาไม่ได้ปลากะพงมาจากทะเลแล้ว คินนั้นมิไยร้านอื่นจะเปิดขายสลอนทุกร้านโดยใช้ปลาอื่นแทน แต่ร้านนี้ปิดไม่ขาย ยอมเสียประโยชน์ในวันนั้น และเสียอย่างที่ข้าพเจ้ารู้สึก ว่า วันนั้นเป็นวันที่เขามีความสุขมาก เพราะเขาถือว่า เขาได้ทำหน้าที่อย่างซื่อตรงต่อลูกค้าของเขาแล้ว

การที่ลูกค้าป้ายหน้ามาสู่ร้านเขาเนืองแน่น ก็เพราะเชื่อใจว่า ถ้าเข้าร้านเขาเป็นได้กินปลากะพงแน่นอน ฉะนั้นเมื่อไม่มีปลาที่ดีที่สุดสำหรับทำข้าวต้มขายแล้วก็ไม่ขาย ยอมให้ผู้ซื้อผิดหวังในทางไม่ได้กินเสียเลย แต่ไม่ยอมให้ผู้ผิดหวังในทางรสที่ผู้ซื้อได้หามัน บั้นมือเข้ามาว่าจะได้กินเป็นอันขาด ฉันทิดเจ๊กขายข้าวต้มผู้นั้น ฉันทันนักประพันธ์ผู้เป็นจำเลยแก่บัตรสนเท่ห์ของท่านผู้นี้ เมื่อใดข้าพเจ้าไม่แน่ใจในอารมณ์อันจะระบายออกเป็นตัวหนังสือได้อย่างงดงามจุใจ เมื่อนั้นข้าพเจ้ายังไม่ยอมขายตัวหนังสือของข้าพเจ้าแก่ท่าน”

มิใช่แค่ประติษฐ์อักษรชนิดคำต่อคำ แต่ยาขอบยังติดตามงานเขียนของตัวเองจนจบกระบวนการออกมาเป็นเรื่องราวบนหน้าหนังสือด้วย ยาขอบเคร่งครัดในเรื่องของการสะกดคำมาก นวนิยายของ

เขาจะต้องไม่มีคำผิดหรือตกหล่นแม้แต่ตัวเดียว เพราะถ้าวันไหนมีการตรวจแก้ “ผู้ชนะสิบทิศ” ผิด วันนั้นจะต้องเป็นวันที่โรงพิมพ์ “ประชาชาติ” จะปั่นป่วนมากที่สุด และแน่นอนว่าผู้ที่ถูกเล่นงานหนักที่สุดก็คือ คนตรวจปรูฟ

แต่ “ผู้ชนะสิบทิศ” ของยาขอบเขียนไม่จบ เคยมีผู้กล่าวว่า ยาขอบเขียนไม่จบเพราะหมดจินตนาการ แต่ยาขอบเคยออกมายืนยันหลายครั้งว่า คำกล่าวนั้นไม่มีมูลความจริง ที่ถูกต้องก็คือเขามีพล็อตเรื่องตอนจบของผู้ชนะสิบทิศแล้ว แต่ที่เขายังไม่เขียนก็เพราะเขายังไม่มีความรู้ในเรื่องที่เขาจะเขียนเท่านั้นเอง

กล่าวคือ ยาขอบหมายมั่นปั้นมือว่า อวสานของผู้ชนะสิบทิศจะจบลงตรงที่บุเรงนองมหาราช หรือจะเด็ดปลอมตัวเป็นพ่อค้าขายเพชร เข้าไปตีเมืองยะไข่และเลยเข้าไปถึงกรุงสยาม จึงได้ให้वानให้ชลอ เภกะนั้นทนช่วยกันเรื่องเพชรนิลจินดาให้ พอเขาค้นมาได้สำเร็จ ยาขอบก็มาด่วนตายไปเสียก่อน

ยาขอบนั้นได้ชื่อว่าเป็นนักดื่มตัวฉกาจ ใครต่อใครจึงคิดว่า เขาต้องร่ำสุราเสียก่อนจึงจะเขียนหนังสือได้ดี แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น เพื่อนๆ ของเขาพากันยืนยันว่า ขณะที่ยาขอบเขียนบทประพันธ์ เขาจะไม่มีการดื่มเหล้าแม้แต่หยดเดียว แต่ในเวลาที่ยาขอบดื่มเหล้า เขาจะหาเรื่องคุยสนุกกับเพื่อนๆ มากกว่า แต่ถ้าเมาได้ที่แล้วก็จะขอตัวไปนอน ซึ่งมีมูลเป็นความจริงมากกว่า เพราะถ้าคนลองเมาจนครองสติไม่ได้แล้ว จะมีสมาธิมาเขียนงานละเอียดอ่อนอย่างงานประพันธ์ได้อย่างไร

ใช่แค่จะเป็นนักประพันธ์ฝีมือเจียบเท่านั้น ยาขอบยังเป็น

นักเล่าเรื่องที่เก่งที่สุดคนหนึ่ง เขาสามารถทำให้เรื่องที่ไม่เป็นเรื่อง กลายเป็นเรื่องที่น่าฟังขึ้นมาได้ ด้วยถ้อยคำที่มีเสน่ห์โน้มน้าวใจของผู้ฟังให้คล้อยตาม เขารู้จังหวะจะโคนในการพูด การลำดับเรื่อง ตลอดจนลำดับสำนวนชวนฟัง ทำให้เพื่อนฝูงชื่นชอบเขา เพราะมีयाชอบที่ไหน ก็หมายความว่า จะเกิดเรื่องสนุกขึ้นที่นั่น

ศิลปะในการเล่าเรื่องนี้เอง ทำให้ยาชอบได้เขียนเรื่องเล่าโดยนำเรื่องจริงมาเขียนเล่าให้อ่านง่ายหลายเรื่องได้แก่ “มหากาตยทุธ” ลงพิมพ์ใน “ประชาชาติ” ปี พ.ศ. 2477 “กามนิธ” ลงพิมพ์ใน “ประชาชาติ” ปี พ.ศ. 2479 และ “อติรูป” ลงพิมพ์ใน “สยามนิกร” ในปี พ.ศ. 2481

เรื่องเล่าอีกชุดหนึ่งที่สร้างชื่อให้กับยาชอบก็คือ “สามก๊ก ฉบับวณิก” ซึ่งเข้าใจกันว่า ยาชอบเริ่มเขียนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2480 โดยหยิบตัวเอกในสามก๊กมาเขียนเล่าทีละตัว เริ่มจาก “กวนอู-เทพเจ้าแห่งความสัตย์ซื่อ”, “ผู้หยั่งรู้ดินฟ้ามหาสมุทร” ซึ่งก็คือขงเบ้ง, “จิวอี้-ผู้ถ่มน้ำลายรดฟ้า”, “ตั้งโต๊ะ-ผู้ถูกสาปแช่งทั้งสิบทิศ”, “เล่าปี่-ผู้พนมมือแก่ชนทุกชั้น”, “โจโฉ-ผู้ไม่ยอมให้โลกทรยศ”, “จูลง-สุภาพบุรุษจากเสียงसान” รวมทั้งตัวละครอื่นๆ ที่ยาชอบเขียนไว้สั้นๆ เช่น เตียวหุย-คนชั่วช้าที่น่ารัก, ลิโป้-อัศวินหัวสิงห์, เตียนอู-ผู้ถือศัพเป็นอาวุธ ฯลฯ

ระหว่างที่ยาชอบอยู่ที่ “ประชาชาติ” แม้จะได้ทั้งค่าเรื่องและกินเงินเดือนในตำแหน่งผู้จัดการหนังสือพิมพ์ แต่เขาก็ตัดสินใจลาออก เพราะได้งานใหม่ที่ท้าทายความสามารถ ด้วยการเป็นคนเขียนคำเจรจาในบทภาพยนตร์ ให้กับบริษัท ภาพยนตร์ไทย โดยมีพระเจ้า

วรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล เป็นผู้อำนวยการ

แต่ระหว่างรอให้โรงถ่ายสร้างเสร็จ ยาขอบได้เขียนนวนิยายอิงพงศาวดารเรื่องยาว “รักหลังราชบัลลังก์” ให้กับหนังสือพิมพ์รายวัน “ผิวเหลือง” แต่เขียนได้ไม่กี่เดือนก็หยุดไปโดยไม่ทราบสาเหตุ

งานแปลและแต่งกลอน ...

ความรู้แค่ระดับมัธยม 4 ของยาขอบ มิน่าเชื่อเลยว่า เขาจะมีความรู้ภาษาอังกฤษอยู่ในเกณฑ์ดี แต่ก็เป็นไปแล้ว เพราะนอกจากยาขอบจะอ่านวรรณคดีของฝรั่ง เช่น เรื่องของ F.W.Bain แล้ว เขายังแปลหนังสือออกมาหลายเล่ม โดยในปี พ.ศ. 2489 ได้มีการตีพิมพ์ “สนมพระจอมเกล้า” เรื่องแปลที่ตัดตอนมาจาก “Siamese Harem Life” ของ Anna Leonowens

รวมทั้งแปลเรื่อง “อัมสโลโปกาส” หรือ “ขวัญใจจอมขวาน” ของ เอช.ไรเดอร์ แอ็กการ์ด ลงในหนังสือพิมพ์ “ไทยสมิต” ของ ม.ล. ต้อย ชุมสาย และเรื่อง “บุปผาในกุณฑีทอง” หรือ “Chin P'ing Mei” ในฉบับภาษาอังกฤษ ซึ่งตีพิมพ์เป็นเล่มในปี พ.ศ. 2498

ยาขอบมิเพียงแต่มีผลงานทางด้านร้อยแก้วเท่านั้น ในเรื่องของร้อยกรองเขาก็เคยแต่งไว้เช่นกัน แต่เพราะไม่ถึงกับชอบแต่งเพียงแค่นั้นได้ กลอนที่ยาขอบแต่งจึงมิให้พบน้อยชิ้น ที่พอจะหยิบยกมาได้นี้ดังนี้คือ

อะไรเอ่ย?

โลก 2 เท่า ปัญญา 4 เท่า

มายา 6 เท่า กำหนด 8 เท่า

“อันนารีนี่แน่หรือไรหนอ

ซึ่งเปรียบพินสุ่มไฟไม่รู้พอ

มีพินล่อไฟยิ่งเหิมเผดิมแรง

หนึ่งปราชญ์เปรียบเทียบเถาว์ลลียชาติ

ย่อมพะพาดผ่นผิงกิ่งแขนง

ที่อยู่ใกล้ไขว่คว้าตะแบงแขนง

พุดเหมือนแกล้งแสรังแยบประจักษ์กัน

ท่านว่าโลกสตรีมีอยู่สอง

การตริกตรองสมองดีมีสี่ชั้น

มายาหกให้ไล่ไม่ทัน

กำหนดนั้นถึงแปดสตรีมี

ถึงแม่เจ้าเนาในที่นอนนุ่ม

ลาดแพรห่มชายดาดคาดไหมสี

ปักด้วยดินเงินทองของดีดี

แขนสามีโอบแอบแนบนางนอน

กระนี้แท้แม่อาจคิดจิตออกห่าง

ด้วยจิตจางเล่ห์ร่วมสโมสร

เพราะซำสหมดเชื้อให้อาทร

เกิดอวรณ์ชายชู้ผู้ถูกตา

แม่นนางไซร้ได้ซัดที่คิดหมาย

ความอับอายศักดิ์ชื่อไม่ถือสา
 ถึงจะยอมโน้มร่างเหนือหญ้าคา
 ก็สุขกว่าที่ได้ให้ผิวเขย
 ฉันเขียนนี้ใช้ว่ากลอนพาไป
 มีข้อไขแบบนำคำเฉลย
 หิโตปเทศพิเศษที่ได้เคย
 อ่านเลยแล้วจะทิ้งก็กริ่งใจ
 จึงเรียงความตามคำบันทึกว่า
 จะเกิดจากเจตนาอันหาไม่
 ถ้าหนักนิดเกินหย่อนย่อน้อยใจ
 อย่าด่าให้ลับหลังฉันกังวล

โชติ แพร่พันธุ์
 มหาวิทยาลัย เล่มที่ 15 ฉบับที่ 3

บุรุษเจ้าสำราญ ...

ยาขอบเป็นคนสนุกสนาน มองโลกในแง่ดีและอารมณ์ดีอยู่
 เป็นนิจ ไม่ว่างานจะเร่งรีบหรือในกระเป๋าก็ไม่มีเงินสักบาท เขาก็
 ยังยิ้มได้ จนได้ฉายาว่า “บุรุษเจ้าสำราญ” เขาหาเงินเก่งเพราะ
 ตัวหนังสือของเขามีราคาแพง และเขาก็ยังเก่งอีกเหมือนเดิมที่จะหา
 เรื่องใช้มันให้หมดในเวลาอันรวดเร็วที่สุด คนทั้งโลกล้วนสะสมเงินทอง

เก็บออมไว้ใช้ยามคราวจำเป็นมากบ้างน้อยบ้าง แต่ยาขอบไม่เคยสะสมกับใครเขาเลย

“ผู้ชนะสิบทิศ” พิมพ์ขายอย่างแพร่หลายไม่รู้กี่ครั้ง ทำรายได้อย่างเป็นทางการให้กับยาขอบเป็นแรมปี หากยาขอบไม่ใช้ชีวิตอย่างสำเร็จสำราญไปกับเพื่อนฝูงและขวดเหล่าแล้วละก็ เขาอาจเป็นเศรษฐี้อยู่ๆ ของเมืองไทยไปแล้ว

ดูเหมือนว่า ปรัชญาชีวิตของยาขอบมีอยู่อย่างเดียวเท่านั้นคือ “การให้คือความสุข” ยาขอบมีความสุขถ้าเขาได้ให้อะไรใคร หากใครได้รู้จักเขาจึงอดที่จะรักเขาไม่ได้ แต่การให้ของยาขอบไม่มีขอบเขต เพราะเขามักเห็นความทุกข์ของคนอื่นมากกว่าความทุกข์ของตัวเอง

ใครที่มาขอความช่วยเหลือจากยาขอบไม่เคยผิดหวัง ถ้าไม่ได้เงินกลับไปเป็นต้องได้สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่แทนเงินได้ ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นของจำเป็นสำหรับยาขอบ เป็นต้นว่าเครื่องพิมพ์ดีด นาฬิกา แม้กระทั่งปากกาหมึกซึม เครื่องมือหากินประจำกายของยาขอบ ก็ยังปรากฏว่า ยาขอบต้องซื้อหามาใหม่อยู่บ่อยๆ

ยามยาขอบรำรวยเพราะเพิ่งจะขายหนังสือได้ เขาจะไม่รีรอที่จะไปตามเพื่อนฝูงมาสนุกสนานเฮฮาด้วยกันในวงเหล้า และเมื่อได้เวลากลับก็มักแอบหยิบเงินหย่อนใส่กระเป๋เพื่อนอยู่ทุกบ่อย ความเกรงใจและรักเพื่อนทำให้ครั้งหนึ่งในชีวิตของยาขอบเคยลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎร สมัยเดียวกับนรินทร์ (กลิ้ง) ท่ามกลางเสียงคัดค้านของเพื่อนสนิทอีกหลายคนที่กลัวว่าชื่อเสียงของยาขอบจะแปดเปื้อนไปถ้าก้าวสู่เส้นทางการเมือง แต่นั่นเป็นเพียงครั้งแรก

และครั้งเดียวที่ยาขอบชิมลงในด้านการเมือง เพราะหลังจากที่พลาดการเลือกตั้งครั้งนั้นแล้ว ยาขอบก็กลับสู่ถนนสายนักประพันธ์จนกระทั่งตัวตาย

เล่ากันว่า ยาขอบนั้นมีอุปนิสัยพิสดารชอบทำอะไรแปลกๆ แบบที่ไม่มีใครเขาทำกัน ครั้งหนึ่งในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เพิ่งยุติได้ไม่นาน ยาขอบเกิดอยากกินเต้าหู้ยี้เต็มกำลัง เพราะผลของสงครามทำให้เขาไม่ได้กินมานานปี เมื่อได้ข่าวว่ามีผู้ส่งมาขายจากเมืองจีนก็อยากกินบ้าง พอถึงวันนั้นเขานั่งสามล้อไปหาเพื่อน เมื่อถึงบ้านเพื่อนก็เลยวานให้คนขับสามล้อไปซื้อเต้าหู้ยี้ให้ 2 กระปุก โดยควักธนบัตรใบละ 100 บาทไปสุดท้ายให้ไป ทั้งๆ ที่ไม่เคยรู้จักคนขับสามล้อคนนั้นมาก่อน

พอสามล้อคันนั้นจากไปแล้ว ยาขอบจึงคิดได้ว่า ถ้าคนขับสามล้อคนนั้นเชิดเงินร้อยไป ตนจะอย่างไรดี เวลาผ่านไปเกือบชั่วโมง ปรากฏว่า คนขับสามล้อกลับมาพร้อมกับเต้าหู้ยี้ 2 กระปุก และเงินทอนอีก 88 บาท ยาขอบดีใจมากที่ได้พบคนดีเช่นนี้ เขาจึงตอบแทนน้ำใจคนขับสามล้อด้วยเงิน 80 บาท เก็บ 8 บาทไว้กับตัวเอง ในโลกนี้จะมีใครทำอะไรเขาบ้าง

ข้อดีของการเป็นคนใจกว้างจุใจแม่น้ำของยาขอบ ทำให้ใครๆ ก็รักเขา แต่ข้อเสียของมันก็คือ ทำให้ยาขอบไม่เคยมีบ้านเป็นของตัวเอง เทียน เหลียววรวิวงศ์ เพื่อนสนิทที่คอยเตือนสติยาขอบอยู่เสมอ ได้เคยเขียนถึงยาขอบว่า เสียที่ที่เกิดมากับเขาชาติหนึ่ง แต่ไม่สามารถพูดคำว่า “กลับบ้าน” ได้

“ทำไมเล่าคุณถึงพูดคำนี้ไม่ได้ คนอื่นเขาไปไหนมาไหนจะ

เที่ยวเตร่จนหัวหกกันชีวิตอย่างไร เขาก็แสดงสิทธิของเขาออกมาเป็นคำบอกกล่าว ว่า ฉันอยากจะกลับบ้านแล้ว ฉันจะกลับบ้านละ หรือมากลับบ้านกันเถิด และพูดแล้วเขาก็กระทำตามที่พูดได้ทุกคน แต่ส่วนคุณพูดไม่ได้ เพราะคุณไม่มีบ้านจะกลับ...

คุณเคยแกล้งกับผมว่า บ้าน แปลว่า ผัวหรือเมียก็ได้ เพราะมีผู้นิยมใช้เป็นคำแทนชื่อกัน เช่นว่า บ้านฉันไม่อยู่ บ้านฉันจะโกรธ บ้านฉันเขาวา ดั่งนี้เป็นต้น ฉะนั้น บ้านของคุณจึงแปลว่าเมีย คุณจะมีบ้านก็ต่อเมื่อคุณมีเมียเท่านั้น และมันเป็นเวลาไม่ใช่ส่วนน้อยในชีวิตของคุณเลยที่คุณไม่มีเมีย คุณจึงต้องอาศัยที่ทำงานเป็นที่กินอยู่หลับนอนเสร็จ มันเป็นชีวิตของคนที่ยากจนตลอดกาลด้วยประการฉะนี้”

เพื่อนคนเดียวกันนี้ยังเขียนถึงชีวิตรักของยาขอบนับตั้งแต่เขารู้จักมาว่า ยาขอบจะมีเมียคนหนึ่งซึ่งอยู่กับเขาหลายปี หรือไม่หลายปี ก็อยู่ที่ว่ายาขอบจะพบอีกคนหนึ่งหรือไม่ เขาเป็นคนไม่เคยทิ้งเมียเลย แต่เมียเป็นฝ่ายทิ้งเขาเสมอ

ชีวิตรักของยาขอบจะเริ่มขึ้นที่ใด เมื่อไร ไม่มีใครทราบ แต่เป็นที่รู้กันอย่างเปิดเผยว่า ชั่วชีวิต 48 ปีของยาขอบ เขามีภรรยาเป็นตัวเป็นตนถึง 4 คน และได้จากเขาไปที่ละคนๆ เพราะทนความใจบุญของเขาและการมีผู้หญิงมาติดพันของเขาไม่ไหว ที่สุดก่อนสิ้นลมหายใจ ยาขอบก็เหลือภรรยาคู่ทุกข์คู่ยากไว้เพียงคนเดียวคือ ประกายศรี ศรีदानนท์

การที่ยาขอบมีผู้หญิงมาติดพันมากมายไม่ใช่เรื่องแปลก เพราะยาขอบจัดเป็นชายหนุ่มหน้าตาดี รูปร่างเล็ก นัยน์ตาคมเป็นประกาย

มีเสน่ห์ที่ลึกซึ้งขำขันแถม เมื่อบวกกับท่วงทีสุภาพอ่อนโยน คำพูดคำจาที่ไพเราะเสนานุ แต่แฝงด้วยคารมคมคายแล้ว เป็นการยากที่ผู้หญิงจะไม่ตกหลุมรักเขา

อานุกาพแห่งความรักมีผลต่อยาขอบเสมอ ยามเมื่อดอกกรัณผลิบาน ยาขอบจะบรรจงเรียงร้อยถ้อยคำเป็นจดหมายส่งความรักไปถึงสาวเจ้า ซึ่งถ้าเก็บมารวมไว้ด้วยกันแล้วคงได้เป็นบันทึกรักเล่มโตหลายเล่ม และเพราะรักอีกเช่นกันที่ทำให้ยาขอบผู้ได้ชื่อว่า ขยันน้อยที่สุด กลายเป็นคนขยันทำงานมากที่สุดในชั่วพริบตา

อินทรทัต สิโรส เขียนเล่าไว้ว่า สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เลิกใหม่ๆ ยาขอบไปได้ตะละแม่นางหนึ่งมาครอบครอง ทำให้มีพลังในการทำงานมากเป็นพิเศษ เขาสามารถเขียนงานติดต่อกันเป็นเวลานาน จนสามารถหาเช่าบ้านหลังละหลายบาท กับมีเงินทองมาซื้อเหล้ายาปลาบั้งเลี้ยงเพื่อนฝูงอยู่นานนับเดือน

ปิดฉากชีวิตยาขอบ ...

เป็นที่ทราบกันดีว่า ยาขอบจบชีวิตลงก่อนวัยอันควรด้วยพิษของสุรา แรกทีเดียวยาขอบดื่มเหล้าไม่เป็น ขณะที่เข้าวางการใหม่ๆ เพื่อนร่วมรุ่นคนอื่นร่ำสุรา เขาก็แค่นั่งกินกับแกล้มอยู่ข้างๆ กล่าวกันว่า ยาขอบมาเริ่มดื่มเหล้าเอาเมื่ออายุได้ 28 ปี ส่วนสาเหตุที่ดื่มยังไม่มีการทราบแน่ชัด บ้างก็ว่าเพราะเขาต้องการขึ้นค่าเรื่อง จึงเข้าร่วมวงสังสรรค์ตามสโมสรกับบรรดานักประพันธ์ด้วยกัน

จะว่าไปแล้วยาขอบก็ไม่ใช่คนที่อาภัพในเรื่องความรัก ส่วนจะเป็นเพราะกลุ้มใจเรื่องฐานะความเป็นอยู่ก็ไม่น่าใช่ เพราะเขาเป็นคนที่ยิ้มให้กับชีวิตเสมอ ไม่ว่ามันจะเข้ามาหาเขาในรูปแบบไหน แม้แต่ตัวยาขอบเองก็รู้ว่า การกินเหล้ามากเป็นอย่างไร เพราะเขาเตือนคนรอบข้างเสมอว่า “อย่ากินเหล้ามากจะตายอย่างผม”

ศรีบูรพาได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับสุขภาพของยาขอบ ก่อนที่ศรีบูรพาจะไปศึกษาต่อที่ออสเตรเลียในปี พ.ศ. 2490 ว่า ขณะนั้นยาขอบยังเป็นชายหนุ่มที่แข็งแรง ปราดเปรี้ยว สุขภาพสมบูรณ์ แต่เมื่อเขากลับมาในปลายเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2492

เพียงชั่วระยะเวลาไม่ถึง 2 ปีที่จากกัน ศรีบูรพาเริ่มเห็นร่องรอยแห่งความเสื่อมสังขาร เพราะโทษของสุราปรากฏในตัวยาขอบเป็นครั้งแรก ทำให้ในปีหลังๆ งานเขียนของยาขอบตกจากระดับเดิมซึ่งมิได้หมายความว่า ยาขอบเริ่มปล่อยตัวในการเขียน แต่เพราะสมองของเขาถูกสุราเผาผลาญให้เสื่อมไปตามธรรมชาติ

“ดูเหมือนสืบแต่นั้นมา การเขียนของเขาได้ตกลงจากระดับเดิม ในปีหลังๆ เขาได้ปรารภความปรารถนาใครจะเขียนเรื่องนั้นเรื่องนี้ ด้วยความเข้าใจว่า จะทำได้ด้วยฝีมือลือเลื่องอันเดิม แต่เมื่อข้าพเจ้าได้อ่านความเรียงสั้นๆ ที่เขาเข็นออกมาได้นานๆ ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าก็ทราบได้ว่า เขาไม่อาจจะเขียนได้ถึงระดับที่เขาปรารถนาเสียแล้ว”

เพื่อนๆ ผู้หวังดีของยาขอบต่างพยายามทัดทานไม่ให้ยาขอบดื่มเหล้าจู้จี้ ถึงขนาดไม่ยอมให้เงินถ้ายาขอบจะเอาไปซื้อเหล้า แต่ยาขอบผู้ไม่เคยรักตัวเองก็ยังสามารถเมาจากสโมสร สมาคม หรือ

บ้านเพื่อนฝูงคนใดคนหนึ่งได้ทุกวัน

ชีวิตในบั้นปลายของยาขอบจึงวิ่งเข้าวิ่งออกโรงพยาบาลอยู่เป็นประจำ การรักษาตัวของเขาที่เป็นไปในลักษณะยืดเวลามากกว่ารักษาให้หายขาด เพราะยาขอบไม่เคยเชื่อฟังหมอ หมอห้ามดื่มยี้มยี้มและความพิเศษสุดอย่างหนึ่งของยาขอบก็คือ การหนีจากโรงพยาบาลออกไปกินเหล้ากับเพื่อนฝูง

ในที่สุด ยาขอบหรือโชติ แพร่พันธุ์ ก็ได้จบชีวิตในวัย 48 ของเขาลงในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2499 ท่ามกลางความโศกเศร้าของบรรดาญาติมิตรและแฟนนักอ่าน เรื่องราวชีวิตของยาขอบได้ปิดฉากลงอย่างสมบูรณ์ คงทิ้งไว้เพียงผลงานวรรณกรรมอมตะ และบทเรียนชีวิตที่สอนใจคนรุ่นหลังๆ ทั้งแง่มุมของชีวิตและแง่คิดเมื่อยามชีวิตผิดพลาด

สด กุรุมะโรหิต เป็นคนหนึ่งที่ชอบชีวิตของยาขอบ เขากล่าวว่า ยาขอบสอนให้เขารู้สัจธรรมอย่างหนึ่งนั่นก็คือ ชีวิตเป็นสิ่งที่มนุษย์เราจะต้องรับเอาไว้ด้วยความยิ้มแย้ม และพอใจ ไม่ว่ามันจะมาพบกับเราในแง่บวกหรือแง่ลบก็ตามที

หนังสือประกอบการเขียน

อนุสรณ์งานศพของยาขอบ

ส.พลายน้อย. “ยาขอบ ชีวิตและงานของผู้แต่งอมตะนิยาย ผู้ชนะสิบทิศ”

พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ข้าวฟ่าง, 2535.

เรื่องราวชีวิตและคุณงามความดีของบุคคล
ที่ได้รับการยกย่องให้เป็นยอดคนร่วมสมัย

ท่านพุทธทาสภิกขุ

ปรีดี พนมยงค์

ป๋วย อึ๊งภากรณ์

ยาขอบ